

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023 | 2.
LXV. ÉVFOLYAM SZÁM

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 2. szám

Tringli István Hatvanöt éves a <i>Történelmi Szemle</i>	169
TANULMÁNYOK	
Weisz Boglárka Buda város Aranybullája és középkori kiváltságai	171
Fodor Pál – Mércz András: Mi is veszett Mohácsnál? Oszmán–török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról	193
Szalai Ágnes Erdély és a váradi vilajet határkonfliktusa 1671–1672-ben	237
Czinege Szilvia Széchenyi első műveinek lenyomata levelezésében	257
Ablonczy Balázs „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében	275
Bódi Lóránt Rend a szavakban: az antiszemitizmus és a zsidó népiertás a lexikonok tükrében (1889–1948)	291
Zahorán Csaba Nemzeti és nemzetállami ünnepek, gesztusok és ellengesztusok. Az első világháború végének és a trianoni békeszerződés aláírásának centenáriuma a szlovák, román és magyar emlékezetpolitikában 2018–2020 között	317
MÉRLEG	
Molnár Antal A magyar görögkatolikus történet(írás) a kálvária-úttól a sikertörténetig. Egy kiállítási katalógus tanulságai	327

HATVANÖT ÉVES A TÖRTÉNELMI SZEMLE

Hatvanöt esztendő az emberi léptékkal mérve két generáció. Ennyi idő telt el a *Történelmi Szemle*, a Történettudományi Intézet folyóirata első számának megjelenése óta. Igaz ugyan, hogy egészen 2018-ig az állt a címlapon, hogy a Történettudományi Intézet értesítője, ez azonban csak a korai évek szóhasználatának maradványa volt, a *Szemle* mindig is valódi folyóiratnak számított, olyan lapnak, amely indulásától fogva hűen tükrözte az egész magyar történettudomány helyzetét.

A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a név hasonlóságán kívül semmi köze nem volt az 1912 és 1930 között megjelenő *Történeti Szemlé*hez, amely az egyetemes és magyar történelem együttes művelését tűzte ki célul, és amely a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg előbb Angyal Dávid, majd Áldásy Antal szerkesztésében. Hiába a fél évszázadon keresztül használt alcím azonossága, nem azonos a *Történelmi Szemle A Történettudományi Intézet Értesítője*, a második számtól kezdve a *Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője* címmel megjelenő periodikával sem. Pontosabban semmi folyamatosság nincs az első hat szám és a későbbi *Történelmi Szemle* között. Az *Értesítő* stenciles eljárással készült, túlnyomórészt szovjet szerzők műveinek fordítását közölte, de akadt benne néhány más szocialista ország történészének magyarra áttett cikke is, amelyet pár módszertani vita egészített ki. E számokat ma már csak a történettudomány történetének igen elszánt művelői veszik kezükbe. Az 1956-ban megjelent hetedik évfolyam azonban már külsejében is különbözött az addigiaktól. Valódi nyomdatechnikával készült, és formátuma hasonlított a *Történelmi Szemlé*re. A lényeg azonban a tartalom volt: az intézetben dolgozó magyar szerzők cikkeit közölte, és az ott zajló munkahelyi vitákról tudósított. A Történettudományi Intézet igazgatója, Molnár Erik a hetedik szám beköszöntőjében nyilvánvalóvá tette, hogy új szellemű lap indult útjára.

A folyóiratnak azonban ez lett az utolsó száma. Két évvel a forradalom után, 1958-ban ugyanis *Történelmi Szemle* néven új periodikát bocsájtottak útjára, bár a rövid bevezető azt ígérte, hogy a lap a *Történettudományi Intézet Értesítőjének* folytatása lesz, és különös feladatul – az *Értesítő* hetedik számához hasonlóan – az új- és legújabbkori történelem művelését tűzték ki. Úgy tervezték, hogy az intézeti tevékenységről szóló beszámolók mellett minden évben egy technikátörténeti számot is megjelentetnek majd. A *Történelmi Szemle* alapítása beleillett az 1956 után megindult új kiadói gyakorlatba. Országsszerte új folyóiratok indultak, a régiek újrameztek a működésüket, tízezres példányszámban jelentek meg a magyar és a világirodalom klasszikusai. Ehhez kevés volt a kultúrpolitika változása, pénzre és a technikai feltételek biztosítására is szükség volt. Az új folyóiratok kiadói állami

vagy tanácsi költségvetési szervek voltak, küllemüket, nyomdai kivitelezésüket és papírukat össze sem lehetett hasonlítani az ötvenes évek elejének rossz papírra nyomott kiadványaival.

Néhány év múlva kikristályosodott a *Történelmi Szemle* valódi jellegzetessége, amelyet két szóval lehetett jellemezni: újat és röviden. A cikkek többsége új kutatások eredményeit közölte és ezt viszonylag rövid terjedelemben tette, majd az intézeten kívül dolgozó szerzők is publikálni kezdtek itt. Mára már a *Történelmi Szemle* szerzőinek többsége a Történettudományi Intézetén kívül dolgozik, és a szerkesztőség meghajolt a világméretű trendek előtt, ezért aztán hosszabb tanulmányokat is befogad. Hatvanöt esztendő alatt – miként minden tudományos műhely – a Történettudományi Intézet is átalakult. A *Történelmi Szemle* nemcsak a fenntartó intézményén kívüli szerzők művei felé nyitott, hanem szívesen lát minden olyan tanulmányt, amely előmozdítja a történettudomány, sőt általában a történeti tudományok művelését. Nem akar semmiféle világnézet szószólója lenni, nem preferál semmilyen módszert vagy iskolát, de helyt ad a legkülönbözőbb szemléletű szerzők műveinek, szívesen lát mindenféle metódust, amely egy kicsit is előreviszi a történelem megismerését.

A szerkesztőség úgy döntött, hogy a hatvanötödik évfolyamban bemutatja a Történettudományi Intézetben folyó munkát, az intézeti munkatársak és az intézeti projektekben részt vevő szerzők tanulmányait közli. A *Történelmi Szemle* nyári és őszi száma kizárólag e cikkeket tartalmazza. A két szám pontos lenyomata lesz annak, hogy a Történettudományi Intézetén belül is mennyire különböző módszerekkel művelik a történelmet, és az egyes szerzők mennyire másként látatják az egykori történéseket olvasóikkal.

Tringli István

TANULMÁNYOK

BUDA VÁROS ARANYBULLÁJA ÉS KÖZÉPKORI KIVÁLTSÁGAI

WEISZ BOGLÁRKA

THE GOLDEN BULL OF BUDA AND THE MEDIEVAL PRIVILEGES OF THE CITY

Alongside its main golden bull (*haub gulden bull*), another charter of privilege of the city of Buda was referred to as a golden bull. The former meant the diploma that King Béla IV issued in 1244 for the hospites of Pest, while the latter, conceded by the same king, already concerned the burghers of Buda and contained economic dispositions. Although the medieval archives of Buda have not survived, the privileges once stored therein can at least partly be reconstructed from the city lawbook and from references scattered throughout the extant charters. Altogether, 25 charters of privilege could be identified from the medieval period. Of these, only the charters of King Béla IV from 1244 and of Ladislaus IV from the year 1287 are known in full text, albeit only from later transcriptions. A charter of Charles have come down to us in mutilated form, while only a part of the charter issued by Ladislaus IV in 1276 has been preserved by another diploma. All that is known from the other charters of privilege are later citations, while the contents of the rest can be reconstructed from references only.

Keywords: medieval privileges, golden bull, Buda

Buda város jogkönyvének regiszterében három fejezet is említi a város királyoktól kapott kiváltságait:

„A. Itt kezdődik a budai városi jog alapján leírt jogkönyv valamennyi fejezetének a jegyzéke az aranybulla és sok más hatályos oklevél [...] alapján fogalmazva.” (... *in haltung der gulden bull*...)

„B. Az alábbiakat kell tudni Buda városának szabadságáról Béla király aranybullájának és több magyar király más, oklevélbe foglalt írásainak és megerősítéseinek [...] alapján.” (... *nach ausweisung der gulden bul*...)

„C. Most következik a Budán lakó kereskedők és kézművesek jogai, és valamennyi áru vízen vagy szárazföldön való megállításának joga az aranybulla tanúsága szerint,

Weisz Boglárka, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Középkori osztály, "Lendület" Középkori gazdaságtörténet kutatócsoport-vezető.

és több magyar király oklevelébe foglalt írásos bizonyossága és megerősítése alapján.”¹
(... nach ausweisung der gulden bul...)

Az említett oklevelek közül egyedül az aranybullát² emeli ki a jogkönyv szerkesztője, melyet egy későbbi helyen fő aranybullának (*haub gulden bull*) nevez, és amely a város számára IV. Béla 1244. évi, a pesti *hospesek* részére kiállított privilégiumlevelét jelentette.³ A többi említett oklevél némelyikéből a jogkönyv helyenként idéz, máskor csak utal rájuk. E bejegyzések lehetővé teszik, hogy a város több olyan kiváltságleveléről is értesüljünk, melyek elvesztek. Buda középkori levéltára nem maradt fenn,⁴ de a budai jogkönyv és az oklevelekben szereplő utalások segítségével az ott őrzött kiváltságleveleket részben rekonstruálni lehet.

Az aranybulla

A pesti *hospesek* a tatárjárás idején elveszítették kiváltságlevelüket, IV. Béla pedig, mivel annak tartalma közismert volt, 1244-ben megújította azt.⁵ Az oklevél dátumsorában rendhagyó módon az uralkodási évet (*regni autem nostri anno nono*) követi a napi kelet (*octavo Kalendas Decembris*), ráadásul a keltezés e két eleme ellentmond egymásnak. A kilencedik uralkodási év alapján október 15. előtt kellett keletkeznie az oklevélnek, mivel IV. Béla 1235. október 14-től számította uralkodását, a napi dátum azonban november 24-nek felel meg. Szentpétery Imre ezt azzal magyarázta, hogy a napi keltezést utólag írták rá az oklevélre.⁶ Salamon Ferenc a napi keletben kimutatható hibát az oklevél hamisításának egyik jeleként értelmezte.⁷ Számos történész cáfolta Salamon érveit, bizonyítva az oklevél hitelességét,⁸ így joggal lenne feltételezhető, hogy a napi kelet valóban később került

- 1 Buda város jogkönyve. Közread. Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2020. [2., jav., bőv. kiad.] (Fundamenta Fontium Iuris Historici) 156., 157., 159., *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. Karl Mollay. Bp., 1959. (= Ost.) 40., 41., 42.
- 2 A városok kiváltságlevelének aranybullaként történő értelmezéséhez lásd Weisz Boglárka: A városok Aranybullája. Havi Színes. 2022. november. <https://tti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/kozepkori-gazdasag-tortenet/havi-szines/5055-a-varosok-aranybullaja>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 10.)
- 3 A jogkönyv katonaaállításra és pénzváltásra vonatkozó rendelkezésein kívül az 1244. évi kiváltságlevelél minden más intézkedése megtalálható a jogkönyvben, némely esetben hivatkozva is az aranybullára, más-kor azonban az utalás elmarad, de a rendelkezés megegyezik az ott leírtakkal.
- 4 Kenyeres István: Buda középkori levéltára és Kolozsvár. In: *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700. Várostartörténeti tanulmányok/Studii de istorie urbană*. Főszerk. Lupescu Makó Mária. Kolozsvár, 2018. 421–430.
- 5 1244. november 24. Neumann Tibor: Források Székesfehérvár középkori kiváltságainak történetéhez. In: Zsoldos Attila – Neumann Tibor: *Székesfehérvár középkori kiváltságai*. Székesfehérvár, 2010. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 70–72.
- 6 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/*Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (= RA) 781. sz. Ez a vélemény a mai napig uralkodó, lásd pl. Neumann: Források Székesfehérvár, 107. 106. j.; Blazovich László: *Pest és Buda városok egy és ugyan-azon Aranybullája*. [Kézirat.]
- 7 Salamon Ferenc: *Budapest története*. I–III. Bp., 1878–1885. III. 41.
- 8 Részletesen lásd Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig*. Bp., 1997. 137.

a dátumsorba, ez mind elhelyezkedését, mind a benne lévő „hibát” is megmagyarázná. Az, hogy a napi keltezés pótlása pontosan mikor és legfőképpen miért történt, nem állapítható meg. Az oklevél írásba foglalása kétséget kizáróan október 15. előtt történt, ezt a méltóságsor is alátámasztja. Nyitrai ispánként ugyanis Arnold szerepel, 1244. október 31-én azonban már Balduin viselte ezt a tisztséget.⁹ A méltóságsor alapján az is kideríthető, hogy június 15. után állították ki az oklevelet, mivel ebben az időpontban még Osl nembeli Benedek volt a győri püspök,¹⁰ a pesti kiváltságlevélben azonban a győri püspöki széket már üresedésben találjuk, miközben az erdélyi püspök még Artolf, aki Benedek utóda lett a győri püspökségben. Artolf erdélyi püspökségére a legkorábbi adat június 15-ről van, mindenesetre április 21-én az erdélyi szék még üresedésben volt.¹¹ A június 15. utáni írásba foglalást bizonyítja Vince váradi püspök személye is, akit ekkor még csak választott erdélyi püspökként említettek,¹² a pesti kiváltságlevélben és egy október 31-én kelt oklevélben már választott és megerősített püspökként szerepel a méltóságsorban.¹³ Azaz bizonyosra vehető, hogy a pesti *hospesek* kiváltságlevelét 1244. június 15. és 1244. október 15. között foglalták írásba. Az oklevélben olvasható napi kelet, azaz a november 24. mindenesetre I. Károly IV. Béla oklevelét átíró megerősítésében már szerepelt,¹⁴ így joggal feltételezhető, hogy olyan oklevelet mutattak be neki, amelyben ez már olvasható volt. A diplomát IV. Béla két példányban állította ki, az egyikre aranypecsétjét, a másikra kettőspecsétjét helyezték. Ez alapján két magyarázat lehet a helytelen napi dátumra: az vagy a megpecsételés időpontját őrizte meg számunkra, vagy a kettőspecsétes oklevél kiállításának dátumát. Bármelyikről is legyen szó, az oklevél hitelességét a helytelen napi kelet nem ingatja meg. A budai jogkönyv hatodik lapjára bemásolták Béla király aranybülljét,¹⁵ minden bizonnyal német fordításban, a szöveg azonban nem maradt fenn.

IV. Béla oklevelét – jelen ismereteink szerint – elsőként 1276. június 17-én IV. László erősítette meg, mégpedig oly módon, hogy újabb kiváltságokat is adott a városnak. Az utóbbi oklevél teljes terjedelmében nem ismert, I. János 1538. március 27-én kelt átiratából csak egy részlete maradt fenn,¹⁶ ezért nem tudjuk, kik kezdeményezték és kik számára írta át, illetve adta ki rendelkezéseit IV. László, de joggal gyanítható, hogy azt

9 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11) 175.

10 Uo. 91.

11 Uo. 89.

12 RA 769.; Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 99.

13 1244. november 24. Neumann: *Források Székesfehérvár, 72.*; 1244. október 31. *Árpád-kori új okmánytár/Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) VII. 169.

14 (1323–1329.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Fényképgyűjtemény. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 255 658.

15 Buda város jogkönyve, 207. 66. §. Blazovich azt is lehetségesnek tartja, hogy az 1244. évi mellett más királyi oklevelek is szerepeltek a jogkönyv elején, azonban egyik kézirat sem őrizte meg ez(ek)e)t. Blazovich László: *Bevezető*. In: *Buda város jogkönyve*, 20–21.

16 Cuspiniánus János beszéde, Budának 's véle Magyar Országnak ezer öt száz negyven egyedik esztendőben lett romlása emlékeztetere, és harmadik századára. Kiad. Podhradczky József. Buda, 1841. 60–61. Szapolyai okleveléhez lásd Podhradczky József: *Buda és Pest szabad királyi városoknak volt régi állapotjáról*. Pest, 1833. 33., Kenyeres István: *Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevélig*. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*. 1. Főszerk. Á. Varga László. Bp., 2006. 168–172.

már a budai *hospesek* kérték. A király okleveléből a szabad bíróválasztásra vonatkozó részt német fordításban, hivatkozva Lászlóra, a budai jogkönyv is hozza.¹⁷ Minden bizonnyal IV. László ezen oklevelét használták fel Kassa 1347. évi kiváltságolásakor.¹⁸ Az 1276. évi oklevél ismert szövegrészlete – a Budára hivatkozó részek elhagyásával, illetve Kassára való cseréjével – megegyezik a kassai oklevélben fennmaradttal. A kassaiak oklevelének első fele az 1244. évi oklevél szövegét követi, mégpedig oly módon, hogy azokból bizonyos rendelkezéseket elhagyott.¹⁹ Joggal feltételezhető, hogy 1347-ben a kassaiaknak nem a budaiai mindkét oklevele – azaz az 1244. és az 1276. évi – szolgált mintaként, hanem csak az 1276. évi, amely megerősítette IV. Béla 1244. évi oklevelét is,²⁰ így egyedül is alkalmas volt erre. Ez az oklevél azonban nem maradt ránk, így nem tudjuk, hogy IV. László milyen formában erősítette meg IV. Béla oklevelét, azaz átírta azt, vagy csak utalva arra, annak rendelkezéseit sorolta fel, és ha ez utóbbi történt, akkor minden 1244. évi szabadság szerepelt-e benne, vagy egyes 1244. évi rendelkezések azért maradtak ki a kassaiak okleveléből, mert már IV. László 1276. évi privilégiuma sem tartalmazta azokat. Feltűnő ugyanis, hogy a budaiai IV. László 1276. évi oklevelének átíratására egyáltalán nem törekedtek (pedig joggal gyanítható, hogy azt már a budai *hospesek* kérték és kapták), vámmmentességük bizonyítására minden esetben az 1244. évi kiváltságlevelet hozták fel, és, jóllehet azt a pesti *hospesek* számára állította ki IV. Béla, azt tekintették a maguk aranybullájának.

Már I. Károly sem IV. László 1276. évi megerősítését, hanem IV. Béla 1244. évi oklevelét írta át az elé járuló budaiai ([... *nostr*]i *de castro Novi Montis Pestiensis*) kérésére.²¹ A csonkán fennmaradt oklevelet Györffy György találta meg a zágrábi káptalan egykori levéltárában. E példány esetében még az is lehetséges, hogy az valójában I. Károly oklevelének egy 14. századi másolata. Az oklevél dátuma csak részben maradt fenn: *anno Domini millesimo trecentesimo vigesimo*, így csupán annyi bizonyos, hogy a megerősítésre az 1320-as években került sor. A dátum további szűkítését a pecsételési záradék teszi lehetővé, mely szerint a privilégium megerősítésére a király *novi et autentici* – -] pecsétjével került sor. Ez a formula I. Károly második nagypecsétjére utal, melynek használata 1323 januárjától mutatható ki.²² A budaiai számára IV. Béla kiváltságlevelét I. Károly tehát valamikor

17 Ost. 68. 24–25. §. A 24. paragrafus végén lévő, Lászlóra vonatkozó megjegyzés valójában a 25. paragrafusra vonatkozik, ahogy az a Cromer-féle kéziratban is olvasható. Podhradczky: *Buda és Pest*, 119. IV. László oklevelére hivatkozik még a 32. paragrafus is a bíróválasztással kapcsolatosan. Ost. 70.

18 1347. július 28. *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350)*. I. Ed. Ľubomir Juck. Bratislava, 1984. (= VMMS I.) 148–149.

19 Zsoldos Attila: *Kassa útja az 1347. évi kiváltságolásig*. In: *Kassa az európai történelem kontextusában*. Szerk. Hajdu Mária – Bartoš Martin. Kassa, 2014. 37–39.

20 *Cuspinianus János beszéde*, 60.

21 (1323–1329.) MNL OL DF 255 658. Az 1244. évi, kettőspeccsével megerősített oklevelet mutathatták be a budaiai Lodomér esztergomi érsek előtt, aki a város és az óbudai káptalan között, a vámszedés miatti pereskedés során hozott, 1295. október 20-án kelt ítéletében idézte is IV. Béla okleveléből a vámmmentességre vonatkozó részt. *Budapest történetének oklevelés emlékei/Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I–III/3*. Szerk. Gárdonyi Albert – Kumorovitz Lajos Bernát. [Gyűjtését kieg., s. a. r. Csánky Dezső.] Bp., 1936–1988. (= BTOE) I. 297.

22 1322 decemberében I. Károly még első pecsétjét használta (vö. 1322. november 17. MNL OL Mohács előtti gyűjtemény. Diplomatikai Levéltár [= DL] 1780., 1322. december 15. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVII. Ed. Tade Smičiklas – Marko Kostrenčić. Zagrabiae, 1904–1981. IX. 99.), 1323 januárjá-

1323. január 1. és 1329. december 31. között írta át és erősítette meg. Mivel a méltóság-sorból egyedülként olvasható név – György – viselője a szerémi püspökkel lehet azonos, aki 1313 és 1333 között töltötte be ezt a pozíciót,²³ a dátum további szűkítésére az oklevélrészlet segítségével nincs lehetőség.

I. Károly ezt követően minden bizonnyal még egyszer átírta az 1244. évi oklevelet. 1502–1503-ban ugyanis, amikor Pest és Buda között a lerakatjog körül vita alakult ki, a budaiak 18 oklevelet mutattak be, köztük I. Károly két pecséttel ellátott oklevelét is, mely megerősítette Buda lerakatjogra vonatkozó valamennyi szabadságát, továbbá azt az oklevelet is, amelyet a per folyamán elfogadhatatlannak (*unrecht*) akartak nyilvánítani.²⁴ Ez utóbbi minden bizonnyal az 1244. évi oklevél lehetett, melyben először szerepel a lerakatjog biztosítása, azonban nem a budaiak, hanem a pesti *hospesek* számára, ezért is lehetett ez kevésbé alkalmas a budaiaknak a pestiekkel szemben igazuk alátámasztására. Az I. Károly által kiállított oklevelet Fügedi Erik 1310 és 1336 közöttre keltezte.²⁵ Az 1310. évet ugyan nem magyarázza meg (véltetően Károly 1309. évi koronázásával hozható összefüggésbe), de az 1336. évi *ante quem*et az I. Károly által életbe léptetett, a cseh területekről Budára vezető csökkentett vámtarifájú útra vonatkozó kiváltságlevél határozta meg.²⁶ Más véleményen van Skorka Renáta, aki szerint 1323 és 1330 között került sor az oklevél kiállítására, sőt, ő azzal számolt, hogy valójában egy vélhetően 1309 körüli megerősítés már megelőzte ezt.²⁷ Skorka abból indult ki, hogy a budaiak 1503-ban I. Károly két pecséttel megerősített oklevelét mutatták be, melyen az első pecsét mellett feljegyzés is olvasható volt, ami arra utalt, hogy I. Lajos megerősítő záradékkal látta el az oklevelet. 1363-ban I. Lajos pecsétje a boszniai hadjárat során elveszett, ezért 1364–1366-ban a király megerősítette saját korábbi, második pecsétjével és apja első két pecsétjével (1301–1330) kiadott okleveleit. Az eljárás során több esetben megerősítő záradékot vezettek fel az oklevelekre, avagy egy új oklevél kiállítására került sor,²⁸ jelen esetben az első lehetőség érvényesült. Az első pecsétet 1323-ig használta I. Károly, a második az 1330. évi havasalföldi hadjárat során tűnt el.²⁹ Skorka szerint erre utal a budai jogkönyv, amikor arról

ban azonban már új pecsétjét (1323. január 4. MNL OL DF 250 588., 1323. január 23. MNL OL DL 1961.). Vö. Gárdonyi Albert: I. Károly király nagypecsétjei. *Turul* 25 (1907) 36.

23 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5) I. 73.

24 OST. 204. 444. §.

25 Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 503. 121. j.

26 1336. január 6. *Források a Magyar Királyság kereskedelem-történetéhez*. II. *Külkereskedelem (1259–1437)*. Szerk., történeti jegyz. készítette Weisz Boglárka. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) (= FaRM II.) 42–46.

27 Skorka Renáta: A budai jogkönyv lerakatra vonatkozó artikulusainak keletkezési története. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 372–373.

28 *Anjou-kori oklevéltár*. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLVI–XLIX., L. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged–Bp., 1990–2020. (= Anjou oklt.) XLVIII. 491–506., XLIX. 348–352., L. 484. Vö. Grün [Gárdonyi] Albert: I. Lajos király megerősítő záradéka. *Turul* 19 (1901) 29–33.

29 Grün [Gárdonyi]: I. Károly király, 44.

számol be, hogy a király pecsétjét ellopták (*verstollen*), így I. Károly budaiak által bemutatott oklevélét a második nagypecsét idejére keltezi.

Annak ellenére, hogy a jogkönyv szövege úgy fogalmaz, „a kétpecsét oklevél, amelyet Károlytól kaptunk”,³⁰ nem biztos, hogy az okiraton mindkét pecsét esetében Károly hitelesítő jelét kell keresnünk. A jogkönyv szövege ugyanis azt állítja, hogy az oklevélen levő feljegyzésben az olvasható, hogy az uralkodó pecsétjét ellopták, és azon oklevelek, amelyeket a másik pecséttel is elláttak, minden vonatkozásban érvényesek.³¹ Ezt az utólagos megerősítési záradékot azonban csak I. Lajos okleveleinek megújításakor használták, I. Károly harmadik nagypecsétjével utólag megerősített oklevelekben nem, ott csupán annyit írtak az előző pecsétről, hogy az a havasalföldi hadjárat során eltűnt.³² A jogkönyv nem említi I. Lajost, a kérdéses oklevélről pedig azt állítja, hogy utólagos megerősítései záradéka csupán néhány soros megjegyzés (*etlech zeill klaine geschrift*) volt. A bosnyák hadjárat során ellopott pecsétről szóló Lajos-féle pecsételési záradék azonban egy hosszabb szöveg, tulajdonképpen egy oklevél. Ez az ellentmondás azonban feloldható, ha azt feltételezzük, hogy a jogkönyv 1503 körül készült bejegyzésekor az oklevél plicáját nem hajtották le, így a megerősítő záradéknak csak egy része, néhány sora volt olvasható, ráadásul a hangsúly a korábbi, azaz I. Károly-oklevélen volt, így érthető, miért hallgat a jogkönyv I. Lajos megerősítéséről és arról, hogy a második pecsét Lajosé. Éppen ezért az az információ, melyet a budai jogkönyv tartott fenn, sajnos nem segít I. Károly oklevelének datálásában. Ráadásul, jöllehet I. Lajos apja harmadik pecsétjével kibocsátott okleveleinek megerősítését nem írta elő, s mégis van arra példa, hogy azt megtette,³³ így még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a budaiak oklevele valóban csak I. Károly első vagy második nagypecsétje alatt kelt oklevél lehetett. Az azonban bizonyos, hogy azt I. Lajos valamikor 1364–1366 között megerősítő záradékkal hitelesítette. Feltételezhető az is, hogy I. Károly oklevele azt követően kelt, hogy a budaiak átírták vele az 1244. évi oklevelüket, mert közel azonos időpontban nem lett volna értelme azt is belefoglalni. Mivel az 1244. évi oklevél átírására, ahogy azt már mondtuk, 1323–1329 között került sor, az sem lehetetlen, hogy a második nagypecsét elvesztése után (1330) került erre sor, amikor a kiváltság érvényben tartása miatt szükséges volt a korábbi privilégiumok megerősítése az új pecsét alatt. És bár az 1336. évi csökkentett vámtarifájú út végállomása Buda, a város ekkorra már kialakult központi szerepe a (kül)kereskedelemben nem igényelte, hogy ezen kiváltságok megerősítése 1336 előtt megtörténjen, igaz, az valóban megkönnyíthette a város helyzetét.

I. Károly budaiaknak adott oklevele a lerakatjogra vonatkozóan minden szabadságot megerősített (*pestettiget uns alle fraihait der Niderlag*), az 1244. évi aranybullát is, miközben a hangsúly minden bizonnyal azon volt, hogy a budaiaknak (*uns*), azaz az ő kérésükre és számukra erősítette meg ezeket a kiváltságokat a király. Ezzel tudták bizonyítani, hogy az 1244. évi oklevél, valamint más, ma már ismeretlen, lerakatjogra vonatkozó oklevelek,

30 Ost. 204. 444. §.

31 Uo.

32 Grün [Gárdonyi]: I. Lajos király megerősítő záradéka, 30.

33 Pl. 1334. július 25. MNL OL DL 77 333., 1335. november 2. Uo. 2499., 1335. november 8. Uo. 2946.

jóllehet az 1244. évit a pestiek a sajátjuknak követelték,³⁴ valójában őket, azaz a budaiakat illeti, ők éltek vele és ők bírnak annak legkorábbi megerősítésével. Abban ugyanis bizonyosak lehetünk, hogy a pestiek a 15. század közepéig nem tudták egyetlen uralkodóval sem átíratni IV. Béla oklevelét.

Sajnos semmi bizonyosat nem lehet tudni azokról a kiváltságlevelekről, amelyeket I. Károly az aranybulla mellett megerősített, de talán joggal gyanítható, hogy azok között lehetett IV. Béla egy másik, a budai jogkönyvben szintén aranybullának (*in der gulden bull kunig Bele*) nevezett kiváltságlevele.³⁵ Ebből a jogkönyv szövege idéz is: „Elrendeljük, hogy körükben senki a másik mesterségét ne űzze, mert akkor az nem tud dolgozni, hanem mindenki elégedjék meg a maga tevékenységével.”³⁶ A kérdéses oklevelet, ahogy azt Skorka Renáta meggyőzően bizonyította, IV. Béla 1255 júliusában bocsátotta ki.³⁷ Vélhetően ugyanezen oklevél egy másik rendelkezése a kereskedőkre vonatkozott, legalábbis a budai jogkönyv IV. Béla aranybullájából (*in der gulden bull*) egy ilyen intézkedést is idéz: „továbbá a kereskedők a kalmárokkal együtt boltjaikban vagy kalmárboltjaikban kereskedhetnek, és egyebütt sehol”.³⁸ Elképzelhető, hogy ugyanezen privilégium tartalmazta IV. Béla azon rendelkezését is, mely szerint a mészárosok a levágott állatokról származó bőrt csak a mészárszékekben, a húsok mellett árusíthatták. IV. Béla privilégiumára a budai tanács által 1481. május 2-án kibocsátott, német mészárosoknak szóló céhlevél hivatkozott.³⁹ Két másik, szintén a kereskedelemhez kötődő rendelkezés is olvasható a budai jogkönyvben, melyek a szerkesztő szerint azonban már Béla privilégiumában (*in privilegio kunig Bele*) – és nem aranybullájában – szerepeltek.⁴⁰ Az egyik szerint Béla a hamis súlyokat, mérleget és rőföket használókat eltiltotta Budán a kereskedelemről,⁴¹ ahogy a kereskedői jogok egy évre történő felfüggesztésével büntette az uralkodó oklevele azokat is, akik olyan árut akartak áruba bocsátani, ami nem az övék volt.⁴² Elképzelhető, hogy e két utóbbi rendelkezés egy privilégiumlevélből származik, mivel pedig az aranybulla megnevezést az 1244. évi oklevélnél, ahol annak tartalmát teljes egészében ismerjük, következetesen alkalmazta a jogkönyv szerzője, éppen ezért feltételezhető, hogy a privilégiumra való

34 „... die fl. wull, so wier habenn van kwnig wella, ier wer, vnd alle freihait, so wie hieten, alle ier weren...” Ost. 205. 445. §.

35 Uo. 86. 65. §.

36 [Skorka Renáta fordítása.] Skorka Renáta: Ki dolgozzék más helyett? A budai jogkönyv 65. cikkulájának tanulságai. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István – Weisz Boglárka. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 327.

37 1494. május 23. MNL OL DF 246 208. Részletesen lásd Skorka: Ki dolgozzék, 324–325.

38 Ost. 88. 70. §.

39 *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei/Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István. Bp., 2008. (Források Budapest Közép- és Kora-Újkori Történetéhez 1) 333., 359.

40 Kubinyi András egy oklevélből származónak feltételezte a rendelkezéseket, amit vásárrendeletként (*Marktordnung*) értelmezett. András Kubinyi: *Die Anfänge Ofens*. Berlin, 1972. 86–88., Kubinyi András: Buda kezdeti. In: uő: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. Bp., 2009. (Várostörténeti Tanulmányok XI/1–2) I. 88–91. Ezt a későbbiekben is fenntartotta, de egyéb rendelkezéseket is lehetségesnek tartott benne. Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In: *A budai mészárosok*, 18.

41 *Buda város jogkönyve*, 213–214. 85. §.

42 Uo. 214. 86. §.

hivatkozás már egy harmadik, IV. Béla által kiadott oklevelet rejt. Ez a két, IV. Béla nevéhez köthető privilégiumlevél azon szabadságokat megőrző oklevelek között lehetett, melyeket a budaiak I. Károllyal átíratnak, és kereskedelemhez való kapcsolódásuk alapján alkalmasnak találták arra, hogy a lerakátjoghoz kötődő kiváltságokként tartsák őket számon. Ezeket már minden bizonnyal ők kapták, és nem olyan kiváltságlevelek voltak, melyeket eredetileg a pesti *hospesek* nyertek el.

I. Károly megerősítő oklevelein kívül az 1244. évi kiváltságlevél egyéb átírásait is ismerjük, ezek azonban eredeti formában nem maradtak fenn, csak Szapolyai István nádor 1496. évi ítéletlevele említette azokat, és közölte tartalmi kivonatukat. Hédervári Lőrinc nádorként írta át IV. Béla 1244. évi oklevelét, melyről megállapította, hogy Budára és Pestre egyaránt vonatkoznak. A nádor oklevelét Albert király más oklevelek mellett átírta, majd ezt a pesti polgárok 1446. június 15-én a pesti országgyűlésen a rendekkel is átíratkák.⁴³ Albertet 1437. december 18-án választották a rendek magyar királlyá, 1438. január 1-én koronázták meg, 1439. október 27-én pedig már meghalt, így oklevele a két utóbbi időpont között kelt. Hédervári Lőrincet Zsigmond 1437. március 7-én nevezte ki nádornak, így az ő oklevele csak ezt követően kelhetett. Mivel a nádori oklevél az 1244. évi kiváltságlevél mindkét városra érvényes voltát volt hivatott bizonyítani, olyan ügy állt a háttérben, melyben a budaiak és a pestiek közösen léptek fel, így erőteljes a gyanú, hogy vámmentességük minél korábbi voltának bizonyítására törekedhettek. Ország Mihály nádor 1477. június 29-én írta át az 1244. évi kiváltságlevelet. A nádori oklevél a nagyváradi vámpérhez kapcsolódóan születhetett, és azt volt hivatott bizonyítani, hogy Budát is Pestnek hívják, így az 1244. évi oklevél ugyanúgy vonatkozik rá, mint Pestre.⁴⁴

A nagyváradi vámpér kapcsán már előkerült korábban is az 1244. évi oklevél. Mátyás király 1476. szeptember 11-én kiadott okirata szerint az erdélyi királyi városok és a váradi káptalan között per alakult ki a Váradon, a püspök Vadkert utcájában tartott sokadalom vámjá miatt. A peres eljárásba a budai polgárok is bekapcsolódtak, és bemutatták IV. Béla 1244. évi oklevelét, mégpedig annak kettőspeccsével megerősített példányát. Király Gergely az óbudai apácákat képviselve kérte Mátyást, hogy IV. Béla budai polgároknak adott kiváltságleveléből három rendelkezést, a vámokra, a csebrekre és a házakra vonatkozó részt az óbudai apácák számára foglalja írásba, amit az uralkodó meg is tett. Az idézett rendelkezések szó szerint megegyeznek az 1244. évi oklevél ma ismert szövegének rendelkezéseivel.⁴⁵

II. Ulászló 1492. november 24-én két könyv alakú privilégiumot bocsátott ki, melyre függőpecsétjét illesztették. Az egyiket a budai polgárok, a másikat a pesti polgárok részére, és mindkettőben szerepelt az átírt oklevelek között IV. Béla 1244. évi oklevele, más, Buda és Pest városok kiváltságait tartalmazó oklevelekkel együtt.⁴⁶ A két oklevél a nagyváradi vámpérhez kapcsolódhatott, valójában nem kiváltság-, hanem ítéletlevél lehetett, erre

43 1446. június 15. Neumann: Források Székesfehérvár, 76–77.

44 1477. június 29. Uo. 72–73.

45 ÁÚO VII. 172–173. Ezen eljáráshoz kapcsolódott Ország Mihály 1476. szeptember 27-én kiadott oklevele, mely a budai és pesti polgárok vámmentességét ismerte el. Neumann: Források Székesfehérvár, 77–78.

46 1492. november 24. Neumann: Források Székesfehérvár, 73–74.

utal Szapolyai 1496. évi ítéletlevelében, amikor a pecsétről megjegyzi, hogy azt „őfelsége Magyarország királyaként a bíróságon használja” (*quo sua maiestas ut rex Hungarie in iudiciis utitur*);⁴⁷ valamint az, hogy az Ulászló által átírt oklevelek a budaiak és a pestiek vámentességét volt hivatott alátámasztani.⁴⁸ II. Ulászló oklevelének a nagyváradi vámperthez kötését támasztja alá, hogy ugyanezen a napon az uralkodó, hasonlóképpen bírói pecsétjével három másik ítéletlevelet is kiállított. Solymosi László a nagyváradi káptalan nevében érvényteleníteni próbálta ugyanis Gúti Ország Mihály nádor 1478. évi váradi vámpert lezáró ítéletlevelét az erdélyi szász városokkal szemben, azonban eredménytelenül. A szász városok közül ma már csak a szebenieknek,⁴⁹ a beszterceieknek⁵⁰ és a kolozsváriaknak⁵¹ kiállított ítéletlevelé egy-egy példánya maradt fenn (ez utóbbi csak átiratban), de feltételezhető, hogy Brassó – mely szintén személyesen képviseltette magát a perben – is kaphatott saját városi levéltára számára az ítéletről oklevelet. A perben a szász városok mellett Buda városát Ádám György bíró, valamint Malosos Miklós és Kis Demeter esküdtek, Pestet Szegedi Pál bíró, míg Kassát és Bártfát kécsi Fuló András megbízólevéllel képviselte. A budai és a pesti bíró felbukkanása a perben joggal kelti fel a gyanút, hogy ugyanezzel a dátummal az uralkodó e két város számára ugyanezen per kapcsán állította ki oklevelét, és ennek tartalmi átirata maradt fenn a zsitvatői vámpert ítéletlevelében. Tartalmilag természetesen nem egyezett meg teljes mértékben a szász városok oklevelével, mivel más privilégiumok szolgáltak vámentességük bizonyítékául. Az ítéletről Bártfát Borsvai Benedek királyi jogügyszagató 1492. december 26-án kelt levelében tájékoztatta, melyből kiderül az is, hogy a váradi káptalan a bártfaiakkal is pereskedett, azaz nem volt véletlen a megjelenésük – ahogy a többi, nem szász városé sem – a per során, és egy ítéletlevelet más városokhoz hasonlóan Bártfa is szeretett volna kieszközölni.⁵²

A zsitvatői vámpert 1496. évi ítéletlevele szintén átírta IV. Béla király budai és pesti polgárok által bemutatott 1244. évi oklevelét,⁵³ melynek teljes szövege is ezen átírásból ismert. I. Károly csonkán fennmaradt átíró oklevelében IV. Béla király oklevelének részletei kisebb, elsősorban az írásmódot érintő eltéréseket leszámítva, szó szerint megegyeznek a teljes szövegű átírással. Ezeken túl joggal feltételezhető, hogy Mátyás király is megerősítette az 1244. évi kiváltságlevelet, miután 1498. június 30-án Buda város tanácsa II. Ulászló kérésére a karánsebesiek számára átírta oklevelei közül azok egyes részleteit,

47 1492. november 24. Neumann: Források Székesfehérvár, 73. [Magyar fordítása uo. 108.] II. Ulászló 1490–1492 között titkos- és bírói pecsétet használt, a kettőspecst csak 1493 nyaratól mutatható ki. A kiváltságleveleket a titkospecséttel erősítették meg, kivéve azon eseteket, amikor a titkospecsét őrzője, Bakóc Tamás kancellár a királytól távol tartózkodott, ilyenkor valóban alkalmazhatták a bírói pecsétet. Neumann Tibor kutatása szerint 1492 novemberében Bakóc a királyi udvarban volt (II. Ulászló pecséthasználatahoz részletesen lásd Neumann Tibor: *Bakóc és Szatmári. Döntéshozatal és kancellária 1490–1497.* [Megjelenés alatt]), azaz ha kiváltságleveléről lett volna szó, az oklevelet a titkospecséttel erősítették volna meg.

48 1492. november 24. Neumann: Források Székesfehérvár, 74.

49 Arhivele Naționale ale României. Sibiu. Magistratul orașului și scaunului Sibiu. Colecția de documente medievale. U II. 568. (Az MNL OL DF-ben nincs meg.)

50 MNL OL DF 247 417.

51 Uo. 281 188. [Az adatbázisban hibásan 1497. május 6-i dátummal.]; Arhivele Naționale ale României. Cluj. Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca. A 1. 404.

52 MNL OL DF 215 851.

53 1496. június 15. Neumann: Források Székesfehérvár, 70–72.

amelyek a karánsebesiek számára hasznosak lehetnek, mégpedig a bíró- és esküdtválasztásra vonatkozó rendelkezéseket, melyekről megjegyzik, hogy azokat Mátyás és László királyok⁵⁴ is megerősítették, illetve Zsigmond adományozta nekik. A budaiak oklevele idéz is IV. Béla aranybullájából, mégpedig a bíróválasztásra vonatkozó,⁵⁵ valamint a városban birtoklókra vonatkozó részt.⁵⁶ László (ismeretlen) okleveléből is idéztek, mégpedig a tolvajok, rablók és gyilkosok feletti ítélkezésre vonatkozó passzust.⁵⁷ Mátyás egyik privilégiumából, mely a bírót a bírságból megillető részre vonatkozott, szintén szó szerint idéztek.⁵⁸ A budaiak átirták továbbá az 1402. évi felkelés után született királyi határozatokat, így Zsigmond király 1403. december 9-én kelt, a bíró- és esküdtválasztást szabályozó pátensét,⁵⁹ és az 1405. április 15-i oklevelét, mely András mészáros és társai büntetését taglalta.⁶⁰

További kiváltságlevelek

A budai jogkönyv három helyen hivatkozik IV. László kereskedelemhez kapcsolódó rendelkezéseit tartalmazó oklevelére vagy okleveleire. Kubinyi András szerint vélhetően mindhárom rendelkezés IV. László 1276. június 17-én kelt, IV. Béla 1244. évi oklevelét megerősítő és újabb rendelkezésekkel kibővítő okleveléből származik, melynek csak egy részét írta át Szapolyai János 1538-ban, s a jogkönyvben említettek kimaradtak az átírásból.⁶¹ A Szapolyai kancelláriájában fogalmazott oklevél azonban egyértelműen azt mondja, hogy az átírás IV. László oklevelének azon részletét teljes egészében közölte, mely a megerősítést követően új kiváltságokat és rendelkezéseket rögzített,⁶² és ezt erősítette a fentebb részletezett 1347. évi kassai kiváltságlevél szövege is, így bizonyosan kizárhatjuk, hogy a kereskedelmi intézkedések ennek az oklevélnek a részét képezték volna.

A jogkönyvben megőrzött és IV. László nevéhez kötött határozatok közül kettő – tartalmi összefüggésük alapján ítélve – bizonyosan ugyanazon oklevélből származik: az egyik

54 Nem tudható, melyik Lászlóra gondol az oklevél.

55 „Item ipsi maiorem ville elegant, quem volent et nobis electum presentent, qui omnes causas eorum mundanas debeat iudicare. Sed si per ipsum debita iustitia alicui non fuerit exhibita, ipse villicus et non villa debeat conveniri coram nobis, vel illo, cui duxerimus committendum. Is articulos habetur in nostra aurea bulla serenissimi principis domini domini condam Bele regis.” MNL OL DF 254 980.

56 „Preterea quicunque cum eis habitare voluerint habentes ibidem possessiones, cum eis teneantur servitia debita exercere, ut continetur ex iam fata aurea bulla Bele regis.” MNL OL DF 254 980.

57 „Preterea quicunque ratione furti, latrocinii vel homicidii extra civitatem Budensem exorti, Bude inventi fuerint et per iudicem ipsorum pro tempore constitutum et iuratos indicetur iuxta formam privilegii ipsorum et libertatem eorundem ab antiquo observatam ex indulgentia domini Ladislai regis.” MNL OL DF 254 980.

58 „Item ex litteris serenissimi principis domini quondam Mathie regis dive reminiscencie habetur. Dum et quicunque inter duos causantes per aliquem iudicem pro tempore constitutum birsagialis sententia iudicialiter prolata fuerit, de huiusmodi birsagiis idem iudex pro tempore constitutus sibi et parti causam obtinenti iuxta ritum et formam superinde hactenus observatam satisfactionem recipere valeat atque possit non obstante gratia nostre maiestatis per nos superinde cuipiam concessa.” MNL OL DF 254 980.

59 BTOE III/1. 181–182.

60 Uo. 188–189.

61 Kubinyi: A középkori budai mészároscéh, 18.

62 *Cuspiniánus János beszéde*, 60.

szerint a belföldi kereskedők a posztót nem vágthatják fel,⁶³ a másik szerint a vendégkereskedők, ha felvágják végeiket, akkor egy, a felvágottal azonos egész véget és egy márka ezüstöt fizetnek büntetésképpen.⁶⁴ A harmadik előírás esetében már nem állítható bizonyosan, hogy ugyanebből az oklevélből származik: e szerint bárki, aki a városi szabadságok megsértői érdekében a bírósághoz fordul, egy hónapon át nem kereskedhet.⁶⁵ Mindez azt jelenti, hogy IV. Lászlónak még legalább egy olyan oklevele volt a budaiak számára, mely nem maradt korunkra.

Az sem lehetetlen, hogy IV. László 1287. június 23-án kelt, a budaiak számára biztosított sokadalomtartási engedélyéhez⁶⁶ közeli időpontban keletkeztek a kereskedelmi rendelkezések. Ezen vásáradományozó oklevél hitelességét egyébként a kutatás kétségbe vonta,⁶⁷ Györffy György pedig olyan fogalmazványnak tekintette, mely alapján jogerős oklevél kiállítására végül nem került sor, ám Györffy mégis úgy vélte, hogy IV. László adhatott a budaiaknak engedélyt éves vásárra valamely ismeretlen időpontban, mert annak létét az 1290. szeptember 6-án kelt oklevelében⁶⁸ elismerte.⁶⁹ IV. László 1287. évi oklevele eredetiben nem maradt fenn, csak a budai tanács által a brassóiak számára 1364. december 20-án kiállított oklevélben található átiratból ismert.⁷⁰ A budaiak azért állították ki az oklevelet, mert I. Lajos a brassóiaknak a budai sokadalom mintájára engedélyezte az éves vásár tartását,⁷¹ és előírta a városnak, hogy írják át a brassóiak számára a maguk éves vásárának jogait és kiváltságait.

IV. László 1287. június 23-i oklevelének megfogalmazása felkeltheti a gyanút hitelességét illetően,⁷² mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy nem egészen egy hónappal később, 1287. július 20-án IV. László oklevelében elismerte, hogy a budaiak sokadalom tartására kértek tőle engedélyt, ám nővére, Erzsébet kérésére – mivel az a margitszigeti

63 Buda város jogkönyve, 211. 76. §.

64 Uo. 213. 84. §.

65 Uo. 215. 90. §.

66 BTOE I. 228–230.

67 Az oklevelet Karácsonyi János hamisnak, Szentpétery Imre kétes hitelűnek tekintette. Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. Szerk. Koszta László. Szeged, 1988.] Bp., 1902. 30.; RA 3449. sz.

68 BTOE I. 261.

69 Györffy: *Pest-Buda kialakulása*, 189.

70 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991. (= UGDS) II. 222–223.

71 A budai sokadalom mintájára megtartott éves vásárok engedélyezése I. Lajos korától jelenik meg. A legkorábbi, 1344. január 20-án Pozsony városának adott kiváltságlevelével (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. [= CD] IX/1. 204.). A budai sokadalom mintájára kapott kiváltságlevelek felsorolását lásd Blazovich László: A Budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. In: *Buda város jogkönyve*, 415–417. A listából kimaradt Beszterce (1353. április 24. UGDS II. 98.), Simontornya (1377. március 17. MNL OL DL 6413.), Kusaly (1384. április 13. *Források a Magyar Királyság kereskedelem-történetéhez*. I. *Belkereskedelem [1192–1437]*. Szerk., történeti jegyz. készítette Weisz Boglárka. Bp., 2020. [Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak] [= FaRM I.] 210–211.), Zólyom (1412. április 14. FaRM I. 301–303.) és a Szatmár megyei Károly (1387. április 24. *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára*. Kiad. Gróf Károlyi Tibor. [S. a. r. Géresi Kálmán.] I–V. Bp., 1882–1897. I. 425.). Lásd még Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 23.

72 Azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy csak átiratból ismert a szöveg.

apácák vámszedési jogát sérti – annak tartását megtiltotta, azt állítva, hogy a jóváhagyás ez idáig nem történt meg.⁷³ Ez utóbbi megjegyzés alátámaszthatná ugyan a júniusi engedély hamisításának a lehetőségét, az egész szöveg ugyanakkor sokkal inkább annak valódiságát erősíti. A budaiak bizonyosan kértek ezt megelőzően vásártartási engedélyt a királytól, ez lehetett a június 23-i oklevél, mivel július 20. után nem lett volna értelme olyan oklevelet hamisítani a sokadalomtartásról, mely ez utóbbi dátum előtt kelt, mivel azt a király július 20-i rendelkezése érvénytelenítette volna. Bonyolítja a helyzetet, hogy éves vásárt bizonyosan tartottak már 1290 előtt Budán, mivel 1290. szeptember 6-án – az az évi vásár előtt – III. András a margitszigeti apácák kérésére állított ki oklevelet, melyben a Kisasszony napja táján tartott sokadalmon az apácák vámszedését biztosította.⁷⁴ Azaz legkésőbb 1289-ben ezt a vásárt már megtartották, és 1290-ben az apácák már nem annak megtartása ellen léptek fel, hanem vásárvámjuk biztosítása érdekében.

Amikor I. Lajos 1347. július 28-án két – az ünnepnapok megadása kivételével szó szerint megegyező – oklevelet bocsátott ki Kassa számára, melyekben két sokadalmat engedélyezett nekik, a vásárengedélyt a budai polgárok szabadságaival egyező formában (*ad instar huiusmodi libertatis fidelium civium et hospitum nostrorum Budensium*) biztosította az uralkodó.⁷⁵ A budaiakra való hivatkozás azonban nem valamiféle általános megfogalmazás volt az oklevélben – mint ahogy ezt több más esetben látjuk⁷⁶ –, hanem a kassaiak oklevelét a Buda éves vásárára vonatkozó, 1287. június 23-án kelt kiváltságlevelével felhasználásával készítették el.⁷⁷ A budaiak 1287. június 23-án kelt oklevelének szövege szolgált mintaként Zsolnának az 1357. október 28-án írásba foglalt, Úrnapja ünnepétől számított két hétre engedélyezett vásártartási engedélyéhez is,⁷⁸ bár ez esetben joggal merül fel, hogy a mintát a kassaiak kiváltságlevele nyújtotta.⁷⁹

1331-ben I. Károly a budai várnak szintén éves vásárt engedélyezett a Szent János fővétele ünnepe (augusztus 29.) előtti és utáni 15-15 napra.⁸⁰ Az oklevél eredetije nem maradt fenn, csak 18. századi regesztája ismert, az éves vásár megtartása pedig további forrásokkal nem támasztható alá. A vásár időpontja közel esik a Kisasszony-napi vásár időpontjához, szinte annak meghosszabbításaként is értelmezhető, ennél többet azonban nem tudni róla.

73 BTOE I. 231–232.

74 Uo. 261.

75 1347. július 28. VMMS I. 149–151., 1347. július 28. Uo. 151–152.

76 Pl. 1353. április 24. (Beszterce) UGDS II. 98.; 1362. augusztus 25. (Galgóc) FaRM I. 133–134.; 1377. március 17. (Simontornya) MNL OL DL 6413.

77 Az oklevelek szöveg szerinti összehasonlítását lásd Weisz Boglárka: Kassa kereskedelmi életének jogi háttere. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. II. 905–908. A kassai privilégiumban a speciálisan Budára vonatkozó részek elhagyása mellett azonban az 1287-es budai oklevélből eltérő pontokat is találunk.

78 MNL OL DF 274 715.

79 Weisz: Kassa kereskedelmi életének, 901., 905–908.

80 Samuel Timon: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate...* Claudiopoli, 1764. 51.

I. Lajos azon kiváltságleveléről, mely szerint sem bel-, sem külföldi kereskedő áruját Budán túl nem viheti, hanem azt Budán adja vagy cserélje el,⁸¹ a király szebenieknek adott 1370. évi privilégiumából értesülünk,⁸² így ezt megelőzően kellett a budaiaknak hozzájutniuk. 1365-ben I. Lajos Buda bírójához, esküdtjeihez és polgáraihoz intézett oklevele szerint a szebeniek és az erdélyiek áruikkal Bécsbe vagy bárhova máshova szabadon mehettek, de a budaiak őket áruik lerakására és kirakására kényszerítik. I. Lajos a szebenieket és az erdélyieket megerősítette a szabad jövés-menésben,⁸³ azaz mentesítette őket Buda lerakodásra vonatkozó kiváltsága alól, ami azt mutatja, hogy Buda 1365 előtt is rendelkezett már ilyen kiváltsággal a hazai kereskedők tekintetében.⁸⁴ 1361-ben az uralkodó a pozsonyiaknak biztosította: ha kereskedelmi árukat szállítanak Zárából és Dalmáciából Pozsony felé, minden vám és harmincad alól mentesülnek, mivel minden hazai kereskedő, aki árut hoz onnan, egyedül Budán köteles a harmincadot fizetni.⁸⁵ Míg tehát 1361-ben csak a harmincadfizetési kötelezettség szerepelt, 1365-ben már a hasonló kiváltság megadásakor a budaiak lerakodtatási jogára vonatkozó információt is megtaláljuk, amiből arra következtethetünk, hogy 1361 és 1365 között biztosította I. Lajos Budának a belföldi kereskedőkre vonatkozóan a kereskedelmi áruk lerakásának a jogát, valamint az áru továbbszállításának tilalmát, és ezzel Buda zárt lerakodtatási (*Sperrstapel*) joghoz jutott. Feltételezhető, hogy a külföldi kereskedőkre vonatkozóan már ezt megelőzően rendelkeztek olyan kiváltsággal, mely ugyanezt a jogot megadta nekik. Erre utal, hogy 1359-ben IV. Károly német-római császár és cseh király frankfurtiaknak írt levele arról ad hírt: a kereskedőit Krakkón, Budán és Bécsen keresztül nem engedik áthaladni (*nicht durch lezzet*),⁸⁶ amit csak úgy értelmezhetünk, hogy a kereskedők, akik alatt nyilván külföldi kereskedőket kell értenünk, ezen városokon túl már nem mehetnek ezekben az országokban. Az nem tudható, hogy a zárt lerakodtatási joghoz mikor juthattak hozzá a budaiak.

Zsigmond 1398. december 3-án kelt parancslevele szerint Buda városának volt egy olyan privilégiuma, amelyet a város tőle kapott, s amely szerint valamennyi kereskedő és mindazok, akik kereskedelmi áruikkal kereskedelmi célból akár kül-, akár Zsigmond országból Budán keresztül szállítja áruit, azon túl nem viheti, nem adhatja el, hanem mindezeket csak Budán teheti meg. A kerülő utakat választókat bárki elfoghatta, a lefoglalt árun pedig a királyi kincstár, a budaiak és a lefoglaló egyharmad-egyharmad arányban

81 1370. február 22. „... libertate civibus nostris Budensibus per nostram maiestatem gratiose ipsis concessa in eo, ut nullus mercatorum regni nostri predicti vel aliarum partium res suas mercimoniales ultra ipsam civitatem Budensem transportare vel deducere nequeant, sed in ipsa civitate Budensi vendere vel commutare aut ibidem reponere teneantur...” UGDS II. 339.

82 Ezek szerint a szebeni kereskedők Budáról Zára felé, vagy Zárából, Dalmáciából Buda felé bármely árujuk után ne fizessenek vámot, egyedül Budán harmincadot (1370. február 22. UGDS II. 337–339.).

83 1365. január 11. UGDS II. 223.

84 Megerősíti ezt egy másik, szintén a szebeniekre vonatkozó adat. I. Lajos 1367-ben megengedte a szebenieknek, hogy szabadon mehetnek Bécs, Prága, Zára vagy Velence felé, kereskedelmi áruikat bárhol lerakhatják és árusíthatják, figyelmen kívül hagyva Buda város szabadságait. *Quellen zur Geschichte der Stad Hermannstadt*. II. *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1578*. Hrsg. Monica Vlaicu et al. Hermannstadt, 2003. 51.

85 1361. január 23. CD IX/7. 198–199.

86 1359. január 25. *Urkundenbuch der Reichsstadt Frankfurt*. I–II. Hrsg. Johann Friedrich Boehmer – Friedrich Lau. Frankfurt am Main, 1836–1905. I. 661.

osztozott.⁸⁷ A parancslevélben említett privilégium akár azonos is lehetne azzal, amelyre a budai jogkönyv hivatkozik, sőt, abból idéz is,⁸⁸ ahogy azonban a későbbiekben látjuk, két különböző oklevél lehetett. Ez elsőként a külföldre (Erdélyből, vagy az ország más területéről német vagy itáliai területek felé) szállított áruk kérdését szabályozza: ha a szállítás Budán keresztül történik, akkor a kereskedők nem vihetik az árut Budán túl, hanem azt ott kell valamilyen formában értékesíteni. Ezt követően a külföldről származó kereskedelmi cikkek ügyét (Bécsből vagy más városból, a német területekről, Lengyelországból, Csehországból, Oroszországból, Poroszországból, Itáliából, nevezetesen Velencéből) tárgyalja: ebben az esetben a rendelkezés szerint mindent kizárólagosan Budára kell szállítani. Végül IV. Béla 1244. évi kiváltságlevele lerakatra vonatkozó rendelkezésének a le- és felmenő hajókra vonatkozó része megerősítésére is külön utalás olvasható a jogkönyv ezen részletében. A jogkönyv szerint a budaiak felléphetek a rendelkezést megszegőkkel szemben.⁸⁹ A passzus a budai jogkönyv első részében található, így mindenképpen 1421 előtt keletkezett. Mivel a szabályozás mind a bel-, mind a külföldi kereskedőkre vonatkozott, az 1405. évi dekrétum azonban a belföldi kereskedőket mentesítette Buda lerakatjoga alól, és azt csak a külföldiekre vonatkozóan hagyta érvényben,⁹⁰ Zsigmond budai jogkönyvben megőrzött fentebbi szabályozása vélhetően ezt megelőzően kelt. Erős a gyanú, hogy 1402 őszén kaphatott ily kiváltságot Buda, miután Zsigmond az 1402. január 22-én más városoknak adott lerakatjog-engedélyeket⁹¹ visszavonta. Ennek csak az 1402. október 1-én Kassa városának kiállított példánya maradt fenn, benne a város régi lerakatjogának megújítása, igaz, csak a külföldi és az erdélyi kereskedők tekintetében, míg más hazai kereskedők mentesülnek alóla, kivéve a vámok és a harmincad megfizetését. A rendelkezés kihirdetését az uralkodó név szerint Budán és Lőcsén rendelte el,⁹² így joggal feltételezhető, hogy azon régi lerakatok között, amelyeket Zsigmond az oklevél szövege szerint meg akart hagyni, Budával és Lőcsével mindenképpen számolnunk kell. Joggal gyanítható az is, hogy mindkét város számára kiállított Zsigmond ugyanekkor egy-egy oklevelet, ezek azonban nem maradtak fenn. Ha valóban kapott Buda 1402 októberében Zsigmondtól oklevelet, annak tartalmát nem lehetséges rekonstruálni, bár nagy valószínűséggel szövege megegyezett a kassai példánnyal (leszámítva természetesen a Kassára való hivat-

87 „Unde cum ipsa civitas nostra Budensis vigore aliarum litterarum nostrarum privilegialium per nos [eidem] gratiose concessarum hac libertatis prerogativa potiat, ut nullus mercator et alii quilibet homines cum eorum rebus mercimonialibus, cuiuscunque generis vel speciei existant, causa venditionis vel commutationis de regnis extraneis et specialiter de partibus regni nostri per ipsam civitatem nostram deportandis ultra eandem nostram civitatem deportare et deducere vel venditioni et emptioni aut commutationi exponere non valeant, neque possint, nisi civitate nostra in eadem...” FaRM II. 189.

88 Ost. 86–87. 67. §. Részletesen lásd Skorka: A budai jogkönyv lerakatra, 375–376.

89 „Auch wellen wir, das alle scheff, von oben vnd vntten komendt, sein mit yrrer kaufmanschaft pey den genandten vnseren purgeren, süllen daselbs sten vnd süllen haben ir niderlegung in verkauffen vnd wechsellien irerr guetterr, vnd all kauflewtt an dem selbigen gestat von derr selbigen stat vnd nicht weiterr süllen gen.” Ost. 87. 67. §.

90 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11) (= DRH 1301–1457.) 199–200.

91 Vö. 1402. január 22. FaRM II. 193–206.

92 1402. október 1. Uo. 207–209.

kozást). Ennek azonban ellene mond, hogy az 1405. évi dekrétum szerint a külföldi és a hazai kereskedőkre addig egyaránt vonatkozott Buda lerakatjoga,⁹³ de elképzelhető, hogy a helyi kereskedőkre vonatkozóan a budaiak az 1402-ben kimondott megszorítást, hogy a lerakatjog csak az erdélyiekre vonatkozik, nem vették figyelembe.⁹⁴ A budai jogkönyv szövegében említett Zsigmond-féle privilégium, ahogy arra Skorka Renáta felhívta a figyelmet, nem a kereskedők, hanem a kereskedelmi áru származási helye szerint hozott rendelkezést,⁹⁵ és így valójában mind a hazai, mind a külföldi kereskedőkre egyaránt vonatkozott, sőt, a zárt lerakodtatási jog (*Sperrstapel*) valójában a többi lerakat (például a fentebb említett Kassa) működését is megkérdőjelezhetette volna. Mivel ez azonban sohasem okozott gondot a korábbi időszakban sem, így ez ekkor sem jelenthetett problémát. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy éppen az 1405. évi törvény kiadása után kelt a budai jogkönyvben említett, Zsigmond királytól nyert kiváltságlevél, és éppen azért alkalmazta a szokatlan, a kereskedelmi áru származási helye szerinti megkülönböztetést a lerakatjog tekintetében, hogy a törvény szövegével ne ellentétes rendelkezést hozzon, ugyanakkor a budaiak el tudják érni, hogy a hazai kereskedőkre is érvényben tartsák lerakatjogukat.

A budai jogkönyv szerint a budaiak Zsigmond király kiváltságlevele (*in der freihait kunig Sigmund*) értelmében az udvarmesternek (*hofmaister*) évente hat vörös forintot fizettek, melynek harmadát a „régí budaiak” (*alten ofnerr*), azaz a pestiek adták.⁹⁶ Zsigmond 1405. évi városi törvénye értelmében az ajtónállómesternek (*magistrum ianitorum*) – aki 1381 óta egyúttal udvarmester is volt⁹⁷ – valóban évi hat forint járt, amit a királyi ajándékkal egyszerre kellett megadni.⁹⁸ A budai jogkönyv vagy erre a törvényre, vagy a Zsigmond által a budaiaknak adott kiváltságlevélre utalt. Buda városa ugyanis bizonyosan, más városokhoz hasonlóan, kapott egy példányt a törvényből. A fennmaradt források alapján Debrecen,⁹⁹ Eperjes,¹⁰⁰ Kassa,¹⁰¹ Rózsahegy,¹⁰² Zsolna,¹⁰³ Hibbe,¹⁰⁴ Korpona,¹⁰⁵ Körmöc-

93 DRH 1301–1457. 199–200.

94 Teke Zsuzsa szerint az 1402 őszén bevezetett megszorítás Budára nem vonatkozott. Teke Zsuzsa: Adalékok Zsigmond várospolitikájához (1387–1405). In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Bp., 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia 14) 229.

95 Skorka: A budai jogkönyv lerakatra, 375–376.

96 Ost. 65. 18. §.

97 Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 48.

98 DRH 1301–1457. 201.

99 1405. MNL OL DF 278 785.

100 1405. április 15. Uo. 207 527. [Az oklevél ugyan a Pannonhalmi Levéltárban található, a hátlapon lévő egykorú kézzel írt Eperjes egyértelműen utal arra, hogy Eperjes város példánya.]

101 1405. április 15. MNL OL DF 270 086.

102 1405. április 15. Uo. 271 849. [A hátlapon: civitas Rosumberk.]

103 1405. április 15. Uo. 274 694. [A plicán: pro Zelinen decretum generale.]

104 1405. április 15. Uo. 271 886. [A hátlapon: decretum generale pro opido Gybe.]

105 1405. április 15. MNL OL DL 42 840. [A hátlapon: pro civit(ate ...); a város neve olvashatatlan, felette későbbi kézzel: Corponensi.]

bánya,¹⁰⁶ Körös,¹⁰⁷ Miskolc,¹⁰⁸ Németlipcse,¹⁰⁹ Sárvár,¹¹⁰ Sopron,¹¹¹ Szeged,¹¹² Zágráb¹¹³ és Zólyom¹¹⁴ kapott egy-egy példányt, a városok köre azonban ennél szélesebb lehetett.¹¹⁵ Ugyanakkor a törvény keltét megelőzően, illetve követően Zsigmond egyes városoknak kiváltságlevelet is állított ki, melyek akár az újévi ajándékokat is szabályozták.¹¹⁶ Bizonyosak lehetünk abban, hogy több más település esetében is sor került hasonló privilégium kiállítására, még ha azok nem is maradtak fenn. Nem dönthető el tehát egyértelműen, hogy Buda is kapott-e 1405 áprilisában Zsigmondtól egy kiváltságlevelet, vagy a budai jogkönyv az 1405. évi törvény rendelkezését ismételte meg.

Zsigmond 1437. szeptember 30-án kelt, vámszedőkhöz intézett és I. János 1538. március 27-én kelt átiratából ismert parancslevele szerint elődei és ő maga is biztosította a budaiaknak, hogy nem kell vámot fizetniük.¹¹⁷ A parancslevél nem általánosságban szólt a vámszedőkhöz, hanem meghatározott személyeket szólított meg az uralkodó, mégpedig a Fehérvár és Győr közötti útvonalon elhelyezkedő móri, orondi, igari és pázmándi;¹¹⁸ a Budáról Győrről keresztül Pozsonyba vezető úton található bonyi, banai, óvári, rajkai, pozsonyi, bicskei, bánhidai és környei;¹¹⁹ valamint a Duna partján vezető út komáromi, szőnyi, neszmei és visegrádi vámszedőinek szólt a parancslevél, ami jól szemlélteti azokat a legfőbb szárazföldi útvonalakat, amelyeken keresztül a budaiak közlekedtek. Zsigmond a budaiakat ért sérelemről a Pálóci Máté halála után a nádori széken folyó perek lefolytatását intéző Pálóci György esztergomi érsek és Bátor István országbíró okleveléből értesült. Máté 1437 januárjában hunyt el, Zsigmond pedig 1437. március 7-én már Hédervári Lőrincet nevezte ki nádorrá. Pálóci György nádori széken folytatott perekhez kapcsolódó kiadványai március 3. és március 16. között keltek,¹²⁰ azaz a budaiak 1437 februárjában vagy március elején fordulhattak hozzá panaszukkal. A parancslevélből nem derül ki minden kétséget kizáróan, hogy a budaiak Zsigmond királytól kaptak-e egy vám-

106 1405. április 15. MNL OL DF 235 586., 249 791. [A hátlayan: decretum pro civitate Cranpniciensis.]

107 Vö. 1405. április 15. Uo. 267 986.

108 1405. április 15. MNL OL DF 292 815. [A hátlayan: Myskoloch.]

109 1405. április 15. Uo. 271 801. [A hátlayan: decretum generale pro opido Teutunicali Lipche.]

110 1405. április 15. MNL OL DL 9031. [A több helyen lyukas példány hátlapján újkori kézzel: Sigmond priwilegiuma Sarwari vásárául.]

111 1405. április 15. MNL OL DF 201 967. [A hátlayan: Soproniensis.]

112 1405. április 15. MNL OL DL 90 552. [A városra utaló feljegyzés a plicán ma már lekopott.]

113 Vö. 1461. január 21. *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonsk.* I–XI. Ed. Ivan Tkalčić. Zagrabiae, 1889–1905. II. 278–279.

114 1405. április 15. MNL OL DF 268 918. [A hátlayan: civitatis Antiquisoli.]

115 Az 1405. évi törvénynapon megjelent városokról legújabbban Skorka Renáta – Weisz Boglárka: A városok ajándéka a Zsigmond-korban. In: *Városok és kiváltságolt települések a középkori Magyarországon*. Székesfehérvár, 2021. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 108–109.

116 Uo. 107–108.

117 *Cuspinianus János beszéde*, 61–64.

118 Weisz Boglárka: Gazdasági színterek a középkori Győrben In: *Győr története. I. A kezdetektől 1447-ig*. Szerk. Horváth Richárd. Győr, 2021. 197–198.

119 Uo. 197., 199.

120 C. Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és a helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. (Századok Könyvek) 82–83.

mentességre vonatkozó oklevelet, vagy a korábban elnyert kiváltságot erősítette meg számukra az uralkodó, esetleg a vámmmentességet is tartalmazó 1244. évi okirat Zsigmond általi megerősítésének a nyoma maradt fenn az oklevélben.

Mátyás király Buda város külvárosába (*suburbium*), a Szent Péter mártír plébániaegyház környékére vámmmentes sokadalom tartását engedélyezte.¹²¹ Mátyás oklevele nem maradt fenn, emlékét egy formuláskönyv őrizte meg, mely a vásár napját nem jegyezte fel, de az éves vásár bizonyosan megfelel a 16. század elején felbukkanó Péter és Pál apostol napján megtartott vásárnak,¹²² még akkor is, ha ezt II. Ulászló király is engedélyezte – ismeretlen időpontban – egy Mária Magdolna napján megtartott budai vásárral együtt, mégpedig úgy, hogy mindkettő vámmmentes legyen.¹²³ II. Ulászló privilégiuma sem maradt azonban fenn, II. Lajos utalt rá abban az 1524. évi oklevelében, amelyben a margitszigeti apácák kérésére megszüntette a vásárok vámmmentességét.¹²⁴

Feltételezhető kiváltságlevelek

Számos olyan kiváltsággal rendelkezett Buda városa, melyhez királyi kiváltságlevél volt szükséges, azonban ma már nem dönthető el teljes bizonyossággal, ki volt az adományozó. Budán a budai jogkönyv szerint csak két hetivásárt (*czwene rechte margktage*) tarthattak: szerdánként a németek a Boldogasszony-templom mellett,¹²⁵ pénteken a magyarok a Magdolna-templom mellett. Ugyanakkor – szokásból eredően (*von gewonhait*) – volt egy harmadik vásári nap is, a szombat.¹²⁶ A hetivásárok közül a szombati hetivásár alakult ki elsőként,¹²⁷ de a 14. század elején tudunk keddi vásárról is,¹²⁸ amely azonban a 15. század elején összeállított budai jogkönyvben már nem szerepel. A szombati lehetett az, amit már Pest is megtartott,¹²⁹ így arra a budaiak saját vásártartási engedéllyel vélhetően nem rendelkeztek, a többi vásárhoz azonban mindenképpen kapniuk kellett, mivel a Magyar Királyságban a vásártartás elengedhetetlen feltétele volt a királyi engedély. A szerdai hetivásárt már 1388-ban említették, így annak engedélyét ezt megelőzően szerezték meg a budaiak, a pénteki első említése a jogkönyvben tűnik fel, ami tehát az 1421. év előtti állapotokra utal.

121 *Formulae Solennes Styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim visitati. Quas in subsidium diplomaticae, ac veteris iurisprudentiae Hungariae potissimum practicae ante-Verböczianae e coaevis codicibus manuscriptis collectas.* Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini, 1799. 532.

122 Boglárka Weisz: *Markets and Staples in the Medieval Hungarian Kingdom.* Bp., 2020. (Arpadiana 1) 177.

123 1524. július 13. MNL OL DL 23 972. Számos esetben előfordul, hogy egy vásárendegélyt már megelőző egy korábbi, és az új uralkodói engedély nem is hivatkozik arra, hogy azt már elődje is engedélyezte.

124 Petrik Iván: A Nyulak-szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. In: *Urbs. Magyar Város-történeti Évkönyv.* 3. Fel. kiad. Á. Varga László. Bp., 2008. 231.

125 Lásd még 1388. február 15. MNL OL DL 7353.

126 Ost. 137. 227. §.

127 1320. július 24. MNL OL DL 40 389., 1448. április 16. Uo. 16 661.

128 1320. július 24. Uo. 40 389.

129 Mind Buda, mind Pest szombati vásárát említi. 1320. július 24. Uo.

A vörös viaszpecsét használatához szintén királyi engedélyre volt szükség. Buda városa kisebb pecsétjén¹³⁰ kezd el használni vörös viaszt, méghozzá – úgy tűnik – annak használatbavételétől kezdve. A vörös viaszt azonban nagypecsétjén, illetve függő pecsétként használt kisebb pecsétjein nem használta a város. A vörös kispecsét legkorábbi nyoma az 1326. február 1-én kiadott oklevélen látható,¹³¹ ahol azonban a pecsét nem maradt fenn. A legkorábbi, már pecsétteredéket is tartalmazó oklevél 1346. június 16-án kelt.¹³² Nem ismert, hogy ekkoriban szükség volt-e külön királyi engedélyre a vörös viaszpecsét használatához, az azonban bizonyosan tudható, hogy nem minden város engedhette meg ezt magának, és a 15. századtól megjelennek azok az oklevelek, amelyek a városoknak a vörös viaszpecsét használatát engedélyezik. Kassa, Körmöcbánya és Pozsony esetében ezt Buda város szokása szerint engedélyezte V. László, majd Mátyás király.¹³³

A pénzverés a középkorban mindvégig királyi felségjog volt, a 14. századból mégis ismertek Buda város veretei, melyek kibocsátására az 1320-as évektől az 1350-es évekig került sor,¹³⁴ ami arra utal, hogy a város erre engedélyt kapott valamikor, vélhetően I. Károlytól, amelyet I. Lajos is megerősített.

A budaiaknak a fentebb felsorolt kiváltságleveleken felül számos privilégiumuk volt – elég csak a fentebb már említett, lerakati joghoz kapcsolódó 18 privilégiumra gondolni –, amelyek azonban nemcsak ma nem ismertek, de nyomukat középkori oklevelekben sem találjuk.¹³⁵ Tanulmányunk ráadásul kizárólag a Buda városának adott kiváltságlevelekkel foglalkozik, a gyűjtés nem terjed ki azokra az oklevelekre, amelyeket a város lakóinak csak egy-egy szűkebb csoportja kapott. I. Lajos király egy oklevelére utal például Zsigmond király 1420. július 22-én kelt oklevele, mely szerint a budai mészárosok Budán a vásárokon és a szokott helyeken kis és nagy halakat árusíthatnak, ahogy a kereskedők vagy a hal-árusítók is.¹³⁶ Az I. Lajos privilégiumának nyomát fenntartó források alapján feltételezhető, hogy a király a budai mészárosoknak állította ki oklevelét, és ez lehetett a budai mészárosok céhlevele.¹³⁷

Buda középkori kiváltságlevelei közül egyedülként I. Károly 1244. évi kiváltságot megerősítő oklevele maradt fenn, az is azonban töredékesen, sőt, még az is felmerül, hogy a csonkán megőrződött oklevél egy 14. századi másolata a király oklevelének. A többi kiváltságlevél közül csak IV. Béla 1244. évi, pesti *hospesek*nek adott városprivilégiuma és IV. László 1287. évi sokadalomtartási engedélye ismert átirásból teljes szövegében, ezen

130 Kubinyi András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 14. Szerk. A „Budapest története” Szerkesztőbizottsága. Bp., 1961. (Budapest Vároستörténeti Monográfiái 22) 112.

131 1326. február 1. MNL OL DL 2350.

132 1346. június 16. Uo. 76 807.

133 1453. február 7. (Kassa) MNL OL DF 269 165.; 1456. április 14. (Körmöcbánya) Uo. 249 484.; 1459. február 2. (Pozsony) Uo. 240 434.

134 Huszár Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban*. Bp., 1958. (Budapest Vároستörténeti Monográfiái 20) 42–48.; Tóth Csaba: *Bardus, grossus, florenus. Pénzverés az Anjouk Magyarorszáján*. Bp., 2020. 53.

135 Kenyeres: Buda középkori levéltára, 422–423. A budai levéltár pusztulásához lásd uo. 429.

136 1420. július 22. *A budai mészárosok*, 338. Ugyanerre utal Buda városa 1424. április 12-én kelt oklevele (uo. 344.). Zsigmond pápens oklevelében elismerte a budai mészárosok ezen jogát, 1420. november 26-án pedig privilégiumában is megerősítette ezt (uo. 340–341.).

137 Kubinyi: A középkori budai mészároscéh, 18–20.

kívül Mátyás sokadalomtartási engedélye is szinte teljes egészében megismerhető, míg IV. László 1276. évi megerősítő és újabb rendelkezéseket tartalmazó okleveléből az utóbbiak maradtak fenn. IV. Béla, Zsigmond és Mátyás egy-egy okleveléből a középkori források szövegrészeket tartottak fenn, a többi kiváltságlevélnek azonban leginkább csak egy-egy rendelkezése rekonstruálható a budai jogkönyvből vagy oklevelekből, igaz, nem szövegszerűen.

Buda városának ismert középkori privilégiumai

Uralkodó	A kiadás időpontja	A privilégium főbb rendelkezése	Fennmaradási forma	Fennmaradás helye
IV. Béla	1244. június 15. és 1244. október 15. között	a pesti <i>hospesek</i> városprivilégiuma	teljes szövegű átírás	1496. június 15., Szapolyai István nádor ítéletlevele
IV. Béla	1255. július	kézművesekre, kereskedőkre vonatkozó rendelkezések	idézetek	<i>Buda város jogkönyve</i> 65. és 70. § 1494. május 23., Buda város tanácsa
IV. Béla	1255 tájékán	kereskedelemre vonatkozó rendelkezések	<i>Buda város jogkönyve</i> hivatkozik rá	<i>Buda város jogkönyve</i> 85–86. §
IV. László	1276. június 17.	IV. Béla 1244. évi oklevelének megerősítése és új pontokkal történő kiegészítése	az átírás az oklevélnek csak egy részét közli	1538. március 27., Szapolyai János privilégiuma
IV. László	1287 tájékán	kereskedelemhez kapcsolódó rendelkezések	<i>Buda város jogkönyve</i> hivatkozik rá	<i>Buda város jogkönyve</i> 76., 84., 90. § (elképzeltetű, hogy két oklevél)
IV. László	1287. június 23.	sokadalomtartási engedély	teljes szövegű átírás	1363. december 20., Buda város tanácsa
–	1320. július 24. előtt	vásártartási engedély (kedd)	háromvásáros kikiáltás	
I. Károly	1323–1329.	IV. Béla 1244. évi oklevelének megerősítése	töredékben fennmaradt eredeti vagy 14. századi másolat	
I. Károly	1323–1329 után	IV. Béla 1244. évi oklevelének és a lerakatjogra vonatkozó kiváltságoknak az átírása	<i>Buda város jogkönyve</i> hivatkozik rá	<i>Buda város jogkönyve</i> 444. §
I. Károly	1323 után	autonóm pénzverési jog	veretek	

Uralkodó	A kiadás időpontja	A privilégium főbb rendelkezése	Fennmaradási forma	Fennmaradás helye
I. Károly?	1326. február 1. előtt	vörös viaszpecsét használatának a joga	pecsét	Nem bizonyítható, hogy kiváltságlevéllel bírtak
I. Károly	1331	sokadalomtartási engedély	18. századi regeszta	
I. Lajos	1359 előtt	zárt lerakodtatási jog a külföldi kereskedők vonatkozásában	(következtetés)	1359. január 25., IV. Károly német-római császár oklevele
I. Lajos	1361–1365	zárt lerakodtatási jog a belföldi kereskedők vonatkozásában	(következtetés)	1365. január 11., I. Lajos oklevele a szebenieknek
I. Lajos	1364–1366	I. Károly oklevelét megerősítő záradékkal látja el	Buda város jogkönyve hivatkozik rá	Buda város jogkönyve 444. §
–	1388. február 15. előtt	vásártartási engedély (szerda)	háromvásáros kikiáltás	
Zsigmond	1398. december 3. előtt	zárt lerakodtatási jog a bel- és külföldi kereskedők vonatkozásában	Zsigmond hivatkozik rá	1398. december 3., Zsigmond parancslevele
Zsigmond	1402–1405 tájéka	zárt lerakodtatási jog a bel- és külföldről érkező áruk vonatkozásában	Buda város jogkönyve idéz belőle	Buda város jogkönyve 67. §
Zsigmond	1405	újévi ajándék szabályozása	Buda város jogkönyve hivatkozik rá	Buda város jogkönyve 18. §
–	1421 előtt	vásártartási engedély (péntek)	Buda város jogkönyve említi a vásárt	Buda város jogkönyve 227. §
Zsigmond	1437. szeptember 30. előtt	Zsigmond vagy megerősíti IV. Béla 1244. évi oklevelét, vagy vámmentességi kiváltságot ad a budaiaknak		
Mátyás	?	IV. Béla 1244. évi oklevelének megerősítése	idézet	1498. június 30., Buda város tanácsa

Uralkodó	A kiadás időpontja	A privilégium főbb rendelkezése	Fennmaradási forma	Fennmaradás helye
Mátyás	?	a bíróra vonatkozó kiváltságlevél	idézet	1498. június 30., Buda város tanácsa
Mátyás	?	sokadalomtartási engedély	formuláskönyv	
II. Ulászló	?	sokadalomtartási engedély	II. Lajos oklevele hivatkozott rá	1524. július 13., II. Lajos oklevele

MI IS VESZETT MOHÁCSNÁL?

Oszmán–török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról

FODOR PÁL – MÉRCZ ANDRÁS

WHAT IS LOST AT MOHÁCS?

An Ottoman–Turkish Casualty List of the 1526 Campaign

A previously unknown source on the campaign and Battle of Mohács has been found in the codex M 17.3 of the Plantin–Moretus Museum in Antwerp. The volume is a thirteenth-century Latin Bible, which once enriched the collection of the Pauline monastery in Budaszentlőrinc near Buda, and fell into Ottoman–Turkish hands when the monastery was sacked in September 1526. On a blank page in the middle of the codex (fol. 247r), there is an Ottoman–Turkish entry which, according to its title, is a list of casualties of the 1526 campaign, or more precisely a copy of it. The 19 line-text gives an itemised list of the losses of the two belligerent parties, from the siege of Pétervárad [Petrovaradin] in July to the return of the Ottoman army in October, and completes our knowledge on the campaign at several points. Hungarian losses are exaggerated (in fact, 4.5–5% of the country’s population was killed or taken prisoner), while Ottoman casualties are given realistically (at least 8.5–10% of their army was lost, but even a 15% loss cannot be ruled out). The list also gives authentic figures on the number of villages and towns devastated (2000 and 100 respectively) and the number of animals driven away (400 000 sheep and 50 000 cattle). The compiler of the list is unknown, but several circumstances suggest that it may have been the chief treasurer İskender Çelebi.

Keywords: campaign and battle of Mohács (1526), casualty list, İskender Çelebi, Latin Bible, Budaszentlőrinc, Pauline order

Fodor Pál, az MTA doktora, kutatóprofesszor, címzetes főigazgató, BTK TTI, Kora újkori osztály, Turkológiai kutatócsoport; Mércz András, kutató, Avicenna Közel–Kelet Kutatások Intézete. A szerzők köszönik Domokos György és Fóti Miklós szíves segítségét.

Shakespeare: V. Henrik (IV. felvonás. VIII. szín)¹

Ford. Lévy József

Angol hírnök jő.

Henrik király: No, hírnök, megszámlálvák a halottak?

Hírnök: Ím, itt a megölt francziák jegyzéke.

(A jegyzéket átadja.)

Henrik király: Miféle főbb foglyok vannak, rokon?

Exeter: Orleans Károly herceg, a király

Unokaöccse, Bourbon János, és

Bouçiqualt főúr, és más főurak,

Bárók, lovagok, vitézek, ezer

Ötszázan, a közemberen kívül.

Henrik király: E jegyzék tízezer frankról beszél,

Kik a csatán elestek; és ezek közt

Száz huszonhat herceg s zászlós nemes

Fekszik megölve; ezeken felül

Lovagok, apródok, vitéz urak

Nyolcz ezren és négy százan, kik között

Tegnap ütöttek ötszázat lovaggá:

Úgy, hogy az elhullt tízezer közül

Csupán ezer hatszázan zsoldosok;

A többi herceg, gróf, báró, lovag,

Apród, és rang meg vér szerint nemes.

[...]

Angol halottaink jegyzéke hol van?

(A hírnök más jegyzéket nyújt át.)

Edvárd, a yorki herceg, gróf Suffolk,

Sir Richard Ketly, Gam Dávid lovag;

Több senki más; a többiek közül is

Csupán huszonöt. Oh Isten, karod

Volt itt jelen, s nem is nekünk, hanem

Karodnak kell mindezt tulajdonítani...

I.

A 16. század elejére alaposan megváltozott a latin „Nyugat” számokhoz való viszonya.² Az állandó hadseregek csíráinak megjelenése, a hadseregek fenntartására szolgáló rendkívüli adók kivetése és behajtása, a zsoldosokkal kötött szerződések és a seregszemlék a fiskalizmus erősítésére és egyre pontosabb kimutatások készítésére ösztönözték az államokat. A számérzék fejlődését segítette elő a „fekete halál” következményeivel való szembenézés is – elsőként Itáliában kezdtek halálozási listákat, majd halotti anyakönyvi kivonatokat készíteni a 14. században. A háborúskodással kapcsolatos számok közül az

1 <https://mek.oszk.hu/04600/04608/html/magyar.htm#d1e16319>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 10.)

2 A következőkhöz lásd John Gagné: Counting the Dead: Traditions of Enumeration and the Italian Wars. *Renaissance Quarterly* 67 (2014) 791–840.

érdeklődés hosszú időn át (a 14–15. században) elsősorban a felfogadott katonák létszámára irányult. A halottak és fogságba esettek közül inkább csak a nemeseket volt szokás számba venni, hogy a királyért magukat feláldozókról (vagy éppen a vitéz ellenfelekről) méltó módon emlékezhessenek meg rituálékkal és szobrok, emlékkápolnák, síremlékek stb. állításával. A Nyugat északi felében a halottszámlálás feladata eleinte a heraldokra hárult, ezért hosszú időn át ők lettek a nemesi emlékezetkultúra fő letéteményesei.

Az 1494-ben induló és bő fél évszázadig elhúzódó itáliai háborúk³ nemcsak a hadművészetben, hanem a mortalitás számszerűsítésében is újdonságokat hoztak. Először, mivel a zsoldosseregek növekvő hányadát tették ki a közrendű gyalogosok, lassanként a közülük kikerülő halottak és foglyok is felkerültek a veszteséglistákra. Másodszor, az újfajta kommunikációs eszközök (nyomtatás, hírlevelek, röplapok stb.) kialakulásával és fejlődésével tömegigény támadt a harctéri veszteségek megismerésére, amit a kiadók örömmel elégítettek ki, sőt maguk is növelték azt, hiszen rájöttek, hogy a számok ügyes használatával sokkal érzékletesebb beszámolókkal szolgálhatnak a háború borzalmairól. Harmadszor, a hadsereg létszámok és a harctéri veszteségek megadása vagy részletezése fontos kelléke lett a háborúról folyó politikai diskurzusnak: az itáliai szerzők egyre tudatosabban alkalmazták a „számretorikát” a háború és a francia brutalitás újszerűségének bemutatására. S végül, a veszteségek és a halottszámok az emlékezetkultusznak és az emlékezetpolitikai küzdelmeknek is újfajta nyersanyaggal szolgáltak. Az itáliai háborúk végére megszületik a „háborús emlékmű” (az obelisz), amelynek lényegi eleme az adott csatában elesett halottak számának feltüntetése és ezáltal a megörökített esemény jelentőségének kidomborítása.

Ezek a változások elvben nagy segítséget nyújthatnának azoknak a történészeknek és hadtörténészeknek, akik a korszak nagy csatáinak hadsereg létszámait és veszteségeit szeretnék meghatározni. Ám amikor a korabeli szereplők a halottszámokat kezdik retorikai vagy emlékezetpolitikai célokra (is) felhasználni, szinte azonnal meg is hamisítják azokat. Erre igen jó példa az, ami az agnadellói csata (1509) után történt. Egy helyszínen tartózkodó firenzei ágens megbízható informátorokra hivatkozva határozottan állította, hogy legfeljebb 3–4000-en estek el a csatában.⁴ Ám a francia király és a legátus mindazon arról akarta meggyőzni, hogy a halottak száma 13–14 000 (mások 16 000-ről beszéltek, de a többség a 10 000-es szám mellett kardoskodott). A bölcs firenzei így vonta le a tanulságot: mindnyájan csalatkoznak, és sokan csak azért túlozzák el a számot, hogy a saját tetteiket magasztalják. A megfigyelés igazságát bizonyítja, hogy amikor utóbb XII. Lajos a győzelem emlékére a helyszínen templomot építtetett, az annak falán elhelyezett emléktáblára a 14 600-as számot vésték.⁵

3 Michael Mallet – Christine Shaw: *The Italian Wars, 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. London – New York, 2012. Vö. Frank Tallett: *War and Society in Early Modern Europe, 1495–1715*. London – New York, 1992. (War in Context); David Potter: *Renaissance France at War: Armies, Culture and Society, c. 1480–1560*. Woodbridge, 2008. (Warfare in History.) Lásd továbbá a témával foglalkozó tanulmányokat a következő kötetben: *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Bp., 2022. [2. bőv. kiad.] (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és Emlékezet.)

4 Mindezt és a következőket lásd Gagné: *Counting the Dead*, 821–822.

5 Károly bourboni herceg lovas portréjának felirata azt állítja, hogy még ennél is több, 15 000–16 000 harcos esett el. Uo. 824., 831.

II.

Az Oszmán Birodalom, amely éppen ebben a korszakban lett az európai hatalmi rendszer része, a számok és a számolás terén messze a Nyugat előtt járt. A mindenható dinasztia a 15. század második felétől a központosított intézményrendszernek köszönhetően páratlanul pontos ismeretekkel rendelkezett az állam működtetéséhez és a háborúk megvívásához rendelkezésére álló anyagi és emberi erőforrásokról. Részletes és összefoglaló kimutatásokból tájékozódhatott a központi és tartományi bevételekről és kiadásokról (pénztári naplók, költségvetési beszámolók: *ruznamçe* és *muhasebe icmal defterleri*), a népességről és a jövedelemforrásokról (részletes adóösszeírások: *mufassal defterleri*, a nem muszlimok fejadólajstromai: *cizye defterleri*), az adóbérletekből, bányákból, vámokból stb. származó bevételekről (*mukataa* és *muhasebe defterleri*), a javadalombirtokosokról és a javadalomként kiosztott bevételekről (timár- és szemledefterek: *icmal* és *yoklama defterleri*), a birtokosok személyében bekövetkezett változásokról (timárnaplók: *timár ruznamçe defterleri*), az udvari gyalogos és lovas alakulatokról, a várkatonákról és egyéb alakulatokról (zsold- és szemledefterek: *mevacib* és *yoklama defterleri*), a kisegítő alakulatokról (például *akıncı* és *voyruk defterleri*), az állami hivatalok betöltőiről és a körükben bekövetkező személycserékről (naplók: *ruus defterleri*) stb. Az ágyúkról, puskákról, löporrórl, íjakról, nyilakról és egyéb fegyverekről, a hadjáratokra felhalmozott élelmiszerekről, hajókról, az építésükhöz szükséges nyersanyagokról stb. szintén sokféle kimutatás készült.⁶ Ezen túlmenően az állam a csúcselet és a fontosabb szolgálattelvői és katonai egységek tagjainak halálozását is nyomon követte és regisztrálta, hiszen többségüknek ő (pontosabban a szultán) volt a „gazdája” (tulajdonosa), ennél fogva az örököse. Így például az uralkodói hatalom és a hadsereg legfőbb pillérének számító janicsárok és az utánpótlásukat biztosító janicsárújoncok közül az elesettek vagy elhaltak hagyatékát a lehető leggyorsabban lefoglalták, összeírták és eladták, és a befolyt összeget valamilyen állami célra (például egy hadjárat költségeire) fordították (mindezekről a hagyatéki defterek: *muhallefat* vagy *tereki defterleri*, *defter-i müfredat-i beytümal-i yeniceriyan* stb. adnak tájékoztatást).

Ami a csatákhoz és a várostromokhoz felvonult seregek létszámait és azok harci veszteségeit illeti, e téren az oszmán állam irányítói (élükön a szultánnal) és az ő tetteiket megéneklő krónikások ugyanúgy „ködösítettek”, mint nyugati kortársaik. Az oszmán főemberek magatartását a következők jellemzik. Ha valamelyik államra nyomást akartak gyakorolni, akkor mérhetetlenül eltúlozták az oszmán hadsereg erejét. Ibrahim nagyvezír például 1531-ben azzal (is) próbálta Perényi Pétert és a magyar urakat a Szapolyai Jánossal való együttműködésre ösztönözni, hogy többszáz ezres sereg villámgyors kiállítását helyezte kilátásba, amelynek egyik vége Edirnénél, a másik Bécsnél lenne.⁷ A birodalom nagy csatáiról szóló beszámolóikban viszont épp az ellenkezőjét teszik: a saját erőket

6 Mindezekről néhány összefoglalás: Bilgin Aydın – Rifat Günelan: *XV–XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*. İstanbul, 2008.; Erhan Afyoncu: *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI–XVII. Yüzyıllar)*. Ankara, 2014. (Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A-2.2.4./3); Bilgin Aydın: *XVI. Yüzyılda Dîvân-i Hümayun ve Defter Sistemi*. İstanbul, 2017. (Türk Tarih Kurumu Yayınları II/7.)

7 Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Bp., 1991. 179–181.

számát a ténylegestől jóval alacsonyabban adják meg, az ellenfélét viszont mérhetetlenül eltúlozzák. A mohácsi ütközetről szóló három győzelmi jelentés (*fethname*) közül az első és a második például 150 000-es, a harmadik 750 000-es (!) magyar seregről beszél.⁸ Arifi, Szulejmán szultán panegiristája (*şehnameci*), aki 1558-ban befejezett *Szulejmánnáma* című művét úgy írta, hogy az elkészült részeket rendre megmutatta a szultánnak, az utóbbi egyetértésével a magyar sereget 200 000, az oszmánt pedig 40 000 főnek mondja.⁹ Ugyanez érvényes a halottszámokra is: az oszmán krónikákban és egyéb, „ideológiailag érzékeny” írásokban az ellenség rendszerint tízezreket vesz, az oszmánok pedig – akárcsak az angolok az azincourt-i csatában, amint azt Shakespeare előljáróban idézett részlete sugallja –, pár tízet vagy százat (erről lásd alább).

Ami az egészben különös, az az, hogy egy ilyen fejlett adminisztrációval rendelkező, a katonák nyilvántartására és pótlására kivételesen nagy gondot fordító állam látszólag nem készített pontos kimutatásokat a harctéri emberveszteségekről. A korszak hadjáraitak hivatalos naplói (*sefer ruznameleri/menzilnameleri*)¹⁰ eltérő mértékben megemlékeznek ugyan bizonyos veszteségekről (mindenekelőtt a főemberek haláláról), de kísérletet sem tesznek összesített adatok közlésére.¹¹ Ugyanez érvényes a már említett hagyatéki listákra: ha a szerencse folytán fennmaradt olyan, amelyet valamelyik hadjárat során állítottak össze, akkor a janicsárok emberveszteségeit megtudhatjuk, de az egész seregét természetesen nem (erre mindjárt látni fogunk egy példát).

Amennyire tudjuk, a ránk maradt állami iratanyagban eddig még senki nem talált (de legalábbis nem közölt) olyan dokumentumot, amelyet egy adott csata teljes veszteséglistának minősíthetnénk. A kutatók ezért arra vannak utalva, hogy a csaták/ostromok előtt és után, vagy egymást követő években készült zsolddefterek különbségeiből vonjanak le következtetéseket a veszteségek mértékére vonatkozóan.¹² Magunk két olyan

8 Az első *fethnáma* (1526. augusztus 28. és szeptember 4. között): Feridun Ahmed Beg: *Münşeati's-Selatin*. I–II. Istanbul, 1274–1275./1858–1859. [2. kiad.] I. 550. [Magyarul lásd *Török történetírók*. I–II. Ford., jegyz. Thúry József. Bp., 1893–1896. I. 383. Újabb kiadása: *Örök Mohács. Szövegek és értelmezések*. Szerk. B. Szabó János – Farkas Gábor Farkas. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és Emlékezet) 261.] A második, a velencei dózsénak küldött *fethnáma* (1526. szeptember 5–6?): *Örök Mohács*, 135. A harmadik (1526. október 9–10. körül): Feridun: *Münşeati*, II. 8. [Magyarul lásd *Török történetírók*, II. 392. Vö. *Örök Mohács*, 264. (A magyar fordításban hibásan 150 000 fő szerepel.)] Mivel az első két győzelmi irat egybehangzóan 150 000-ről beszél, elképzelhető, hogy a 750 000 elírás vagy nyomdahiba 150 000 helyett.

9 Ahmet Faruk Çelik: *Fethullah Arifi Çelebi'nin "Şahname-i Al-i Osman"ından Süleymanname*. I. Ankara, 2009. [Doktori disszertáció, Ankara Üniversitesi] 79 (198a–202a). Vö. *Török történetírók*, II. 13–14. 2. j.: sorra veszi a török krónikások fantasztikus létszámadatait a mohácsi magyar hadseregről.

10 Ezekről újabban lásd Mehmet Yaşar Ertaş – Hacer Kılıçaslan: Rodos'un Fetih Günlüğü. Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Rûznâmesi. *Akademik İncelemeler Dergisi* 12 (2017) Nr. 1. 1–7.

11 Az elesett oszmán főemberek részleges felsorolása a csaldíráni hadjárat (1514) hadinaplójában: Ali Seslikaya: *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Tokat, 2014. [Szakdolgozat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi] 56. A ridanijai csata (1517) néhány előkelő oszmán áldozata: uo. 90. A rodoszi veszteségekről töredékes adatok: Ertaş–Kılıçaslan: Rodos'un Fetih Günlüğü, 14–15., 17., 19., 24. stb.

12 Mehmet İpçioğlu: Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1453 – Yeni bir Kaynak. *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990) 137–159.; Ágoston Gábor: Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. I. 68–69.; Gábor Ágoston: Ottoman and Habsburg Military Affairs in the Age of Süleyman the Magnificent. In:

forrással találkoztunk eddig, amelyik egy csata legalább részleges veszteségeit veszi számba. Az egyik a Csepel-szigeten 1603. szeptember 28-án vívott ütközet (a Buda visszafoglalására indított harmadik hadjárat egyik fontos eseménye)¹³ janicsár halottainak hagyatéki deftere. Ha az ebben szereplő tételeket összeadjuk, az jön ki, hogy az udvari janicsárok különböző ezredeiből 576 fő lett „vértanú” (*şehid*).¹⁴ Ez az adat azért fontos, mert különböző oszmán krónikák és keresztény források a Csepel-sziget déli részén partra tett oszmán sereg létszámát 10-15 000 főre, ezen belül a janicsárokat 3-5000 főre, az oszmán vereséggel végződő csata összes török áldozatainak számát pedig 5-10 000 főre, ezen belül a janicsárok veszteségét 1500 főre becsülték.¹⁵ A másik forrás azokat a janicsárokat sorolja fel, akik az 1697. szeptember 11-én lezajlott zentai csatában sebesültek vagy betegedtek meg, és képtelenek voltak saját lábukon hazamenni, ezért elszállításukra hajókat kértek. A sebesültek száma 360, a betegeké 287 volt, vagyis összesen 647 főt kívántak szállítóhajókon hazavinni.¹⁶ A forrás sem az elesett janicsárokról, sem a sereg többi áldozatáról nem szól. Nyilvánvaló tehát, hogy a szándék ezekben az esetekben sem az volt, hogy többé-kevésbé kimerítő veszteséglistát készítsenek. Inkább afféle „információs segédanyagokról” van szó, amelyek a kincstárt segítették abban, hogy kezelni tudja az adott öldöklés néhány fontos és az ő intézkedését igénylő következményét.

III.

Átfogó listák tehát nincsenek (vagy eddig nem kerültek elő), mégis nehezen hihető, hogy az oszmán vezetés ne akarta volna tudni és regisztrálni a csatákban és ostromokban elvesztett katonái pontos számát. Erre utalnak az oszmán elbeszélő források ismétlődő híradásai arról, hogy a csata másnapján a szultán a főemberek kíséretében megsejlel a csatateret, és kijelöl valaki(ke)t a holttestek összegyűjtésére.¹⁷ Veszteségek azonban nemcsak a döntő csatákban, hanem az oda- és hazavezető úton, a felvonulás közben kitört csatározásokban és várostromoknál stb. is keletkeztek, ezért, ha voltak ilyenek, a nyilvántartásokat a hadjárat egész ideje alatt vezetni kellett. Ennek azonban mindeddig nem láttuk nyomát. Ám hogy a gyanú nem volt alaptalan, arra egy meglepő helyről várhat-

The Battle for Central Europe: The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566). Ed. Pál Fodor. Bp.–Leiden–Boston, 2019. 292–293.; Gábor Ágoston: *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*. İstanbul, 2012. 177–179.

13 Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 360–365.

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [İstanbul] (= BOA) Maliyeden Müdevver Defterler. 101, 22v–56v, 58r–58v.

15 Tóth: *A mezőkeresztési csata*, 362–364.

16 BOA D.YNÇ 34101.

17 Egy arab forrás is úgy tudja, hogy a mardzs dábiki csata (1516) másnapján Szelim elrendelte a halottak megszámlálását: Feridun M. Emecen: *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatih Yavuz Sultan Selim*. İstanbul, 2010. 228. A mohácsi ütközet után Iszkender cselebi ruméliai defterdár kapott parancsot a keresztények holttesteinek összegyűjtésére, s az ő felmérése alapján állapították meg az elesett „hitetlenek” számát: Feridun: *Münşeat*, I. 562.; Anton C. Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I.* Wien, 1978. (Beihefte zur WZKM 8) 83–84 (50/15–51/5). [Új magyar fordítása (Thúry József fordítását felhasználva): Az 1526. évi hadinapló. Ford. Fodor Pál. In: *Örök Mohács*, 245–246. Erre alább még visszatérünk.]

lanul előkerült, unikális forrás szolgál bizonyítékkul. Antwerpeni kódexkutatásai során Mércz András egy Magyarországról származó kódexben egy, a katalógusok szerint arab, valójában oszmán-török nyelvű szöveget talált, amelynek gyors elolvasása után megállapíthattuk: a szerencse az oszmán halottszámlálási gyakorlat eddig hiányzó láncszemét adta a kezünkbe. A rövid, mindössze egyoldali szöveg ugyanis az 1526. évi mohácsi (oszmán felfogás szerint: budai) hadjárat muszlim és keresztény embervesztéseit és a magyaroktól zsákmányolt állatok számát sorolja fel időrendben haladva. Mielőtt e páratlan forrást közölnénk és elemeznénk, megpróbáljuk röviden rekonstruálni a kódex sorsát, majd megkockáztatunk egy feltevést arról, hogy ki, mikor és milyen körülmények között írhatta bele ezt a listát, amelyet bejegyzője „másolatnak” nevez.

A bejegyzés az antwerpeni Plantin-Moretus Múzeum M 17.3 jelzetű kéziratában található. A kódex maga egy 13. századi latin Biblia: egy olyan kötet, amelyben teljesen váratlan egy ilyen oszmán-török bejegyzés felbukkanása. A történelmi környezet azonban választ ad erre a különleges együttállásra. A kódex 1r fólióján olvasható latin *inscriptio* szerint a könyv a budaszentlőrinci pálos kolostor könyvtárát gazdagította egykor.¹⁸ Ez a kolostor volt a 14. század elejétől kezdve a rend központja, jelentősége pedig tovább nőtt Nagy Lajos király (1342–1382) itáliai hadjárata után, mivel Velencéből idehozták és itt temették újra Remete Szent Pál testét, így 1381-től a kolostor jelentős búcsújáró helyé vált.¹⁹ A virágzásnak török támadás vetett véget 1526 szeptemberében, amikor a mohácsi csata után az oszmán seregek Budáig nyomultak előre, és hatalmas pusztítást végeztek a városban és környékén. A budaszentlőrinci kolostor tíz napon át történő prédálását a kortárs pálos generális, Gyöngyösi Gergely rendtörténeti munkája a következő szavakkal írja le:

„Ebben a veszedelemben rendünk sok kolostora pusztult el. Magyarországon a remete-rend központját, a legfőbb kolostort, a Szent Lőrinc tiszteletére épült, gyönyörű fekvésű Buda melletti kolostort és az egész ország gyönyörködtető vígaszát teljesen kifosztották. A templomban a ragyogó festmények, a csodálatos kórus, a költséges mester munkák, a kiváló orgona és minden más a nagy tűzben elégett, és így a szentély mennyezete is beomlott. Az oltárokat lerombolták, a képeket csúfosan összeszedték, a sírokat fölforgatták, Szent Pál márványkoporsójának finoman faragott fedőlapját durván leökték és három darabra törték. A kolostor dicső szobáit, minden műhelyét fölgújtották, és a földig lerombolták. Minden használati eszközt összetörték, az összes élelmiszert elfogyasztották. Tíz napig voltak a kolostorban, és minden zugot, rejtékhelyet átkutattak, földúltak, szétromboltak, és sehol sem dühöngtek

18 Az oldal tetején: „Iste liber Biblie est ecc[lesi]e s[an]c[t]i Laurencii sup[ra] Budam.” A lap bal szélén keresztben: „Liber ecc[lesi]e s[an]c[t]i Laurencii sup[ra] Budam.” Vö. Jan Denucé: *Musaeum Plantin-Moretus. Catalogue des manuscrits*. Anvers, 1927. 148–149.; Lieve Watteuw – Catherine Reynolds: *Catalogue of Illuminated Manuscripts, Museum Plantin-Moretus, Antwerp*. Paris–Leuven–Walpole, MA, 2013. (Corpus of Illuminated Manuscripts 20) 83.

19 A kolostor történetéhez lásd Bencze Zoltán – Székér György: *A budaszentlőrinci pálos kolostor*. Bp., 1993. (Monumenta Historica Budapestinensia 8.) Újabban lásd Bencze Zoltán: *Budaszentlőrinc, a középkori pálos főkolostor*. In: *Pálosaink és Pécs*. Szerk. Sarbak Gábor. Bp., 2016. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák IV/4) 41–54.

annyit, mint ebben a kolostorban. És úgy látszik, a világ végéig sem fogják ezt a kolostort ősi szépségében visszaállítani. Pedig Isten és Szent Pál segítségével a templom minden fölszerelése megmaradt, azon a titkos helyen, ahova a testvérek elrejtették. [...] A könyvtárban ezer forint értékű könyv égett el. [...] Ebben az időben huszonöt testvért öltek meg a törökök. Némelyek csodálatos módon csak megsebesültek. Tizenegy kolostort pedig fölégettek és leromboltak.”²⁰

A kolostor könyvtárának felgyújtásakor olyan alapos munkát végeztek az oszmán csapatok, hogy mostanáig egy könyv sem került elő, amely túlélte volna a tűzvészt.²¹ A török bejegyzést tartalmazó latin Biblia az első olyan mű, amely azt bizonyítja, hogy 1526-ban nem pusztult el a teljes budaszentlőrinci könyvgyűjtemény, hanem legalább egy darabja oszmán-török kézre került.²²

1526 szeptemberében tehát még Budaszentlőrincen őrizték a kódexet, amely akkoriban két kötetből állt. Ez ad magyarázatot arra, miért került a török bejegyzés a mai formájában 551 fólióból álló kézirat közepére, a 247r fólióra: ez volt akkor az első kötet utolsó oldala, üresen hagyott előzéklapja, amely könnyen kézre állt egy gyors feljegyzés elkészítéséhez. A lap elszürkült, szemmel láthatóan is több árnyalattal sötétebb, mint a 246. vagy 248. fólió, tehát nem kizárt, hogy kötés helyett egy ideig csupán ez a védőlap védte a kéziratot.²³ Időrendben a következő, kódexben található bejegyzés 1551. május 12-éről származik, amikor már egy anconai flamand kereskedő, Gillis de Grave tulajdonában volt a vizsgáldásunk tárgyát képező kézirat. Minden valószínűség szerint ő volt az,

20 Gregorius Gyöngyösi: *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*. Ed. Franciscus L. Hervay. Bp., 1988. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova Tomus 11) 177–178. [Magyarul lásd Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Gond., bev., jegyz. V. Kovács Sándor. Ford. Árva Vince – Csanád Béla – Csonka Ferenc. Bp., 1983. (Magyar Ritkaságok) 259–260.] Az idézett szöveg Gyöngyösi egyik 16. századi folytatójától származik, aki azt is elmondja, hogy a mohácsi vereség hírére a rendtagok az északi Trencsénbe menekítették Remete Szent Pál testét. A támadást nemcsak a pálosok, hanem más rendek és a teljes egyházi struktúra is megszínylette. Az ország középkori egyházi kincseinek menekítéséről és szétszóródásáról lásd Mikó Árpád: A késő középkori székesegyházak liturgikus felszerelésének sorsa a kora újkori Magyarországon. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Bp., 2012. 201–220. Az 1526-ban megölt ferences szerzetesek listáját lásd *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Második kötet: 1530–1534 és három függelék. Szerk. Bunyitay Vince – Rapaics Raymund – Karácsonyi János. Bp., 1904. 531–532.

21 Gyöngyösi: *Vitae Fratrum*, 219. 178: 14–15. j.; Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–III. Bp., 1988–1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33) III. (Adatok elveszett kötetekről) 94., 147–148., 248–250., 345. Egy nyomtatott könyv az 1980-as években felbukkant az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, de ma újra eltűntként tartják nyilván. Vö. Csapodi–Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*, I. (Főnmaradt kötetek. 1. A–J.) 184. A göttweigi bencés apátság gyűjteményében két olyan kézirat van, amelyet Budaszentlőrincen másoltak, de kérdéses, hogy az ottani könyvtár részei voltak-e vagy sem. Egy harmadik kéziratról pedig témája (pálos misekönyv) miatt feltételezhető a budaszentlőrinci kapcsolat, de possessori bejegyzés ezt nem támasztja alá. Vö. Csapodi–Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*, I. 354–355.

22 A kézirat részletes leírását és magyar kultúrtörténeti jelentőségének összefoglalását lásd Mércz András megjelenés előtt álló tanulmányában.

23 A teljes fóliót érintő elszíneződés okáról lásd Richard Beadle – Ralph Hanna: Describing and Cataloguing Medieval English Manuscripts: A Checklist. In: *The Cambridge Companion to Medieval British Manuscripts*. Ed. Orietta Da Rold – Elaine Treharne. Cambridge, 2020. 20.

aki egybekötötte az eredetileg kétkötetes Bibliát. Erre utal, hogy a kódex elején és hátulján is megörökítette névjegyét az aprólékosan megmunkált kötéstáblába ragasztott előzék-lapokon, amelyek vastag, durva anyaga elüt a kódex finomra kikészített pergamenlapjaitól. A kézirat történetének 1526 és 1551 közötti időszakára vonatkozóan nincsenek pontos ismereteink. Egyéb források alapján viszont többé-kevésbé megalapozott feltevéseink vannak arra vonatkozóan, mikorra datálható az oszmán bejegyzés, kihez köthető, és milyen úton került a kézirat Itáliába.

A szöveg kódexbe való beírásának idejére több fogódzónk is van. Egyrészt a „másoló” megadja az évet: 933, ami 1526. október 8-tól 1527. szeptember 26-ig tartott. Másrészt a szöveg utolsó mondata a szultán péterváradai átkeléséről és hazaindulásáról szól, ami szerinte 1526. október 10-én történt.²⁴ A veszteséglista bemásolására tehát valamikor ezután, feltehetőleg a hazafelé vezető úton, valamelyik táborozásnál kerülhetett sor. A hadjáratához kapcsolódó, papírhíányos környezetre utal, hogy a jegyzet készítője egy latin Biblia egyetlen üres oldalát használta fel. A veszteséglista tehát nagy valószínűséggel 1526 októberére datálható.

A kódex török tulajdonosáról a következőket mondhatjuk el. Nyilván a kolostor fent leírt kirablásakor vette magához a kötetet, de az sem kizárt, hogy valamelyik török rablótól vette az egyik budai kótyavetyén. Az is elképzelhető, hogy eleve megrendelésre hozta neki a rabló, akár más könyvekkel együtt. Az ilyen értékes, „műtárgynak” számító könyvek iránt érdeklődőket mindenképp a legfelsőbb körökben kell keresnünk. Az új, immár oszmán tulajdonosnak kettős oka lehetett, hogy szemet vetett rá: vagy későbbi eladásra alkalmas értéktárgyat, „kincset” látott benne, vagy esetleg könyvgyűjtő volt, és a tartalmát és a művészi színvonalát is értékelni tudta. Még egy dolog teszi valószínűvé, hogy a legfelsőbb körökhöz tartozó személy lehetett. Az iratban részletezett ismereteket a szultánon és a legszűkebb vezérkaron kívül más nem tudhatta. Éppen a hasonló források feltűnő hiánya veti fel a megalapozott gyanút, hogy a halottak valódi számát tartalmazó feljegyzéseket titokban tartották, és egy idő után talán meg is semmisítették. Említettük, hogy a bejegyzés címe szerint „másolatról” van szó, tehát annak a személynek, aki a kódexet a hadjárat során megszerezte, és ezzel a „másolattal” gazdagította, módja volt a féltékenyen őrzött, eredeti feljegyzésekbe is bepillantania. Ebből kiindulva lehetett akár maga Iszkender cselebi, a fődefterdár, akit – mint már említettük – a csata után a halottak összegyűjtésével és megszámlálásával bíztak meg.²⁵ Nyilván nem véletlenül esett rá a választás, hiszen az elesett katonák halálával felszabaduló zsoldösszegek felmérése az ő hivatali feladatköréhez tartozott, és a szultán is igen nagyra tartotta.²⁶ A rendkívül gazdag, nagy udvart tartó és a mindenható nagyvezírral, Ibrahim pasával jó viszonyt ápoló Iszkender ezután még kilenc évig irányította a fődefterdári hivatalt. Sorsa az 1533-ban

24 A hadinapló szerint a szultán 9-én kelt át, és 10-én indult haza: Feridun: *Münşeat*, I. 565.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 93–94 (61/15.); *Örök Mohács*, 250.

25 Iszkender cselebi már a mohácsi hadjáratot megelőző pénzügyi évben (1524. március 11. – 1525. március 11.) ruméliai, vagyis fődefterdár volt: Halil Sahillioğlu: 1524–1525 Osmanlı Bütçesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 41 (1985) 434.

26 Pietro Bragadino zárójelentése, 1526. június 9. In: Eugenio Albèri: *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. III/3. Firenze, 1855. 111.

kezdődött iráni hadjáraton pecsételődött meg: súlyosan összekülönbözött Ibrahimmal, aki addig intrikált ellene, míg Szulejmán előbb (1534 október végén) leváltotta őt a defterdári posztról, majd 1535. március 13-án Bagdadban nyilvánosan kivégeztette, javait és rabszolgáit pedig lefoglalta, s egy részét más állami vezetők között osztotta szét.²⁷

Adat híján persze nem állítható teljes biztonsággal, hogy valóban a defterdár lett volna a kötet tulajdonosa, és az sem egyértelmű, hogy a tulajdonos maga adta-e el valamelyik könyvkereskedőnek a Bibliát, amint alkalma adódott rá, vagy később a hagyatékából került valamelyik európai könyvgyűjtőket kiszolgáló kereskedő kezébe. Mindazonáltal az első verzióra nagyobb az esély. Ha a Biblia oszmán tulajdonosa kincsként tekintett a kötetre, minden bizonnyal fontos szempont volt neki, hogy szükség esetén milyen könnyen és milyen áron tudja pénzzé tenni. Márpedig a 16. század első felében oszmán könyvkereskedelem gyakorlatilag nem létezett. A források rendre papírárusokról és könyvkötőkről adnak számot, könyvesboltot a legritkább esetben említenek. Ha mégis, azokat inkább vegyesboltoknak kell elképzelni, ahol a kéziratok mellett rózsavizet, órát, lámpást, nagyítót, iránytűt, papírt és papírkést is árusítottak, mert az ezekből származó bevétel nélkül felkopott volna az árus állá. A könyvvásárlás a legtehetősebbek kiváltsága volt, csak a közkönyvtárakat alapító maroknyi filantróp engedhette meg magának, hogy könyvet vegyen, mindenki más magának másolta a könyveket.²⁸ Az első írásos feljegyzések az isztambuli könyvkereskedelemtől 1519 decemberéből származnak. A különféle árusok behálózták a város teljes területét, de könyvárusokat csak a mai Fedett/Nagy Bazár területén lehetett találni. Itt is csak korlátozott számban, hiszen a 160 boltból mindössze három foglalkozott könyvkereskedéssel, de az egyik ezek közül is hamar bezárt, és másnak adta a bérleti jogot, mert nem ment jól az üzlet.²⁹ Nem véletlen, hogy Hans Dernschwam, aki 1553–1554-ben Isztambulban járva részletes leírást készített a Bedesztén („Fedett/Nagy Bazár”) árusairól, nem tett említést könyvárusokról.³⁰

Ha a török, perzsa és arab könyveknek sem volt piacuk, még reménytelenebb vállalkozás volt egy latin Bibliára vevőt találni. Nem elsősorban a keresztény tartalom korlátozta a keresletet, sokkal inkább a latin nyelv csökkentette drasztikusan a lehetséges vásárlók számát – legalábbis erre a következtetésre juthatunk II. Bajezid szultán (1481–1512) könyvtárkatalógusát böngészve. Ez a dokumentum, amelynek kéziratát a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Keleti Gyűjteménye őrzi, a 15. század végi, 16. század eleji oszmán művelődéstörténet kiemelkedő forrása.³¹ A magas porta könyvgyűjteménye

27 İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*. II. Ankara, 1975. [3. kiad.] 353–354. Újabbban lásd Feridun M. Emecen: *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*. Ankara, 2022. (Türk Tarih Kurumu Yayınları IV/A.2-2.1./52) 224–225., 239–240., 245., 249–251.

28 İsmail E. Erünsal: A Brief Survey of the Book Trade in the Ottoman Empire. *Libri* 65 (2015) Nr. 3. 217–235., különösen 217–219.

29 Uő: The Istanbul Book Trade and Sahafs (Booksellers). In: *From Antiquity to the 21st Century History of Istanbul*. I–X. Ed. Coşkun Yılmaz. Istanbul, 2019. VIII. 313.

30 Franz Babinger: *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. München–Leipzig, 1923. [Reprint: Berlin, 1986.] (Studien zur Fuggergeschichte 7) 93–94.

31 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Keleti Gyűjtemény. MS Török F. 59. A kézirat elérhető fakszimile kiadásban: *Catalog of Bayazit II's Library*. Ed. Miklós Maróth. Piliscsaba, 2016. A forrásról két tanulmánykötet is napvilágot látott. *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3–1503/4)*.

a katalógus alapján 5595 kötetet és 4008 különböző művet foglalt magába.³² Mintegy két tucat, arab és perzsa nyelvű bibliai tartalmú kézirat is helyet kapott a szultánok könyvei között, ami a gyűjtemény méretét tekintve nem tűnik kiemelkedőnek, valójában azonban a muszlim világ meglehetősen jelentős biblikus kollekcijáról van szó.³³ Latin nyelvű köteteket viszont csak elvétve találunk a szultáni tékában. II. Bajezid apjáról, a könyvtárt megalapozó II. Mehmedről (1444–1446 és 1451–1481) tudjuk, hogy számos nyugati, latin és olasz nyelvű művet rendelt és fordíttatott le, többek között orvostudományi (például Avicenna *Kánonja*), történelmi (Leonardo Bruni Aretino kommentárja Polübiosz pun háborúkról írt munkájáról), földrajzi (Ptolemaiosz *Geográfiája*) és nem utolsósorban haditechnikai és taktikai értekezéseket, de ezek eredetije nem szerepel a katalógusban.³⁴ Azt, hogy a latin nyelvnek mennyire marginális szerep jutott ebben az időszakban az Oszmán Birodalomban, jól mintázza a nyelvkönyveknek szentelt fejezet, amelyben 58 arab, perzsa, török, görög és szerb szótár között mindössze két szójegyzék található latinul.³⁵

Szintén korlátozott kereslettel találkozunk, ha Isztambul latin keresztény lakosságát vesszük számba. A 16. században a város lakosságának egynegyede keresztény volt,³⁶ de túlnyomó többségük görög és örmény, akik ugyanúgy nem tudtak mit kezdeni egy latin Bibliával, mint egy muszlim török. A latin katolikus háztartások száma Galatában egy 1478-ban kelt kataszteri nyilvántartás (*tahrir defteri*) szerint még 332 volt, de az 1540-es és 1545-ös összeírások szerint már csak 70, illetve 74 ilyen háztartás maradt a nyugati keresztények által leginkább kedvelt városrészben.³⁷ Ha tehát a kézirat oszmán tulajdonosa könnyen és jó áron akart túladni a Biblián, akkor arra úgy volt a legjobb esélye, ha még a Balkánon eladja egy Itáliával közvetlen kapcsolatot fenntartó kereskedőnek.

A Magyar Királyság területén zsákmányolt könyvek útját még nem vizsgálták, de az országból kikerülő ereklyék példája jó párhuzamként szolgálhat a kódexek sorsára vonatkozóan is. A magyar relikviák szisztematikus felvásárlását raguzai kereskedők végezték.³⁸ Raguzá már a 14–15. században jelentős kereskedelmi hálózattal rendelkezett a Balkánon, a 16. században pedig egyértelműen a legfontosabb közvetítővé vált az Oszmán Birodalom

I–II. Ed. Gülru Necipoğlu – Cemal Kafadar – Cornell H. Fleischer. Leiden–Boston, 2019. (Studies and Sources in Islamic Art and Architecture; Supplements to Muqarnas 14/I–II) és *Catalog of Bayazit II's Library: Studies and Indices*. I–IV. Ed. Miklós Maróth – István Lánckzy – Gyöngyi Oroszi. Páliscsaba, 2022. (Documenta et Monographiae 9.)

32 István Lánckzy: Quantitative Analysis of Bayazit II's Library. In: *Catalog of Bayazit II's Library*, IV. 968.

33 A könyvek tételes felsorolása: List of the Translated Books of the Torah, the Psalms, and the Gospels. Ed., transl. András Mércz. In: *Catalog of Bayazit II's Library*, III. 959–960. A bibliai könyvek arányáról más muszlim könyvtárakban lásd András Mércz: Introduction to Arabic and Persian (Pseudo-)Biblical Books. In: uo. 952–957.

34 Gülru Necipoğlu: The Spatial Organization of Knowledge in the Ottoman Palace Library: An Encyclopedic Collection and Its Inventory. In: *Treasures of Knowledge*, I. 18., 48., 50–53.

35 Miklós Maróth: Introduction to the Linguistic Chapters of the Catalogue. In: *Catalog of Bayazit II's Library*, III. 683. A két kötetet lásd: List of Books on Arabic, Persian and Other Dictionaries. Ed., transl. Miklós Maróth. In: *Catalog of Bayazit II's Library*, III. 728: XV/24. és 733: XV/63.

36 Halil İnalcık: Istanbul. In: *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. IV. Leiden, 1997. 238–241.

37 Halil İnalcık: Ottoman Galata 1453–1553. In: *Première rencontre internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne...* Ed. Edhem Eldem. Istanbul–Paris, 1991. 103. Ugyanez in: Halil İnalcık: *Essays in Ottoman History*. Istanbul, 1998. 356–357., 359–363.

38 Erről lásd Molnár Antal: A Szent Jobb és Raguzá. *Turul* 76 (2003) 7–11.

és a nyugati világ között. A raguzai kereskedők paradox módon a török háborúknak köszönhetően megerősödésüket, mivel elsősorban a hadizsákmány felvásárlásával és az oszmán hadsereg iparcikk- és textiláru-igényének kielégítésével foglalkoztak. Kereskedelmi lerakataikat is eszerint alakították ki: Belgrád mellett első telepeiket a katonai táborok mellett, Eszéken és Újlakon hozták létre. Jó kapcsolatokkal rendelkeztek az Adriai-tenger túlsópartján is. Anconában, ahol a Budaszentlőrincről származó latin Biblia 1551-ben felbukkant, már 1528-ban volt állandó konzuljuk.³⁹ Az 1551-es tulajdonosi bejegyzés a Biblia újrakötése után készült, ám de Grave néhány hónappal vagy akár évvel korábban is hozzájuthatott a kötethez. Nem kizárt tehát, hogy török kézből rövid úton hozzá került a kódex. Ez tehát az egyik lehetséges forgatókönyv arra vonatkozóan, hogyan jutott a vizsgálatunk tárgyát képező emlék magyar földről Itáliába.

A másik lehetőséget Gillis de Grave kereskedelmi kapcsolatainak vizsgálata szolgáltatja. Tulajdonosi bejegyzése 1551-ből származik, ugyanabból az évből, amelyből megmaradt az anconai kikötő vámjegyzékének egy részlete. Ebből a páratlan forrásból megismerhetjük annak a 319 hajónak az adatait, amelyek május 21. és augusztus 31. között kötöttek ki Anconában.⁴⁰ Ebben az időszakban mindössze két flamand kereskedő fizetett adót a beérkező rakomány után, egyikük minden bizonnyal Gillis de Grave lehetett.⁴¹ Azt viszont már biztosan állíthatjuk, hogy de Grave a németalföldi-itáliai kereskedelmi kapcsolatok meghatározó alakja volt: 1543–1545 között a legnagyobb, Itáliába exportáló kereskedők listáján a 60. helyen szerepel.⁴² A forrásokból az is kitűnik, hogy már az 1530-as években is Anconában üzletelt: egy 1537. november 12-én kelt, Andrea Bernardino Pilestri anconai jegyző által hitelesített adásvételi szerződés szerint egy portugál kereskedő 38 dukátot fizetett neki.⁴³ A mi szempontunkból még fontosabb egy 1542-es szerződés, mert ebből az is kiderül, hogy Antwerpenből származott, ez pedig kirajzolja a kézirat útját mai őrzési helyéig. Másrészt azt is megtudjuk, hogy a másik szerződő fél egy Alessandro Maurodi nevű drinápolyi [edirnei] görög volt, tehát Gillis de Gravenak közvetlen kereskedelmi kapcsolatai voltak a Balkánon.⁴⁴ Ezek alapján az sem kizárt, hogy a kötet néhány évig a Balkánon vagy Itáliában lappangott, és így került flamand tulajdonosához.

39 Sergio Anselmi: Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento. Un momento della storia mercantile del Medio Adriatico. *Atti e memorie (Deputazione di storia per le Marche)* 8 (1968–1970) Nr. 6. 84.

40 Peter Earle: The Commercial Development of Ancona, 1479–1551. *The Economic History Review* 22 (1969) 31.

41 Jean Delumeau: Ancône, trait d'union entre l'Occident et l'Orient à l'époque de la Renaissance. In: *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. Ed. Michel Mollat. Paris, 1970. 429.; Jean Delumeau: Un ponte tra occidente e oriente: Ancona nel Cinquecento. *Quaderni Storici* 5 (1970) 42.

42 Wilfrid Brulez: L'Exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du XVIe siècle. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 14 (1959) Nr. 3. 461–491.

43 Viviana Bonazzoli: Una identità ricostruita. I portoghesi ad Ancona dal 1530 al 1547. *Zakhor. Rivista di storia degli ebrei d'Italia* 5 (2001–2002) 22. 53. j.

44 Archivio di Stato di Ancona, Archivio notarile di Ancona 354 (Girolamo Giustiniani, 1541–1542), c. 306v–307v. Köszönjük Niccolò Fattorinak, hogy felhívta Mércz András figyelmét erre a forrásra.

IV.

Miután röviden összefoglaltuk, ami a kódex sorsáról kibogozható volt, és előadtuk a benne található oszmán veszteséglista keletkezésével kapcsolatos hipotézisünket, itt az idő, hogy teljes egészében megismerjük ezt a különleges forrást, és értékeljük a tartalmát. Először az oszmán eredetit közöljük latin betűs átírásban, ezt követi a szöveg magyar fordítása. Ezután a benne szereplő adatok hitelességét ellenőrizzük a rendelkezésre álló európai és oszmán kontrollanyag segítségével.

A mohácsi hadjárat veszteséglistája

- (1) *Suret oldur ki: isna ve selasin [ve tisa-mie] yılinda Buduna varıldukda Laoş kiral gazasında*
 - (2) *ve ol seferde şehid olan müslümanları beyan eder. Tarih-i mezburun şevvalinün on beşinde*
 - (3) *Petrevaradinde Sinan Paşa oğlu Mehemed Beğ ve Deli Ali Beğ ve Çavuş Hüseyin ve bunlardan*
 - (4) *gayri akıncıdan ve sipahiden ve beğler adamlarından üç bin kimesne şehid olup ve ilok ve Drava*
 - (5) *üzerinde bin dört kişi şehid olup ve sene-i mezkü[r]ün zi'l-kadesinün on beşinci günü*
 - (6) *kırالا buluşup üç yüz mikdar adam şehid olup ve andan Buduna gelince bin mikdar adam şehid olup*
 - (7) *ve tarih-i mezkür zi'l-hiccesinün on ikinci günü Budundan Ruma teveccüh olundukda Karaş*
 - (8) *nam vadide yeniçeri ağası Musa Ağa şehid olup ve yedi yaya başı ve iki yüz yeniçeri*
 - (9) *ve beş yüz mik[dar] sair halkdan şehid olup ve tarih-i mezburun zi'l-hiccesinün on sekizinci*
 - (10) *günü Mora beği merhum Mustafa Beğ kendü eceliyle fevt olup ve Tuna köprüsi yıkıldukda*
 - (11) *yüz mikdar adam gark olup ve Petrovaradin yanında tarih-i mezkürün zi'l-hiccesinün yiğirmi*
 - (12) *beşinde bir gemiile yiğirmi adam helak olup ve elli akıncı orduci şehid oldı. Cemen*
 - (13) *altı bin beş yüz seksen nefer müslüman şüheda zümresinden olup Hak rahmetine vasil*
 - (14) *ve mütevasıl oldılar. Rahmetul'l-lahi taala rahmeten vasiaten.*
 - (15) *Ve gaza-i mezkürde kafirden seksen bin kafir katl olunup iki bin köy ve yüz*
 - (16) *muazzam şehir yıkılup yakılup hakile yeksan olup iki yüz bin esir dört yüz bin koyun*
 - (17) *elli bin sığır sürülüp tam-i müslümanlar salimin [ve] ganimin orlarına geldiler. Padişah-i*
 - (18) *islam hazretleri mansur ve muzaffer sene-i selase ve selasin ve tisa-mie muharreminün üçüncü [günü] Tunayı*
 - (19) *geçüp der-i saadetlerine müteveccih oldılar.*
- Selase ve selasin ve tisa-mie.*

- (1) Ez a másolat azokat a muzulmánokat sorolja elő, akik a [9]32. évben [1525. október 18. – 1526. október 7.] Budára menet a Lajos király elleni hitharcban és
 - (2) a hadjárat során vértanúk lettek. A nevezett év sevvál 15-én [1526. július 25.]
 - (3) Péterváradon Szinán pasa-oglu Mehmed bég,⁴⁵ Deli Ali bég és Hüszejn csaus, és rajtuk
 - (4) kívül az akindzsik, a szpáhi és a bégek emberei közül 3000 ember lett vértanú. Új-laknál és a Dráván
 - (5) 1004 fő lett vértanú. A nevezett év zilkhidze 15. napján [1526. augusztus 23.]
 - (6) a királlyal találkozva mintegy 300 ember lett vértanú. Onnan a Budára érkezésig 1000 ember lett vértanú.
 - (7) A nevezett év zilhidze 12. napján [1526. szeptember 19.], a Budáról Ruméliába tör-ténő induláskor a Karasica
 - (8) nevű völgyben⁴⁶ Musza aga, a janicsárok agája lett vértanú, és 7 jajabasi, 200 janicsár,
 - (9) a többi hadnépből pedig mintegy 500 fő lett vértanú. A nevezett év zilhidze 18.
 - (10) napján [1526. szeptember 25.] a móreai bég, a megboldogult Musztafa bég a számára elrendelt órán⁴⁷ elhunyt.⁴⁸ Amikor a dunai híd összedőlt,
 - (11) mintegy 100 ember megfulladt. Pétervárad mellett a nevezett év zilhidze
 - (12) 25-én [1526. október 2.] egy hajóval elpusztult 20 ember, 50 akindzsi takarmányozó pedig vértanú lett. Összesen
 - (13) 6580 fő lett tagja a vértanúk társaságának és jutott
 - (14) és tért meg az Úr kegyelmébe. A magasságos Allah bőséges kegyelme legyen velük!
 - (15) A nevezett hitharcban a hitetlenek közül 80 000 hitlent öltek meg, 2000 falut és 100
 - (16) nagy várost dúltak fel, pusztítottak el és tettek a földdel egyenlővé. Elhajtottak 200 000 foglyot, 400 000 juhot,
 - (17) 50 000 marhát, s az összes muzulmán épen és zsákmánnyal megrakodva tért vissza a táborba.⁴⁹ Öfelsége,
 - (18) az iszlám padisahja, a 933. év muharrem 3. [napján] [1526. október 10.] győzedelme-sen és diadalmasan
 - (19) átkelt a Dunán, és elindult boldogságos kapuja felé.⁵⁰
- 933 [1526. október 8. – 1527. szeptember 26.].

45 Minden valószínűség szerint a Szelim idejében különböző posztokat (anatóliai és ruméliai beglerbég, vezír, móreai bég) betöltő és 1518 decemberében lovasbalesetben meghalt (vö. Emecen: *Zamanın İskenderi*, 330.) Kücsük Szinán pasáról és az ő fiáról van szó: Seslikaya: *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzilmeleri*, 129.

46 A Karasica nevű patak völgye, Vajszka, Bogyán és Palona között. Erről lásd alább.

47 Értsd: természetes halállal.

48 A mohácsi csatában részt vett bégek listáján nem szerepel: Feridun M. Emecen: *Mohaç 1526. Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş*. In: uő: *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul, 2010. 209–212. Vö. A hadjáratban részt vevő oszmán vezírek, államférfiak és szandzsákbégek listája. 1526. *Örök Mohács*, 228–231.

49 Az oszmán eredetiben itt álló szó valószínűleg az ötörök 'or', amelynek jelentése 'vár, várat kerítő árok', 'árokkel védett földsánc', itt nyilván 'tábor' értelemben. Andreas Tietze: *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Altıncı Cilt. O – R. Ankara, 2018. 156.; *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul, 1986. [8. kiad.] 901.

50 Isztambulba.

Először is állapítsuk meg: a lista első, hosszabbik fele (a muszlim „vértanúk” számbavétele) egészében véve híven követi a hadjáratát menetét, és valóban megtörtént események veszteségeiről tudósít. A hadjárat fő forrása, a hadinapló és az oszmán krónikák szerint a hadjárat oszmán szempontból legfontosabb eseményei és dátumai a következők voltak (vö. Az 1526. évi hadjárat [térképmelléklet]):

- Pétervárad ostroma, 1526. július 12. – július 27.
- Újlak ostroma, 1526. augusztus 1. – augusztus 8.
- Érkezés Eszékhez, 1526. augusztus 14.
- Hídverés és átkelés ugyanott, 1526. augusztus 15. – augusztus 23.
- Mohácsi csata, 1526. augusztus 29.
- Érkezés Budára, 1526. szeptember 11.
- Hídépítés a Dunán Buda és Pest között, 1526. szeptember 13. – szeptember 19.
- Megkezdődik az átkelés, 1526. szeptember 19.
- Összeomlik a híd, 1526. szeptember 23.
- Befejeződik az átkelés (hajókon), és a hadsereg két részre válva a Duna–Tisza közén elindul hazafelé, 1526. szeptember 25.
- Ibrahim seregteste Szegedre ér és kirabolja várost, 1526. szeptember 28.
- A szultán seregteste megostromolja és elpusztítja a bácsi templomot, 1526. szeptember 28. vagy 29.
- Ibrahim seregteste Titelhez ér, megszállja az üresen talált várat; összecsapások a nyomukban járó magyar csapatokkal, október 2.
- Ibrahim Pétervárad elé ér, és hídveréshez fog, október 3.
- A szultán seregteste Bács és Pétervárad között egy magyar erődített táborra („rejtkehelyre”) bukkan, és véres harcban felszámolja, 1526. október 3–5. táján.
- A szultán érkezése Péterváradra, 1526. október 7.
- Elkészül a híd, és átszállítják a szultán sátorvárosát, 1526. október 8.
- A szultán átkel a túlsó partra, 1526. október 9.
- A szultán elindul Isztambulba, 1526. október 10.

A lista eseménysora összhangban van ezzel a kronológiával, mindössze egyszer téveszti el a sorrendet: a szultán vezette seregrésznek a Karasica-patak mocsaraiban vívott ütközete nem a Budáról való elinduláskor (az irat szerint szeptember 19-én, valójában szeptember 25-én)⁵¹ történt, hanem napokkal később, valamikor október 3–5. között (a hadinapló írója 5-én kapott hírként jegyezte be).⁵² Ugyanakkor a lista dátumainak nagyobbik része hibás, ami egyáltalán nem szokatlan egy oszmán „szerzőtől”. A legdurvább tévedés az, hogy a mohácsi csata napját augusztus 23-ra teszi. Mindezt persze annak fényében érdemes megítélni, hogy ezt a jeles napot sem a szultán győzelmi irata (*fethname*),

51 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 564.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 89 (57/5); Örök Mohács, 248.

52 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 565.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 92–93 (60/10–15); Örök Mohács, 249.

sem a hadjáraton részt vett krónikások nem találták el (következésképpen augusztus 28-ra datálják).⁵³ A kisebb-nagyobb kronológiai hibák tehát nem kérdőjelezik meg az irat hiteletét, főleg, hogy egyikre még magyarázatot is tudunk adni. Említettük, hogy a „Budáról Ruméliába történő indulás” dátumát szeptember 19-re teszi, ami a teljes seregre nézve nem igaz, ám abból a szempontból igen, hogy Iszkender cselebi a kíséretével és az írnyi testület tagjaival az elsők között éppen ezen a napon kelt át a frissen elkészült hídon.⁵⁴ Az ő szempontjából tehát valóban ekkor kezdődött a „hazaindulás”. Ez a részlet ismét csak Iszkender cselebire tereli a gyanút mint az irat lehetséges „másolójára”, hiszen az őt közvetlenül érintő események időpontját nyilván pontosabban megjegyezte, mint a többiét.

Nézzük ezek után, hogy mennyire tűnnek reálisnak az egyes események kapcsán megadott veszteségadatok. A lista elsőként Pétervárad ostromát említi, 3000 fős veszteséggel. Erre vonatkozóan kivételesen a hadinaplóban is találunk részadatokat (összegük 935 fő, ehhez jön még 74 hazaküldött rokkant) és egy ezekkel összhangban álló összegzést, mely szerint „a holtak, sebesültek vagy más sérültek száma több volt ezernél”.⁵⁵ Kéthetes ostromról lévén szó, nagyon is elképzelhető, hogy a veszteség ennél jóval nagyobb volt, és elérte a 3000 főt. Az Újlaknál és a Dráván elhunytakra nincs kontrolladatunk, de az 1004-es szám teljesen reálisnak tűnik. A mohácsi csatához társított 300 oszmán „vértanú” viszont irreálisan alacsony. Bár ha a többi, szintén konkrét adatokkal szolgáló oszmán forrással vetjük össze, listánk még mindig kevésbé részrehajló vagy megszépítő: a hadinapló szerint „mintegy 50-60 ember”, Dzselaázade Musztafa szerint pedig „mintegy 150 ember lőn vértanúvá”.⁵⁶ Az elsődleges keresztény források (jobbára a csata résztvevői vagy megbízható hírekhez jutó személyek) egyöntetűen arról számolnak be, hogy a csata első fázisában igen sok muszlimot öltek meg a rohamozó magyarok.⁵⁷ A másik oldalon is vannak, akik beismerik ezt. Matrakcsi Naszuh a következőket írja a ruméliai sereget ért támadásról:

„Azok a sátántermészetű és ördögfajzatú hitetlenek [...] vasba és acélba burkolóztak, és dühödt támadással valamennyien egy helyről a ruméliai szárnyra rontottak [...] a ruméliai szárnyat megverték, és a padisah, a világ központja felé nyomták. Sok hit-

53 Feridun: *Münşeat*, I. 550.; Thúry: *Török történetírók*, I. 383.; *Örök Mohács*, 261.

54 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 563.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 87–88 (55/5–10); *Örök Mohács*, 247.

55 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 558.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 71 (38/5); *Örök Mohács*, 240.

56 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 562.; *Örök Mohács*, 245. A bécsi kéziratból ez a szám hiányzik: Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 82 (50/5); Funda Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*. Kayseri, 2009. [Doktori disszertáció, Erciyes Üniversitesi] 204. [Magyarul: Thúry: *Török történetírók*, II. 167.] Evlia Cselebi 17. század közepi 40 000-es adata az utazó féktelen fantáziájának terméke, amellyel a mohácsi csata- és emlékhely fontosságát, szakralitását kívánta hangsúlyozni: Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 113.

57 Antonio Boemo (a régebbi magyar szakirodalomban: Cseh Antal, vagyis Anton Vodička horažďovicei polgár) velencei kém jelentése, 1526. november 12.: *Örök Mohács*, 202. Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. november: Uo. 209.

harcos életének napját fogyatkozás érte, akik a vértanúk társaságába és az áldottak csapatába jutottak.”⁵⁸

Az anatóliai sereg harcát pedig a következő szavakkal mutatja be: „A szultánátus szentjei részéről is derék bégek, tisztek (*subaşılar*) és szpáhik a forgandó földi világból az örökkévalóság állandó lakhelyére költöztek és távoztak, s az iszlám seregén igen nagy zavarodottság, szorongás, nyomorúság és csodálkozás lett úrrá.”⁵⁹ Ezzel összhangban Lutfi pasa is arról ír, hogy „a müszülmánok közül igen sok embert levágtak”.⁶⁰ Ugyanakkor láthatóan van egy olyan vonulata a keresztény híradásoknak, amelyek szerint a törökök feltűnően alacsony veszteségeket szenvedtek.⁶¹ Nyilván nem volna helyes, ha e szélső értékek között egyensúlyozva jelentősen felkerekítenénk az oszmán veszteséget. Ezért egyelőre elfogadjuk a lista állítását, s majd később, a nagy oszmán és európai csaták összehasonlító adatait áttekintve próbálunk következtetni a veszteség valódi arányaira. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy a lista összeállítója szerint a Mohácstól Budáig vezető úton többen (1000-en) haltak meg, mint magában az ütközetben (bár lehet, hogy ennek az 1000 főnek egy része a csatában szerzett sebesülésébe halt bele).⁶²

A Budára való érkezéstől a hazaindulásig a lista több kisebb és egy nagyobb incidensről számol be. Az előbbiek közé tartozik a dunai híd szeptember 23-i összeomlása (ahol 100 ember fulladt meg),⁶³ továbbá egy 20 áldozatot követelő hajósbalet és 50 akindzsi takarmányozó keresztények általi megölése Péterváradnál október 2-án. Ezek mind reális számok. A krónikákban is említett nagyobb összecsapás helyszínét mindeddig nem ismertük pontosan, mindössze annyit tudtunk róla, hogy valahol Bács és Pétervárad között, a Duna közelében, egy mocsaras, székervárral és árkokkal megerősített helyen lehetett, ahol több ezer magyar sáncolta el magát. Pecsevi e tábor helyét Madzsalinának nevezte.⁶⁴ Nem kizárt azonban, hogy a Madzsalina (esetleg Medzsalina) név egyszerűen másolási vagy olvasati hiba, a hadinaplóban és a kortárs krónikákban itt álló 'bedzsene' (*becene*), 'rejtekhely' szó eltorzítása.⁶⁵ A megoldást a lista „Karasz-völgy” névalakja adja. Ebben nyilvánvalóan az e tájon, a Vajska [Vajska], Bogyán [Bođani] és Palona [Plavna]

58 Davut Erkan: *Matrakçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537)*. İstanbul, 2005. [Szakdolgozat, Marmara Üniversitesi] 116.

59 Uo.

60 Kayhan Atik: *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Ankara, 2001. (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2747) 263. [Magyarul: Thúry: *Török történetírók*, II. 16. és *Örök Mohács*, 407.] Vö. Thúry: *Török történetírók*, II. 167. 1. j.: egy 1545. évi oszmán krónika szerint „a két részről több ezer ember pusztult el...”.

61 Lásd pl. Joachimus Cureus: *Gentilis Silesiae Annales* (1571). [Magyarul: *Örök Mohács*, 424.]

62 Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a súlyos sebesülteket és a rokkantakat – úgy, ahogy Péterváradnál – valami képpen (véltetőleg hajókon) hazaszállították.

63 Az erről is tudomással bíró velencei kém, Antonio Boemo megfogalmazása szerint itt „rengeteg török vízbe fullt”: *Örök Mohács*, 202.

64 İbrahim Peçeви: *Tarih-i Peçeви*. I. İstanbul, 1281/1864. 101. [Magyarul: Fodor Pál: İbrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Az Országos Széchényi Könyvtárban 2015. augusztus 29-én megrendezett tudományos szimpóziumon elhangzott előadások szerkesztett és bővített kiadása. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 255. Ugyanez: *Örök Mohács*, 473.]

65 Erről lásd *Örök Mohács*, 255. 119. j.

között folyó Karasica-patakot, illetve annak völgyét ismerhetjük fel, amely akkoriban és még nagyon sokáig valóban kiterjedt mocsárvidék volt.⁶⁶ A hadinaplóból és Dzselaázade krónikájából régóta tudott, hogy itt az ostromló oszmán csapatok komoly veszteségeket szenvedtek,⁶⁷ de listánk az első, amely konkrét számokkal szolgál: a janicsárok parancsnokán (nála Musza aga, a többi forrásban Súdzsá vagy Kászim aga) kívül hét janicsár ezredparancsnok (*yayabaşı*), 200 janicsár és 500 más katona (a hadinaplóban: timáros szpáhi) vesztette életét, tehát szerintem itt kétszer többen estek el, mint magában a mohácsi csatában. A lista egyetlen jelentősebb, a hadinaplóból régóta ismert veszteségről nem tudósít: arról az 500 levágott és 300–400 elfogott oszmán katonáról, akik az Ibrahim sereget követő két (az egyiket Radics Bosics, a másikat a „nádorispán-oglu”, feltehetőleg Perényi Péter vezette) magyar csapat támadásaiban veszték el.⁶⁸ Ezenkívül név szerint említ még három „vértanúvá” lett főembert, egy továbbirol pedig azt írja, hogy természetes halállal hunyt el.

A lista saját összesítése szerint az oszmán had teljes vesztesége 6580 főre rúgott. Az egyes tételeket összeadva azonban csak 6186 főt kapunk. Lehet, hogy a lista készítője (másolója) végül mégiscsak beszámította az imént hiányzóként említett 800–900 fős veszteség egy részét, vagy beszámított valamit, amit elfelejtett a maga helyén feltüntetni, esetleg a mohácsi csata oszmán halottainak számát emelte fel utólag, hallgatólagosan. Jobb híján fogadjuk el ezt az összesítést „helyesnek” (jóllehet a magyar határokhoz való felvonulás során és a hazaúton elszenvedett és mindenképpen figyelembe veendő veszteségekről nem szól), s nézzük meg, hogyan viszonyul mindez a hadba indult sereg létszámához, illetve a korszak nagy csatáinak veszteségeihez.

A viszonylag „bőséges” forrásanyagnak köszönhetően a Mohácsra felvonuló oszmán haderőről meglehetősen pontos képünk van.⁶⁹ A hadjáratra kirendelt szpáhik és vérteseik száma 45 000 körül lehetett, az udvari zsoldos gyalogosoké és lovasoké együttvéve 16–17 000, az akindzsiké és azaboké együttvéve legalább 15 000, vagyis a harcoló alakulatok létszáma meghaladta a 75–76 000 főt. Ehhez még hozzá kell számítani a jajákat és a többi

66 Lásd a következő térképeken: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/12406/view/?pg=12&bbox=-1060%2C-7303%2C10805%2C-698>. (Legtöbbi megtekintés: 2022. szeptember 10.); <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/1664/view/?pg=0&bbox=4753%2C-9136%2C14731%2C-3582>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 10.)

67 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 565.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 92–93 (60/10–15); Örök Mohács, 249.; Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 211–212.; Thúry: *Török történetírók*, II. 172–173.

68 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 565.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 91–92 (59/5–15); Örök Mohács, 249.; Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 210.; Thúry: *Török történetírók*, II. 172. A „nádorispánfi” személye vitatott. Barta Gábor Szapolyai Jánost sejtí a név mögött: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Bp., 1983. (Gyorsuló idő) 205–206. 16. j. A törökök azonban inkább (erdélyi) „vajdaként” emlegették Szapolyait, ezért valószínűbbnek gondoljuk Perényit; mellette szól, hogy az ő apjának nádorsága időben sokkal közelebb esik, mint Szapolyai apjájé.

69 A timáros szpáhikra vonatkozó mértéktartó becslést ad és a központi seregbe sok új adatot hoz Gábor Ágoston: *War-winning Weapons? On the Decisiveness of Ottoman Firearms from the Siege of Constantinople (1453) to the Battle of Mohács (1526)*. *Journal of Turkish Studies* 39 (2013) 140–141.; Uő: Mohács és Szulejmán szultán, 66–69.; Uő: *Ottoman and Habsburg Military Affairs*, 292–294. Az ekkori oszmán katonai potenciálra lásd Fodor Pál: *Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege (1500–1530)*. In: *Új korszak határán*, 107–109.

katonaparaszti alakulatot, egy kisebb krími tatár kontingenst,⁷⁰ amelyekkel az összlétszám felmehetett akár 80 000 főre.⁷¹ Érdemes ehhez felidézni, hogy Brodarics István szerint (1528) a magyar sereg egyik fővezére, Tomori Pál, a csata előtti haditanácsban a király nyomatékos kérdésére, hogy akkor valójában mekkora sereggel néznek szembe, azt válaszolta, hogy 300 000 fővel, de annak „harcra alkalmasabb és válogatottabb részét” 70 000 főre becsüli.⁷²

Ezek után világos a képlet: egy 70–80 000-es sereglétszámmal 6580 fős veszteség áll szemben. Az utóbbit most már minden aggály és túlzás nélkül felkerekíthetjük 7000-re, hiszen kizárt, hogy a hadszíntérre való érkezésig és a hazafelé vezető úton ne haltak, rokkantak vagy betegedtek volna meg legalább 500-an (vö. csak a Mohácstól Budáig tartó menetelés 1000 áldozatával!).⁷³ Mindezek után kijelenthető, hogy a mohácsi hadjáratot győztesen megvívó oszmán hadsereg az állományának legalább 8,75–10%-át veszítette el (70 000-es sereggel számolva 10%, 75 000-essel 9,3%, 80 000-essel pedig 8,75%). Hangsúlyozni kell, hogy a teljes veszteség ennél biztosan nagyobb (jóval nagyobb) volt.

Összehasonlításképp vessünk egy pillantást a korszak nagy oszmán és nyugati csatáinak adataira (1. és 2. táblázat), bár ezek – különösen az oszmánok – többségükben oly mértékben bizonytalanok, hogy aligha tarthatnak igényt a reprezentativitásra. Bizonyos tendenciák azért kiolvashatók belőlük.

70 Kemal Paşa-zâde: *Tevarih-i Âl-i Osman. X. Defter*. Hazırlayan Şefaettin Severcan. Ankara, 1996. (Türk Tarih Kurumu Yayınları XVIII/13) 215–216.; Thúry: *Török történetírók*, I. 196–198. Ez a segédcsoport nem lehetett túl nagy, lévén, hogy 1525–1526-ban a krími kánságban trónharcok zajlottak: Dariusz Kołodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden–Boston, 2011. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 47) 66.

71 Idézett cikkeiben Ágoston 60 000-től 80 000-ig terjedő számokat ad.

72 „...Instanti regi rursus percunctando, quotnam crederet hostium millia esse bello aptiora et selectiora, respondit septuaginta millia.” Stephanus Brodericus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohacz historia verissima. Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*. Ed. Petrus Kulcsár – Csaba Csapodi. Bp., 1985. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 6) 44–45. Ez a szám Brodarics legújabb és legtöbbet idézett – a különböző gyűjteményes munkákba is felvett – magyar fordításában valamiképpen 60 000-re változott, s ez fut végig a szakirodalomban is. A korábbi fordításokban helyesen 70 000 szerepel. Lásd pl. Brodarics *históriája a mohácsi vészről*. Ford., bev., jegyz. Dr. Szentpétery Imre. Bp., 1903. 35. 1526. szeptember 6-i, Piotr Tomicki alkancellárnak és Andrzej Krzycki przemysli püspöknek írt levelében Brodarics a harcra alkalmas oszmán seregrészt még 80 000-nek mondta: *Acta Tomicianae tomus octavus legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum serenissimi principis Sigismundi primi, Regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae*. Per Stanislaus Gorski, can. cracovien. et plocensem. Continet a. d. MDXXVI. Posnaniae, 1860. 220. No. CLXXXII; Stephanus Brodericus: *Epistulae*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus Kasza. Bp., 2012. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 16) 143. No. 64. [Magyarul: *Örök Mohács*, 137.]

73 Vö. Tallett: *War and Society*, 106.: becslések szerint a korszakban 1 csatában elesett 3 sebesülésben és bal-estben és 6 betegségben elhalt személy jutott.

1. táblázat. Az Oszmán Birodalom sereglétszámai és veszteségei a Mohács előtti nagy győztes csatákban különböző becslések szerint

A csata helye és dátuma	Oszmán had (fő)	Ellenséges had (fő)	A szemben álló seregek összlétszáma (fő)	Kivégzettek (fő)	Becsült veszteség (fő)	Veszteség aránya
Csaldirán (I), 1514. augusztus 23. ⁷⁴	40 000–60 000	40 000–60 000 (szafavida)	80 000–120 000	szafavida: sok száz ⁷⁵	oszmán: 3000 szafavida: 2000	oszmán: 5–7,5%; szafavida (elesett + kivégzett): 4–6% [vagy 12%] ⁷⁶
Csaldirán (II), 1514. augusztus 23. ⁷⁷	70 000	60 000 (szafavida)	130 000	szafavida: sok száz ⁷⁸		
Mardzs Dábik (I), 1516. augusztus 24. ⁷⁹	80 000	70 000–80 000 (mameluk)	150 000–160 000	mameluk: 2000		
Mardzs Dábik (II), 1516. augusztus 24. ⁸⁰	60 000	50 000–60 000 (mameluk) ⁸¹	110 000–120 000	mameluk: 2000	oszmán: 4000 ⁸² mameluk: 1000	oszmán: 6,6%; mameluk (elesett + kivégzett): 5–6% [vagy 10%] ⁸³
Ridanijsa (I), 1517. január 22. ⁸⁴	20 000	20 000 (mameluk)	40 000		oszmán: 4000 alatt mameluk: kb. 4000	oszmán: 20% alatt; mameluk: 20%
Ridanijsa (II), 1517. január 22. ⁸⁵		kb. 20 000 (mameluk)				

74 Emecen: *Zamanın İskenderi*, 120., 144.

75 Ahmet Uğur: *The Reign of Sultan Selim I in the Light of the Selim-name Literature*. Berlin, 1985. (Islamkundliche Untersuchungen 109) 115., 264–265.; Seslikaya: *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzilhâmetleri*, 119.

76 Ágoston szerint (War-winning, 135.) a 60-70 000 fős oszmán sereggel szemben mintegy 20 000 fős szafavida sereg állhatott fel, ami számomra is reálisabbnak tűnik. Ebben az esetben a szafavida veszteség aránya mintegy 12%.

77 Feridun Emecen – Erhan Afyoncu: *Savaşın Sultanları-I. Osmanlı Padişahlarını Meydan Muharebeleri*. İstanbul, 2018. 355., 371.

78 Uğur: *The Reign of Sultan Selim I*, 115., 264–265.; Seslikaya: *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzilhâmetleri*, 119.

79 Feridun Emecen: *Mercidâbık Muharebesi*. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29. Ankara, 2004. 176.

80 Emecen: *Zamanın İskenderi*, 216–217., 228.; Emecen–Afyoncu: *Savaşın Sultanları*, I. 396.

81 A mameluk sereg méretéről nagyon eltérő vélemények vannak: van, aki csak 5000-7000 fővel számol, mások mameluk források alapján 30 000-ről beszélnek: Robert Irwin: *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Sultanate Reconsidered*. In: *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*. Ed. Michael Winter – Amalia Levano-ni. Leiden–Boston, 2004. 134. Vö. Ágoston: *War-winning*, 138. 30. j.

82 Az Emecen által hivatkozott arab forrás (İbn Zünl) szerint az oszmánok 4000 főt, a mamelukok 1000 főt veszítettek (*Zamanın İskenderi*, 228.). Emecen azonban az oszmán tűzfegyverek nagyobb hatékonyságára hivatkozva úgy véli, hogy a mameluk veszteségnek nagyobbnak kellett lennie, ezért egyszerűen megcsérélte a számokat – amivel nem lehet egyetérteni. Többet ugyanakkor 15 000 fős oszmán veszteségről beszélnek (lásd Irwin: *Gunpowder and Firearms*, 137.), ami számunkra túlzottnak tűnik.

83 A 10%-os veszteség 30 000 fős sereg esetén áll fenn.

84 Emecen: *Zamanın İskenderi*, 253–254., 265.; Emecen–Afyoncu: *Savaşın Sultanları*, I. 439.

85 Seslikaya: *Selim'in Sefer Menzilhâmetleri*, 90., 156–157.

2. táblázat. A Mohács előtti évtizedek nagy nyugati csatáinak sereglétszámai és veszteségei különböző becslések szerint

Csata helye és időpontja	Szemben álló sereg I (fő)	Szemben álló sereg II (fő)	A szemben álló seregek összlétszáma (fő)	Becsült veszteség a győztesnél és a vesztesnél (fő)	Veszteség aránya
Fornovo , 1495. július 6. ⁸⁶	francia: 10 000-12 700	Liga: 20 000	30 000-32 000	francia (győztes): 1000 Liga (vesztes): 2000	francia (győztes): 8–10% Liga (vesztes): 10%
Cerignola , 1503. április 28. ⁸⁷	francia: 9000	spanyol: 9000	18 000	francia (vesztes): 2000 spanyol (győztes): ?	francia (vesztes): 22,2% spanyol (győztes): ?
Agnadello , 1509. május 14. ⁸⁸	francia: 30 000-40 000	velencei: 34 000	64 000-74 000	francia(győztes): ? velencei (vesztes): 8000 [A két fél összes vesztesége: 14–15 000]	francia (győztes): ? velencei (vesztes): 23,5% [A két fél összes vesztesége: 19–23%]
Ravenna , 1512. április 11. ⁸⁹	francia: 30 000	spanyol, pápai, velencei: 20 000	50 000	francia (győztes): 3–10 000 spanyol, pápai, velencei (vesztes): 10 000-12 000	francia (győztes): 10–30% spanyol, pápai, velencei (vesztes): 50–60%

86 Potter: *Renaissance France at War*, Appendix I. 335.; Mallet-Shaw: *The Italian Wars*, 30.; F. Molnár Mónika: Az itáliai államok hadszervezete és hadseregei (1494–1526). In: *Új korszak határán*, 213–215.

87 Potter: *Renaissance France at War*, App. I. 335.; Mallet-Shaw: *The Italian Wars*, 64–65.; Korpás Zoltán: A Spanyol Monarchia hadszervezete és hadserege (1492–1537). In: *Új korszak határán*, 270–271.

88 F. Molnár: Az itáliai államok hadszervezete, 215–217. Vö. Potter: *Renaissance France at War*, App. I. 336.; Mallet-Shaw: *The Italian Wars*, 89–90. A veszteség bizonytalanságairól lásd azt, amit erről Gagné-alapján (Counting the Dead, 821–824., 831–832.) a tanulmány elején írtunk.

89 Az e csatában összecsapó seregek létszámáról és veszteségeikről még a többinél is ellentmondásosabb adatok forognak a szakirodalomban. Frank Tallett (*War and Society*, 5.) szerint a spanyol–pápai sereg 15 500 főből, Mallett-Shaw (*The Italian Wars*, 107.) szerint viszont 20 000 főből állt. Utóbbiak a franciák létszámát 30 000-re vagy annál is többre tették, míg Potter csak 17–18 000-re (*Renaissance France at War*, App. I. 336. Vö. Uo. 209.). A két oldal összes veszteségére vonatkozó becslések 14 000-től 20 000-ig terjednek (ami később, az 1557-ben emelt ravennai emlékoszlopon 40 000-re növekedett, lásd Gagné: Counting the Dead, 829., 832.).

Csata helye és időpontja	Szemben álló sereg I (fő)	Szemben álló sereg II (fő)	A szemben álló seregek összszáma (fő)	Becsült veszteség a győztesnél és a vesztesnél (fő)	Veszteség aránya
Novara, 1513. június 6. ⁹⁰	francia: 16 000	milánói, svájci: 9000-13 000	25 000-29 000	francia (vesztes): 4000-5000 milánói, svájci (győztes): 1000-1300	francia (vesztes): 25–31% milánói, svájci (győztes): 7,6–14%
Flodden, 1513. szeptember 9. ⁹¹	skót: 29 000-30 000	angol: 20 000 alatt	49 000-50 000	skót (vesztes): 10 000 angol (győztes): 500-1500	skót (vesztes): 33–34% angol (győztes): 2,5–7,5%
Marignano, 1515. szeptember 13–14. ⁹²	francia: 40 000	svájci: 23 000	63 000	francia (győztes): 4500 svájci (vesztes): 12 000	francia (győztes): 11,2% svájci (vesztes): 52%
La Bicocca, 1522. április 27. ⁹³	francia: 14 000	birodalmi/spanyol, milánói, pápai: 18 000	32 000	francia (vesztes): 3000-4000 birodalmi/spanyol, milánói, pápai (győztes): ?	francia (vesztes): 21,4–28,5% birodalmi/spanyol, milánói, pápai (győztes): ?
Pavia, 1525. február 27. ⁹⁴	francia: 30 000- 32 000	birodalmi/spanyol, milánói, velencei: 30 000	60 000-62 000	francia (vesztes): 8000 birodalmi/spanyol, milánói, pápai (győztes): ?	francia (vesztes): 21,4–28,5% birodalmi/spanyol, milánói, pápai (győztes): ?

⁹⁰ Mallett-Shaw: *The Italian Wars*, 121–122.; Györkös Attila: A svájci hadszervezet és haderő a késő középkorban. In: *Új korszak határán*, 223., 226., 230–231. Vö. Potter: *Renaissance France at War*, App. I. 336.

⁹¹ Bárány Attila: Skócia hadszervezete és hadserege (1488–1547). In: *Új korszak határán*, 321–323.

⁹² Mallett-Shaw: *The Italian Wars*, 127–130.; Potter: *Renaissance France at War*, 209–210., 245.; Györkös Attila: A Francia Királyság hadszervezete és hadserege (1494–1534). In: *Új korszak határán*, 223., 226., 230–231.; Domokos György: A tűzfegyverek fejlődése Európában a 16. század közepéig. In: *Új korszak határán*, 66. Az összes itáliai csata közül ennél a legbizonytalanabb az elesettek száma: Gagné: *Counting the Dead*, 825.

⁹³ Mallett-Shaw: *The Italian Wars*, 143–144.; Potter: *Renaissance France at War*, 129., App. I. 137.; Korpás: A Spanyol Monarchia hadszervezete, 270.

⁹⁴ Mallett-Shaw: *The Italian Wars*, 150–152.; Potter: *Renaissance France at War*, 134., App. I. 137.; Cathal J. Nolan: *The Age of Wars of Religion, 1000–1650: An Encyclopedia of Global Warfare and Civilization*. I. A-K. Westport, CT – London, 2006. 667–668.; Korpás: A Spanyol Monarchia hadszervezete, 270.

A táblázatok egyik legfontosabb tanulsága, hogy még a győztesek is tetemes veszteségeket szenvedhettek el (nyugaton 7,5%–30%, az oszmánoknál 5%–20%),⁹⁵ s hogy a veszteseknek olykor a haderejük ötöde, harmada vagy akár a fele a csatatéren maradhatott. Frank Tallett említ olyan becsléseket, amelyek szerint a 17. században a győztes átlagban 15%-át vesztí el a katonáinak, a vesztes pedig 50%-át (30% elesik, 20% fogságba esik).⁹⁶ A nagy kilengések dacára úgy tűnik, hogy korszakunkban, amikor a kézi tűzfegyverek kezdik meghódítani a csatateret, a győztesnek is legalább 10% körüli veszteséggel kellett számolnia – aligha véletlen, hogy a mohácsi veszteséglista szintén efelé tendál. Ezt az eredményt néhány további oszmán forrás is alátámasztja. Ágoston Gábor mutatta ki, hogy 1521 nyara és ősze között a janicsárok létszámában 11%-os csökkenés következett be, ami nyilván a Nándorfehérvár ostrománál elszenvedett veszteségekből fakad.⁹⁷ A janicsárok 1524–1525-ös létszáma 1527–1528-ra 16%-kal lett kevesebb – itt a csökkenés nagyobbik része talán a mohácsi veszteségeknek tudható be.⁹⁸ Az 1543. évi magyarországi hadjárat elején és végén készült összeírások különbségeiből szintén következtetni lehet a veszteségekre. Ennek aránya a janicsároknál 10%, a többi udvari zsoldos alakulatnál együttesen 7,5% (a gyalogosoknál 8,2%, a lovasoknál 4,7%) volt.⁹⁹ Az elmondottak fényében úgy látjuk, hogy az egykori budaszentlőrinci kódexbe másolt veszteséglista – magát a mohácsi ütközetet leszámítva – hiteles tájékoztatást nyújt az oszmán fél ember veszteségeiről, ami tehát *minimálisan 8,75–10% körül lehetett*. Ha a mohácsi csatatéren elszenvedett veszteségeket is pontosabban, a valóságoshoz hívebben adta volna meg, most valószínűleg azt regisztrálhatnánk, hogy az oszmán hadsereg az *állományának legalább 15%-ával fizetett* a páratlan győzelmet és zsákmányt hozó hadjáratért.

V.

A lista második és rövidebb, a magyarok ember- és állatveszteségeit összegző részének értelmezése jóval nehezebb feladat, hiszen itt első pillantásra elfogadhatatlanul nagy számokat olvashatunk. Csak emlékeztetőül: állítólag megöltek 80 000 „hitetlent”, fogságba hurcoltak 200 000-et, elpusztítottak 2000 falut és 100 nagyobb várost, elhajtottak 400 000 juhot és 50 000 marhát. Lehetséges ez? Képes erre 70–80 000 ember? Képes volt néhány hét alatt a lakosságának 8,4–9,3%-ától megfosztani egy 3–3,3 milliós és 307 000 km² kiterjedésű országot?¹⁰⁰

⁹⁵ A floddeni rendkívül alacsony angol százaléktól eltekintettem.

⁹⁶ Tallett: *War and Society*, 106.

⁹⁷ Ágoston: Mohács és Szulejmán szultán, 69.

⁹⁸ Uo. 68.

⁹⁹ Ípçioğlu: Kanuni Sultan Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi, 140. A cikk ezen adatait már korábban értékelte Dávid Géza: Történelem és régészet kapcsolata a hódoltság korának kutatásában. Találkozási pontok, távlatok. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp., 2002. (Opuscula Hungarica 3) 12. Vö. Ágoston: Mohács és Szulejmán szultán, 69.

¹⁰⁰ Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38 (1996) 135–161.; Uő: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Kovácsics József. Bp., 1997. 93–110.

A kérdésre a történészek többsége „csípőből” azt válaszolná, hogy nem, de nem szabad elfelejteni, hogy a mohácsi hadjárat nem „átlagos” hadjárat volt. Az oszmánok által *Ungurusz*nak nevezett ország ekkor már majd 140 éve állta szakadatlan támadásaikat, akadályozta balkáni térfoglalásukat, és szervezte az ellenük irányuló európai összefogásokat. Ezért az ő szemükben egyre inkább Magyarország testesítette meg „a kereszténységet” (az ő szóhasználatuk szerint „a hitetlenséget”), s lett „ősellenség”, az iszlám elleni fondorlatok melegágya, a gonoszság birodalma, s mint ilyen, az 1453-ban elbukott bizánciak örököse. Ezért lesz „a szökek népe” (*beni asfer*), vagyis „bizánci” a magyarok neve a 15. század második feléből származó oszmán krónikákban.¹⁰¹ Az oszmánok az 1521. évi hadjáratban megszerezték az ország „kulcsát”, Nándorfehérvárt, s vele a remény is felébredt bennük, hogy hamarosan térdre kényszeríthetik az „átkozott” Magyarországot. Ennek az évszázados álomnak a valóra váltására indultak el 1526 tavaszán, ezért a hadjárat szinte elejétől fogva apokaliptikus dimenziókat kapott: a Kelet és a Nyugat közötti döntő, a végítéletet megelőző összecsapásként élték meg, amelyben Keletet Szulejmán, az új Nagy Sándor képviseli, aki megvalósítja az iszlám uralmát a Földön.¹⁰² A kortárs oszmán krónikák nem is leplezik, hogy a győzelem utáni pusztítást a bosszú és az a vágy vezérelte, hogy egyszer s mindenkorra rendezzék a számlát az ősi riválissal, amely annyi bosszúságot és keserűséget okozott nekik a megelőző évszázadban.¹⁰³ Matrakcsi Naszuh szerint ez magyarázza, hogy bár Szulejmán a kegyelméről és oltalmáról (*aman*) biztosította Buda helyben maradt lakóit a város kulcsainak átadásáért, végül mégis elpusztította a magyarok fővárosát: „De mivel Buda az istenkáromlás és elnyomás központja és a bálványok és a képimádás centruma, összes épületeit és templomait lerombolták és elpusztították, a vár ágyúit, zarbzenjeit, kincstárát, hadszertárát és összes fegyvereit elszedték...”¹⁰⁴ A „végső leszámolás” motívuma érződik abban a döntésben is, hogy az átkelés után lerombolták az eszéki hidat; a katonáknak így adták tudtul, hogy innen már nincs visszaút, s hogy utolsó lehetetlenségig küzdeniük kell az életükért és az iszlám győzelméért.¹⁰⁵ S ez a felfokozott lelkiállapot és bosszúszomj magyarázza azt a dühöt és kegyetlenséget, amellyel a száguldók a mohácsi győzelem után az ország jelentős részét lerohanták, égették, rabolták és pusztították. Okkal írta a túlélő Brodarics István kancellár: „Nem tudom elhinni, dühöngött valaha is ellenség ilyen kegyetlenül.”¹⁰⁶ Ez a nagy különbség a korszak nyugat-európai háborúhoz képest: még azokban a civileket általában nem

101 Pál Fodor: The Formation of Ottoman Turkish Identity. In: *Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. Pál Fodor – Pál Ács. Berlin, 2017. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker 24) 19–54., főleg 39–40.

102 Ezt fejti ki Behári *Fethnâme-i Gazâ-i Ungurusz/Kijámetnâme* című verses műve, amelyet közvetlenül a mohácsi csata után, Magyarországon írt. Magyar fordítása: Sudár Balázs: A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő forrás a mohácsi csatáról. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 399., 403., 405., 410.

103 Vö. pl. Bosztán: *Szulejmánnâme* [Szulejmán könyve]. [Magyarul (Ferdi néven, ehhez lásd *Örök Mohács*, 368. 1. j.): Thúry: *Török történetírók*, II. 71–72.]

104 Erkan: *Matrakçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi*, 119.

105 Uo. 107. Vö. Bosztán: *Szulejmánnâme*. [Magyarul: Thúry: *Török történetírók*, II. 66.]; Çelik: *Fethullah Arifi Çelebi*, 79 (202b–217a).

106 Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről. Ford. Kulcsár Péter. In: *Örök Mohács*, 321.

vadászták és nem öldösték,¹⁰⁷ itt, két civilizáció összecsapásakor, ez a támadó és végül győztes muszlim fél alapvető taktikai eszközei közé tartozott. Mindezek miatt minden okunk megvan rá, hogy a mohácsi hadjárat emberveszteségeit a szokásosnál is nagyobbban feltételezzük, és óvatosságunkat nem feladva kissé megértőbbek legyünk a nagyobb számok iránt.

Ezek előrebocsátása után térjünk vissza forrásunkhoz, s vegyük szemügyre elsőként a zsákmányolt állatokra vonatkozó állítást. Úgy tűnik, ennek különösebb aggály nélkül hitelt adhatunk. A hadinapló említi, hogy amikor a szultán seregtete elfoglalta és kirabolta Bácsot, „a városban rendkívül sok juh lévén, ötvenezer juhot a pasa [Ibrahim nagyvezír], húszeret pedig Iszkender cselebi defterdár számára hajtottak el”.¹⁰⁸ Ha valóban 70 000 juhot zsákmányoltak csak ebből az egy városból, akkor a feldúlt hatalmas területről a maradék 330 000-et különösebb megerőltetés nélkül összeszedhették.

A következő lépésben tekintsük át, hogy az elsődleges, közvetlenül a csata után keletkezett keresztény és oszmán források mit mondanak a veszteségekről. A legfontosabbak adatait a 3. táblázatban foglaltuk össze.

A korabeli (közép-)európai közvélemény és az utókor elsősorban Brodarics István csata utáni leveleiből, szóbeli közléseiből és 1528-ban írt visszatekintéséből (*Igaz történet...*)¹⁰⁹ alkotott fogalmat az „annus horribilis” emberveszteségeiről. A kancellár részt vett a hadjárat előkészítésében, a csatában, rendkívül jó megfigyelő volt, így adatai kétségkívül mindenki másnál több hitelt érdemelnek, még ha különböző alkalmakkal eltérő számokat közöl is (nyilván annak megfelelően, ahogy újabb és újabb hírekhez jutott). A legteljesebb összeggést a Tomicki lengyel alkancellárnak küldött és az ő iratai között fennmaradt lista és az *Igaz történet...* nyújtja. Az ezekben olvashatókéhoz nagyon hasonló, bár több helyütt kicsivel magasabb számokat ad a pápai követ, Burgio által Rómába, Lorenzo Campeggio bíborosnak eljuttatott lista.¹¹⁰ Ezek nyomán a magyar had létszámát a kutatás a Brodarics részadataiból is kiszámítható 26–27 000 főre tette, amelynek több mint fele, legalább 15 000 fő maradt volna a csatátéren¹¹¹ (a vatikáni lista szerint minimum 18–19 000 fő). Kérdéses, hogy a szultán által kivégeztetett 1500 vagy 2000 fogoly beszámítandó-e ebbe; lehet, hogy a vatikáni lista épp ezt teszi, és ezért ad magasabb számot. A keresztény halottaknak az oszmán krónikákban megadott hatalmas számait nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, azok légből kapottak voltak, de a hadinapló egyik bejegyzése igencsak érdemes a figyelmünkre. Bár az első napon, a győzelem lázában, még 50 000 ellenséges gyalog és 4000 lovas haláláról ír, pár nappal később az elsőt leszállítja 20 000-re, a 4000 lovas halálát viszont továbbra is fenntartja, hivatkozva a halottszámlálók „egybehangzó véleményére”. A 24 000 keresztény halottat a magyar köztudat sokáig evidenciának

107 Tallett: *War and Society*, 163.

108 Feridun: *Münşeat*, I. 564.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 91 (58/15); Örk Mohács, 249.

109 A mű megszületésének és első kiadásának időpontjaira lásd Kasza Péter: *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe*. Bp.–Pécs, 2015. (Sziluet) 176–191.

110 Közli – Tomicki listájával rendre összevetve – Antonín Kalous: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 611–613.

111 B. Szabó János: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Bp., 2015. 27., 118. Újabb vizsgálatok ennél valamivel nagyobb, 29–32 000 fős magyar sereget is elképzelhetőnek tartanak: Máté Kitanics – Pál Fodor – Norbert Pap: *The Hungarian and Ottoman Forces at the Battle of Mohács*, megjelenés alatt.

3. táblázat. A mohácsi hadjárat magyar embervesztései az eddig ismert keresztény és oszmán források szerint

Forrás	Magyar had létszáma	Püspök	Világi	Fogságba esett világi	Kivégzett	Nemes	Lovas	Gyalogos	Paraszt	Becsült összes veszteség (megöltek + elfogottak)
Oszmán hadinapló, augusztus 31. ¹¹²					2000					
Oszmán hadinapló, szeptember 2., 4. ¹¹³					nagyon sok		4000 [páncélos]	20 000		
Burgio, szeptember 5. ¹¹⁴	25 000–30 000					nagy része	nagy része	teljes gyalogság		
Brodarics Tomickinak és Krzyckinek, szeptember 6. ¹¹⁵	20 000						kis része	10 000 (teljes gyalogság)		
Agostino da Mula, szeptember 12. ¹¹⁶								14 000 (teljes magyar veszteség)		
Hernach folget... röpirat, szeptember 30. ¹¹⁷								15 000 (teljes magyar veszteség)		
Brodarics Szydowieckinek, október 3. ¹¹⁸				jó néhány	1503			12 000? (az összes halott száma)		

112 Feridun: *Münşeat*, I. 562.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 83 (50/10–15); *Örök Mohács*, 245.
113 Feridun: *Münşeat*, I. 562.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 84 (51/5 és 51/15); *Örök Mohács*, 246.
114 Antonio Giovanni da Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak, Pozsony, 1526. szeptember 5.; *Örök Mohács*, 131.
115 Brodericus: *Epistulae*, 143. No. 64. [Magyarul: *Örök Mohács*, 137.]
116 Agostino da Mula jelentése, Udine, 1526. szeptember 12.; *Örök Mohács*, 147.
117 A *Hernach folget des Bluthunds...* című röpirat, 1526. szeptember 30.; Országos Széchényi Könyvtár. Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 66. [Magyarul: *Örök Mohács*, 177.]
118 Brodarics István levele Krzysztof Szydowiecki kancellárhoz, 1526. október 3.; *Örök Mohács*, 180.

Forrás	Magyar had létszáma	Püspök	Világi	Fogságba esett világi	Kivégzett	Nemes	Lovas	Gyalogos	Paraszt	Becsült összes veszteség (megöltek + elfogottak)
Tomicki listája, október ¹¹⁹		7	21	53			4000	10 000	5000	200 000
Vatikáni (Burgio-féle) lista, 1526 [ősze] ¹²⁰		7	23			600 vagy több	6000	12 000	5000	150 000 ¹²¹
Zárai Jeromos, október 22. ¹²²		6	28 és még sokan mások						6000 (Pilisben)	400 000 (megöltek és elhajtott gyerekek)
Antonio Boemo, november 12. ¹²³		6	16			nagyon sok		8000 (az összes magyar halott)		8000 fogoly, számtalan gyermek és 2500 zsidó fogoly
Brodarics: Igaz történet (1528) ¹²⁴	24 000–25 000 (nászadosok nélkül)	7	29		1500	500	3000–4000	10 000–11 000? (12 000–13 000-ból „igen kevés menekült meg”)		200 000

¹¹⁹ Acta Tomiciana, VIII. 228–230. No. CXCI. [Magyarul: Örök Mohács, 185–187.]

¹²⁰ Kalous: Elfeledett források, 611–613.

¹²¹ Kalous szerint (Elfeledett források, 612. 47. j.) a „II^{re} millia”-ként leírt számban a második I-es áthúzása miatt az eredetileg 200 000-es szám 150 000-nek olvasandó. Vö. Örök Mohács, 219.: hibásan 2000-nek fordítva.

¹²² Zárai Jeromos levele Giovanni Antonio Dandolónak, Somogyban, 1526. október 22.: Örök Mohács, 195–198.

¹²³ Antonio Boemo velencei kém jelentése, 1526. november 12.: Örök Mohács, 202.

¹²⁴ Brodericus: De conflictu, 56–57. [Magyarul: Brodarics: Igaz történet. In: Örök Mohács, 321–322.]

tekintette,¹²⁵ utóbb azonban a kutatás (Brodarics említett listájára hivatkozva) elvetette, mondván, ennyi halott a teljes magyar sereg pusztulását jelentette volna.¹²⁶

Újabban azonban felmerült, hogy az akár 10–12 000-re is felmenő, nem harcoló magyar tábori személyzet (kocsisok, kísérek, szolgák stb.) veszteségeit is figyelembe kellene venni¹²⁷ – ez esetben az oszmán halottszemlézők 24 000-es adata már nem is állna túl messze a valóságtól.¹²⁸

Itt kénytelenek vagyunk rövid kitérőt tenni. A hadinapló megfogalmazásából egyértelmű, hogy becsült számról van szó. Nem is lehet más, hiszen a keresztény katonák közül rengetegen veszték a Dunába és a környék mocsaraiba, ezért a meglévő holttestek számához (legalább 14–15 000 fő) hozzátettek még annyit, amennyit a vízen úszó és a mocsárból kilátszó, de kihalászhatatlan maradványok alapján még valószínűnek tartottak. Az is vizsgálandó kérdés, hogy valójában milyen céllal vették számba az ellenség halottait. A muszlim vallástörvény és Mohamed próféta mindig irányadónak számító szokásai szerint a megölt ellenfeleknek ugyanúgy jár a végtisztesség, ahogy a saját halottaknak (elvben a sebesültek bántalmazását, a csataterőről menekülők üldözését, az elfogottak kivégzését, a halottak megcsonkítását – például a fejek levágását és lándzsahegyre tűzését – is tilalmazták).¹²⁹ Ám „elv” és „gyakorlat” rendszerint eltért egymástól, ahogy azt szemléletesen mutatja a fejbegyűjtés oszmán szokása: az oszmán seregben a vallásjogra fittyet hányva századokon át a levágott és beszolgáltatott fejek száma alapján osztották a jutalmakat és a fizetésemeléseket.¹³⁰ Lehet, hogy különféle megfontolásokból az oszmánok „hitetleneket” is temettek Mohácson, de

125 Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. I. Pest, 1846. 14.

126 Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) In: *Mohácsi emlékkönyv 1526*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 238.

127 B. Szabó: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok*, 118. 1526. augusztus 25-én Jacopo Sadoletto pápai titkárnak írt levelében Burgio pápai követ ugyancsak 40 000 főre tette a királyi sereg létszámát: *Örök Mohács*, 123.

128 Érdekes, bár nyilván semmit sem bizonyít, hogy Istvánffy Miklós is úgy tudta: a csatában és menekülés közben mintegy 22–23 000-en pusztultak el: Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. [Részlet.] In: *Örök Mohács*, 459.

129 Muhammed Hamidullah: *İslâmda Devlet İdaresi...* Ford. Kemal Kuşçu. İstanbul, 1963. 208.; Ünal Kılıç: *Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed (SAV) (Savaşlar Çerçevesinde). Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2013) Nr. 2. 20., 24–27., 30–31.

130 Fodor Pál – Pap Norbert – Kitanics Máté: Kiket rejthetnek a sátorhelyi tömegsírok? Néhány gondolat a mohácsi csata tömegsírjainak vizsgálatáról, 4–6. https://www.academia.edu/45596174/Fodor_P%C3%A1l_Pap_Norbert_Kitanics_M%C3%A1t%C3%A9_Kiket_rejthetnek_a_s%C3%A1torhelyi_t%C3%B6megs%C3%ADrok_N%C3%A9hány_gondolat_a_moh%C3%A1csi_csata_t%C3%B6megs%C3%ADrjainak_vizsg%C3%A1lat%C3%A1r%C3%B3l. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 31.) Egy másik példa: a pogány araboknál dívó, „szeber”-nek nevezett kivégzési módot (amikor az elfogott ellenfeleket kikötve és céltáblának használva lenyilazták) a Próféta eltiltotta (Kılıç: *Düşmanlarına Bile Merhametli Muhammed*, 24–25.), ám az oszmánok 1541-ben Buda alatt épp így végeztek ki három elfogott zászlóst: *Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez*. Szerk. Kasza Péter. Bp., 2021. (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és Emlékezet) 265–266.; Szalai Béla: *Így tudták, így hitték, így képzelték. A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592*. Bp., 2021. 31., 140. 48. kép.

korabeli párhuzamok alapján úgy tűnik, az ellenség maradványait (testeket, fejeket) nem annyira kegyeleti, mint inkább zsákmányolási¹³¹ és rituális célokból gyűjtötték össze, s a végtisztességet csak a saját „vértanúknak” adták meg úgy, ahogy azt a muszlim vallásjog előírja: lemosás nélkül, saját véres ruházatukat használva halotti lepelként. A csaldiráni hadjárat egyik naplója fedi fel, hogy az „autodafékra” emlékeztető tömeges kivégzések mellett miféle szokásoknak áldoztak még az oszmánok a nagy győzelmek után: „Másnap pedig azon a síkon időztek; a vértanúkat összehordták és eltemették, és győzelmi jelentéseket írtak és küldtek el mindenfelé. A levágott fejeket pedig abban a völgyben a királyok szokása szerint helyenként kupolaformában felhalmozták, és a »szemrehányás követ« zúdíttatták rájuk” – azaz szidalmazták és ócsárolták őket.¹³² Nem kizárt, hogy a mohácsi síkon is valami hasonló rítussal gyalázták a gyűlölt ellenség földi maradványait. A források reménytelenül ellentmondásosak a tekintetben, hogy hány hullahalmot emeltek az oszmánok Mohácson. Lehet, hogy a testeket és a fejeket külön halmozták fel (ezt többen állítják), de az is lehet, hogy a fogságba esett, a vérengzéseket szemtanúként átélő és utóbb elengedett Herczeg Miklós királyi kamarásnak kell inkább hinnünk, aki a szintén szemtanú hadinapló írójával egyetemben egyetlen óriási halomról tud:

„[Herczeg] még azt is elmondta, hogy a csata másnapján 1503 különböző rendű és rangú foglyot vezettek a szultán elé és a szeme láttára lemészárolták valamennyit, majd hulláikból, miként más elesettek holttesteiből is óriási halmot emeltek. Azt mondja, az 1503 mellett volt ott még vagy tizenkétezer holttest, pedig a törökök eltemették a sajátjaikat.”¹³³

131 Különösen a páncélok, a fegyverek, a ruházat és a lószerszámok érdekelték őket. A jelek szerint a páncélokot a kincstárnak foglalták le. Erre utaló eset: Fodor Pál: Így kezdődött a török hódoltság... *Keletkutatás* 1995. tavasz, 91–96.

132 „*Ve yarındası dahi ol sahrada tevakkuf buyurulub ve şüheda nakl ve defin kılınub ve fetihnâmeler yazılıb etraf ve eknafa ırsal buyurulub ve kesilen başları ol vadide resm-i mülûk üzere yer yer kubbe gibi yağdırub ve üzerlerine senk-i melâmet yağdırub...*” Seslikaya: Yavuz Sultan Selim’in *Sefer Menzilhâmeleri*, 56. A „szemrehányás/feddés/kárhoztatás köve” (*seng-i melâmet*) az iszlám formális előírásait hanyagul vagy éppen semmibe vevőkkel (különösen egyes eretnekgyanús dervisrendekkel) szembeni helytelenítés jelképes kifejezése; itteni használatát az is indokolja, hogy a szafavidákat eretnekeknek tekintették. A kifejezés klasszikus oszmán irodalomban való használatára lásd Erdem Sevimli: *Klasik Şiirde Izdırabın Aşırı Boyutu: Seng-i Melâmet. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 3 (2020) Nr. 1. 295–348. Jóllehet az iszlámban – igaz ritkán – vannak példák tényleges kövezésre (az ellenség sírjának megkövezésére, erről lásd Toufic Fahd: *La divination arabe. Études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l’Islam*. Leiden, 1966. 189. 3. j.), itt nem erről, hanem „szóbeli megkövezésről” van szó.

133 Brodarics István levele Krzysztof Szydlowieccki kancellárhoz, Pozsony, 1526. október 3.: *Örök Mohács*, 180.

VI.

Jól ismert azonban, hogy 1526 második felében nemcsak Mohácson zajlott le véres ütközet, hanem az ország más részein is súlyos áldozatokat követelő összecsapásokra került sor a portyázó török seregrészek és a megerősített helyekre húzódó lakosság között.¹³⁴ Ezeket a magyar kutatás kimerítően számba vette már,¹³⁵ ezért csak röviden érintjük őket, majd próbáljuk megbecsülni az áldozatok számát – tudva persze, hogy a lehetetlenséggel határos feladatra vállalkozunk.

Az egyik legnagyobb harci cselekmény Esztergom közelében, a Gerecse hegységben fekvő Marótnál történt, ahol az esztergomi érsek vadászkastélyánál sok ezer magyar menekült sáncolta el magát. A szekérvárral körülvett tábornak a janicsárokkal és tüzéséggel megerősített oszmán egységek háromnapos harcban (szeptember 13–15.) bevették, s veszteségeiken feldühödve a benne lévő nagy részét lemészárolták, kisebb részét pedig foglyul ejtették. Az itt összegyűlt és áldozatul esett keresztények számát a források 6000 és 25 000 fő közé teszik, miközben a legfrissebb feldolgozás 13–16 000 embert valószínűsít.¹³⁶

Egy másik magyar „tábor az Mátra hegyin gyűlt vala, kit az terekek megvének, mind a nípet levágának” – írja a *Memoria rerum* néven ismert, rendkívül jól értesült forrás a 16. század közepén.¹³⁷ Sajnos arról nem szól, hogy hány embert öltek meg itt az oszmánok. Talán nem esünk az önkényeskedés hibájába, ha legalább 3000–4000 főt feltételezünk, hiszen úgy tűnik, ezekbe a sebtében felállított erődökbe akár több megye menekültjei is összecsúfolódhattak (ahogy az Maróton is történt).

A harmadik magyar ellenállási góc a már emlegetett Bácsott alakult ki, ahol a város lerohanása és a férfilakosság zömének kiirtása után életben maradtak egy nagy templomba (egyos oszmán krónikásoknál: kolostorba) menekültek, és mivel jól fel voltak fegyverkezve, egészen estig vitézül ellenálltak. Ekkor azonban a törökök felülkerekedtek, a templomot szétrombolták, az életben maradt lakosokat pedig foglyul ejtették.¹³⁸ Mivel Bács is erődtített, komoly várral rendelkező hely volt, feltehető, hogy menekültek

134 „A mint az árvízként rohanó hadsereg mindenfelé elszáguldozott, a támadása elől futó pokolra valók nehezen hozzáférhető és megerősített helyekre menekülve barrikádokat emeltek, a nagy városok utcáit, tereit és városrészeit eltorlaszolták.” Thúry: *Török történetírók*, II. 170. [Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 208.]

135 Jászay: *A magyar nemzet napjai*, 4–33.; Bánkuti Imre: *Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526–1527*. *Acta Historica* 2 (1957) 3–30.; Barta: *A Sztambulba vezető út*, 7–19.; Bárány Attila: *A kereszténység védőbástyája 1526 őszén*. In: *Őrzők, vigyázatok a határral Határvédelem, határőrizet, határavadások a középkortól napjainkig*. Szerk. Pósnán László et al. Bp., 2017. 293–318.; Pfeifer Attila: *Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között*. *Belvedere Meridionale* 29 (2017) Nr. 2. 85–100.

136 Kádár Tamás: „Kis Mohács” a Gerecse szívében: a maróti csata. *Honismeret* 46 (2017) 1. sz. 47–52. Az esemény fő forrása: Zermegh János: *Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról (1566 után)*. In: *Krónikáink magyarul*. III/2. Vál., ford. Kulcsár Péter. Bp., 2007. (Történelmi források 3) 137–138.

137 1504–1566. *Memoria rerum*. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (*Verancsics-évkönyv*). S. a. r., utószó, jegyz. Bessenyei József. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 30. Ugyanez: *Őrök Mohács*, 403.

138 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 564.; Schaendlinger: *Feldzugstagebücher*, 90–91 (58/10–15); *Őrök Mohács*, 249.; Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 209.; Thúry: *Török történetírók*, II. 170–171.; Kemálpasazâde (Kemal Paşa-zâde: *Tevarih*, 336–338.; Thúry: *Török történetírók*, I. 272–273.) és a később író Arifi (Çelik: *Fethullah Arifi Çelebi*, 81.) érdekes módon úgy tudta, hogy a város lakói megadták magukat, és ennek fejében javaikat hátrahagyva szabadon elvonulhattak. A hadjárat idején történtek fényében nehezen hihető állítás.

is szép számmal duzzasztották az ellenállók és a későbbi áldozatok számát, ami itt sem lehetett 1000–2000-nél kevesebb.¹³⁹

Miközben Ibrahim seregtestének egyes csapatai sikertelenül próbálkoztak a Szabadkán kialakított magyar tábor (mások szerint a mocsaraktól körülvevő vár) kiostromlásával,¹⁴⁰ a szultán vezette csapatok szinte egy második mohácsi csatára kényszerültek Bogyán és Palona térségében, a Karasica-patak mocsarakkal teli völgyében. Valószínű, hogy Bács és Bodrog megye, sőt a túlsó part menekülőinek java része az itt kialakított szekértábor és az ingoványos terep védelmében remélte átvészelni az oszmán had elvonulását. Hogy nagyon sokan, talán a maróti táborban összegyűlteknek is többen lehettek, abból is valószínű, hogy az oszmánok – ahogy fentebb már említettük – közel 1000 embert veszítettek a harcban. Mindezeket figyelembe véve talán nem túlzunk, ha a magyar áldozatok számát legalább 10 000-re tesszük.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy a mohácsi csatában és a rá következő hetekben lezajlott nagyobb összecsapásokban a magyar fél legalább 50 000 embert veszített. (Lásd 4. táblázat. Az összegzésnél a kisebb értékekkel számoltunk.)

4. táblázat. Az 1526. év nagyobb összecsapásainak magyar vesztesége

Mohács	24 000
Marót	13 000–16 000
Mátra	3000–4000
Bács	1000–2000
Karasica völgye	10 000
Összesen	51 000

Ezt a számot tovább gyarapították a szeptember 1-én meginduló oszmán portyák kártételei. Sajnos ezek „eredményeiről” kevés konkrétumot tudunk, de azt igen, hogy – amint már említettük – rendkívüli kegyetlenséggel folytak, és hogy az ország óriási területeit érintették. Háromnapos tombolás után, szeptember 4-én a szultán ugyan átmenetileg leállította az akindzsi száguldozásait, de a Budára való megérkezés, majd a Pestre történő átkelés után az ország minden elérhető részére ráeresztette őket. A *Memoria rerum* és más források szerint első menetben a Dunántúl különböző részei (Zala, Somogy, Vas, Sopron, Tolna és Pilis vármegyék) estek áldozatul.¹⁴¹ Egyes oszmán krónikák szerint még

139 Sajnos Bács ekkori lakosságát nem ismerjük, mert az 1522. évi tizedjegyzékből kihagyták. De tudjuk, hogy a közvetlen keleti határában fekvő Bánca falu 100 körüli adófizetővel rendelkezett. Ez igen nagy szám, hiszen a másik megyének nevet adó Bodrog mezővárosban csak 70 körüli adózó volt. Bács csak nagyobb lehetett a szomszédos falunál. Lásd Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Bp., 1954. 35–36., 59–60.

140 1504–1566. *Memoria rerum*, 30. Ugyanez: Örök Mohács, 403.; Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*. I–II. Szabadka, 1886–1892. I. 48.

141 1504–1566. *Memoria rerum*, 30. Ugyanez: Örök Mohács, 402.

a nyugati határokon túli („császári”) területekre is beütöttek.¹⁴² A második fázisban következett a Duna–Tisza köze, ahol északon egészen Vác, Nyitra, Hatvan, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Szécsény, Kassa, Körmöcbánya, Losonc és Rimaszombat vidékéig jutottak el a dúló-fosztogató csapatok,¹⁴³ délen pedig, mint már láttuk, a Duna vonaláig. A többinél is alaposabban, széles sávban pusztították el a Duna mindkét partját, az embereket levágva vagy rabságba hurcolva.¹⁴⁴ Az ország legnagyobb, gazdasági szervező központként működő városai közül felégették a fővárosi funkciót betöltő Pest és Buda ikervárosát, templomai és a királyi palota kincseinek javát Buda zsidó lakosságával együtt az Oszmán Birodalomba szállították;¹⁴⁵ lerohanták Pécsét, ahol a magát megadó lakosságot lemészárolták,¹⁴⁶ Székesfehérvárt, ahol ugyancsak megölték az ott összegyűlt menekülők többségét¹⁴⁷ (a várat egyik helyen sem tudták bevenni); Szegedet, amelynek lakossága elmenekült ugyan, de a környékről szekerekkel érkező gyanútlan, vásároló nép szabad prédája lett Ibrahim seregtestének;¹⁴⁸ megtámadták, bár elfoglalni nem tudták Esztergomot, Visegrádot, Tatát, Komáromot (egyes források szerint Győrig is eljutottak), viszont felprédálták Kecskemétet, Félegyházát és sok más alföldi várost.¹⁴⁹ Kemálpasazáde nem véletlenül érezte szükségnek kiemelni, hogy

„...most olyan országba mentek, a hova a bégek és vezérek közül még egy sem csapott be s a melynek gonosz hitetlen lakosai még nem látták a szent harcz felszálló porát és nem hallották az akindzsik nevét. [...] Olyan országba hatoltak be, melynek minden zege-zuga tele van kincsel, gazdagsággal s szép, mint tavasszal a természet.”¹⁵⁰

142 Kemal Paşa-zâde: *Tevarih*, 324.; Thúry: *Török történetírók*, I. 263.; Bosztán: *Szulejmánnáme*. [Magyarul: Thúry: *Török történetírók*, II. 71–72.]

143 1504–1566. *Memoria rerum*, 30. Ugyanez: Örök Mohács, 403.; Werbőczy István levele Derencsényi Miklóshoz, Dobronya, 1526. szeptember 23.: Örök Mohács, 159.; Brodarics István levele Krzysztof Szydłowiecki kancellárhoz, Pozsony, 1526. október 3.: Örök Mohács, 179.; Borovszky Samu: *Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig*. I. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Bp., 1909. 78.

144 Antonio Boemo velencei kém jelentése, 1526. november 12.: Örök Mohács, 202. (30 mérföld szélességben); Caspar Ursinus Velius: *Tíz könyv a magyar háborúról*. Ford., jegyz., utószó Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő, 2013. (*Scriptores Rerum Hungaricarum* 7) 116. Ugyanez: Örök Mohács, 360.; 1504–1566. *Memoria rerum*, 30. Ugyanez: Örök Mohács, 403.; Kemal Paşa-zâde: *Tevarih*, 328.; Thúry: *Török történetírók*, I. 266.

145 Az 1526. évi hadinapló: Feridun: *Münşeat*, I. 563–564.; Schaendlinger: *Die Feldzugstagebücher*, 86–87 (54/5–10) és 88–89 (56/10).; Örök Mohács, 247–248. Haraszti György: *Pannoniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig*. I. Hágár földjén. A kezdetektől az ország három részre szakadásáig. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 250.

146 Szakály Ferenc: A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: *Pécs a hódoltság korában*. Szerk. Szakály Ferenc – Vonyó József. 2. kiad. Pécs, 2012. (Pécsi Mozaik 2) 18–20.

147 Örök Mohács, 148., 194–195., 202., 212–213., 215.

148 Szakály Ferenc: Pusztulás és újjáépülés a mohácsi csata utáni években. In: *Szeged története*. I–IV[V]. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. I. (A kezdetektől 1686-ig) 499–500.

149 Összefoglalóan lásd Jászay: *A magyar nemzet napjai*, 4–33.; Bánkúti: *Az Alföld népének harca*, 8–15.; Barta: *A Sztambulba vezető út*, 7–19.

150 Kemal Paşa-zâde: *Tevarih*, 324.; Thúry: *Török történetírók*, I. 263.

A rablóportyákon az oszmánok a korábbi századokban már jól bevált módszereket alkalmazták. Bosztán a következőket írja ezekről:

„Ama tartományt egész Németországig elborították fekete füsttel és a lovasok által fölvert porfelleggel s elpusztították és kietlenné tették; a falvakat és városokat fölégették, a várakat és erődöket megrohanták és szétrombolták, a gonosz természetű hitványokat¹⁵¹ leölték; a kisebb és nagyobb fiú- és leánygyermeket foglyokká téve elhajtották; az élő és élettelen jószágot elrabolták s azután épen és gazdagon, tömerek zsákmánnyal tértek vissza.”¹⁵²

A portyákról beszámoló többi keresztény és oszmán forrásban is azt találjuk, hogy a 13–14 évesnél idősebb férfiakat rendre kardélre hányták, s csak az ennél fiatalabb (a kor fogalmai szerint gyermeknek számító) fiúkat, lányokat, valamint az asszonyokat hagyták életben és hajtották el (az öregeket néha elengedték, néha levágták).¹⁵³ Az első nagyobb fogolycsapatot, amelyet még a Mohácsról kirajzó akindzsis fogdostak össze és hoztak a táborba, ugyancsak rövid úton kivégezték. Míg a hadinapló erről csak annyit mond, hogy „nagyon sok gyaurnak vágták le a fejét,”¹⁵⁴ Jászay óta a lemészároltak számát a magyar történetírásban 4000-re szokás tenni, de ez félreértésen alapul.¹⁵⁵

Az oszmán rablóhadjáratok másik kiemelt célpontja a templomok, kolostorok, általában az egyházi intézmények és a klérus tagjai voltak. E stratégiának esett áldozatul kódexünk eredeti birtokosa, a budaszentlőrinci pálos kolostor, a pilisi apátság és sok más egyházi intézmény. Mint a *Memoria rerum* ismeretlen szerzője fogalmaz: a török „Budát, Pestet, az körül való városokat, szentegyházokat, kalastromokat mind megíggetté”.¹⁵⁶ A klerikusok leölése és elhurcolása, a képek lerombolása, az oltárok megszenteltségének elvonása és az egyházi kincsek elrablása nemcsak értékes zsákmányhoz juttatta a hódítókat, de az ellenfél morális tartásának, ellenállási hajlandóságának megtörésére is szolgált:

151 Értsd: a férfiakat.

152 Bosztán: *Szulejmánnáme*. [Magyarul: Thúry: *Török történetírók*, II. 72.]

153 Agostino da Mula jelentése, Udine, 1526. szeptember 15.: *Örök Mohács*, 151.; Hírszerzői jelentés Magyarországgal kapcsolatban, Pettau, 1526. szeptember 20.: *Örök Mohács*, 159.; Zárai Jeromos levele G. A. Dandolónak, Somogyban, 1526. október 22.: *Örök Mohács*, 195.; Egy cseh úr levele a Santa Clara kolostor főnöknőjének, 1526. november: *Örök Mohács*, 215.; Harmadik oszmán győzelmi jelentés, 1526. október 9–10. körül: Feridun: *Münşeat*, II. 11.; Thúry: *Török történetírók*, II. 395.; *Örök Mohács*, 266.; Kemal Paşa-zâde: *Tevarih*, 324–325.; Thúry: *Török történetírók*, I. 263.; Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 205–206., 209.; Thúry: *Török történetírók*, II. 168–169., 171. A portyázók fő célpontjai már a 15. században is a fiatal fiúk, lányok és a nők voltak: Oliver Jens Schmitt – Mariya Kiprovskaja: Ottoman Raiders (Akincis) as a Driving Force of Early Ottoman Conquest of the Balkans and the Slavery-Based Economy. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 65 (2022) 523., 533.

154 Az 1526. évi hadinapló (szeptember 4-én): Feridun: *Münşeat*, I. 562.; Schaendlinger: *Die Felzugstagebücher*, 84 (51/15); *Örök Mohács*, 246.

155 Jászay: *A magyar nemzet napjai*, 14.; öt követi Bánkúti: Az Alföld népének harca, 4. és Barta: *A Sztambulba vezető út*, 3. A félreértés forrása Joseph von Hammer-Purgstall (*Geschichte des osmanischen Reiches. Grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. I–IV. Pesth, 1840. [Zweite verbesserte Auflage] II. [1520–1623] 54.), aki Pecseville hivatkozva beszél 4000 főről. Pecsevi azonban az augusztus 31-én kivégeztettek számát teszi (hibásan) 4000-re, a szeptember 4-i, második kivégzésről nem szól.

156 1504–1566. *Memoria rerum*, 30. Ugyanez: *Örök Mohács*, 453.

annak a régi elvnek az igazságát támasztotta alá, hogy a győztes istene hatalmasabb a vesztesénél.¹⁵⁷

Hogy az augusztus 29-től néhány nap kihagyással október 9–10-ig folyó portyázások során hány embert öltek meg a győztesek, azt adatok híján nem lehet megmondani, de az eddigiekben összeszámolt kereken 50 000 fős veszteséget (a nagyobb összecsapások áldozatait) különösebb aggály nélkül kiegészíthetjük még legalább 10 000 emberrel (különösen, ha figyelembe vesszük az oszmán egységek kevésbé ismert szerémségi pusztításainak¹⁵⁸ és a második mohácsi kivégzésnek az áldozatait), amivel mintegy 60 000 fős teljes veszteséghez jutunk. Egy ekkora kiegészítés indokoltságát alátámaszthatja a magyar ügyekben tájékozott Paolo Giovio, aki 1551-ben azt írta, hogy a törökök Buda 1526. szeptember eleji elfoglalása után 15 000 ezer embert öltek meg vagy hurcoltak fogságba.¹⁵⁹

A foglyok számára vonatkozóan nincs sok fogódzónk, legfeljebb az oszmán krónikások lelkendező sorai, amelyekkel a zsákmány kivételességét ecsetelték. Dzselaálzáde például ezt írja Szeged elpusztításáról szólva:

„A foglyok száma nagyobb volt a seregénél... Még soha nem lehetett látni a hadi foglyoknak ilyen nagy mennyiségét, úgy hogy a táborban egy kolduló szegénynél kilencz tündér szépségű, gyönyörű arcú fogoly volt, a gazdagok zsákmánya pedig határtalan vala. [...] A szekerek rakva voltak szép arcú, jázmin ábrázatú, rózsza illatú, a tevesorokon pedig a szállítókosarak színültig voltak ezüst testű és a fürtjeikkel boldogságot nyújtó szépségekkel.” [Kiemelés tőlünk.]¹⁶⁰

A 17. század közepén író Pecsevi, aki helyi és családi hagyományokat is beleszótt elbeszélésébe, ezt mondja ugyanerről:

„Ebben a prédadús hadjáratban az iszlám seregének osztályrészüln jutó zsákmány messze meghaladta a megszokott mennyiséget. Mindenki ezüst- és aranyedényekkel és finom szövetekkel töltötte meg poggyászát, a legszüükségesebbeken kívül elhányták durva zsákjaikat és pokrócaikat, a foglyaikat pedig úgy hajtották, mint a birkanyáját.

157 Pál Fodor: *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2016. [2nd. ed.] 44. Vö. Schmitt-Kiprovskaja: Ottoman Raiders, 550., 553–554.: 1471-ben Karintia, 1480-ban Stájerország klerikusaira vadásztak a betörő oszmán csapatok.

158 A szultáni had július első napjaiban kezdte meg az átkelést a Szerémségbe, és ettől fogva augusztus 3-ig, amikor a szultán (nyilván már a jövőre gondolva) megtiltotta a szerémségi falvak égetését, e tájat is derékasan pusztította (ezért is menekültek különböző rejtékhelyekre a lakosok). Lásd Az 1526. évi hadinapló. In: *Örök Mohács*, 242. Elesett közel 1000 katona Pétervárad ostrománál, lásd B. Szabó: *Mohács. Régi kérdések – új válaszok*, 26. A Racsa elfoglalása után egy 300 fős magyar lovasalakulat felszámolásával végződő összecsapásról Matrakcsi Naszuh ad hírt: Erkan: *Matrakçi Nasûh'un Süleymân-nâmesi*, 105.

159 Paolo Giovio: *Historia sui temporis*. [Magyarul: *Örök Mohács*, 386.] Az öt követő történetírók egy részénél ebből aztán 150 000 fő lett, lásd pl. Joachimus Cureus: *Gentis Silesiae Annales* (1571). [Magyarul: *Örök Mohács*, 424.]

160 Demirtaş: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi*, 210.; Thüry: *Török történetírók*, II. 172. (A magyar fordítás az eredeti alapján kiegészítve.)

Senki sem kételkedett benne, hogy számuk több mint kétszeresen meghaladta az iszlám seregéét.”¹⁶¹

Nagy kérdés, hogy ha ez igaz volna is, hogyan tudtak ekkora embertömeget magukkal vinni és főleg élelmezni, amikor a hadinapló szerint a visszaúton már komoly élelemhiánytól szenvedtek. Nos, önmagában nem példa nélküli a nagy arány: állítólag az 1438-as erdélyi betöréskor is több volt a fogoly, mint a portyázó (ha nem is kétszer annyi).¹⁶² A másik figyelembe veendő tényező, hogy a „szállítási technika” igen nagyszámú fogoly elhurcolását is lehetővé tette: a rabokat 6-12-esével fűzték egy láncra, s így egy ember sok rabot tudott hajtani, vagy szekereken és tevékre szerelt kosarakban szállítani.¹⁶³ A 15. századi krónikás, Ásikpasazáde meséli el, hogy 1438-ban kilenc fogollyal és négy lóval tért vissza Edirnébe, ahol a zsákmány eladásából tetemes haszonra tett szert.¹⁶⁴ A katonák zömének azonban nem kellett ilyen hosszú utat megtennie (1526-ban sem): a határon, a fogolytöd-adó (*pencik*) lefizetése után (ezt a mohácsi hadjáratban Péterváradnál szedték be) rendszerint gyorsan eladták zsákmányukat a sereget kísérő kereskedőknek.¹⁶⁵ A birodalom belsejébe szállítottakra két bizonytalan adatunk van. A hadjárat befejezése után, október végén Girolamo Rorario, VII. Kelemen pápa diplomatája azt írta Londonba, hogy a törökök a zsidókon kívül 5000 foglyot vittek el hajókon.¹⁶⁶ A Velencének kémkedő Antonio Boemo szerint Szulejmán a zsidókon kívül 8000 „jelentékeny” foglyot és számtalan gyermeket vitt magával Konstantinápolyba.¹⁶⁷

VII.

Mindezeket szem előtt tartva térjünk vissza a fentebb, a 3. táblázatban szereplő veszteséglistákhoz, különösen Brodarics és Burgio utóbb mértékadóvá vált számaihoz. Csak emlékeztetőül: az előbbi 200 000, az utóbbi 150 000-ben adta meg a megöltek és elhurcoltak együttes számát. Magunk eddig mintegy 60 000 fő halálát tudtuk valószínűsíteni, tehát a kérdés az, hogy elérhette-e az elraboltak száma a 140 000-et (Brodarics) vagy a 90 000-et

161 Peçevi: *Tarih*, 102.; Fodor: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról, 255. Ugyanez: *Örök Mohács*, 473.

162 Schmitt–Kiprovskaja: *Ottoman Raiders*, 524.

163 Georgius de Hungaria: *Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról 1438–1458*. In: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Közread. Tardy Lajos. Ford. Kenéz Győző. Bp., 1977. 67. Vö. Schmitt–Kiprovskaja: *Ottoman Raiders*, 519. A tevékre erősített kosarakról (*mahfe*) lásd *Wathay Ferenc Énekeskönyve*. S. a. r., utószó, jegyz. Nagy Lajos, a szöveget Belia György gondozta. Bp., 1976. 63. (vers) és 44a (illusztráció): a rajzon a teve két oldalán függő kosarakban négy-négy rabnő ül. A szekereken való szállítás ábrázolása lásd uo. 35b (illusztráció): hat rabot visznek hármasszogatú kocsin, nyakukon vas.

164 Schmitt–Kiprovskaja: *Ottoman Raiders*, 524.

165 Úgy tűnik, az 1526. évi zsákmány tetemes része Szarajevóba vándorolt, mert az ottani velencei követ azt jelentette 1528. március 31-én, hogy ott rengeteg magyar rabszolgát és Magyarországból elhurcolt ezüstedényt s egyéb drágaságot kínálnak: Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai*. I–III. Bp., 1890–1901. II. (A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai) 24. Idézi Bánkuti: *Az Alföld népének harca*, 15. 69. j.

166 Botlik Richárd: *VIII. Henrik király magyar szövetségesei*. Kaposvár, 2013. 71.

167 *Örök Mohács*, 202.

(Burgio). Ehhez jó volna tudni, hogy valójában az ország mekkora hányadát érte kisebb-nagyobb pusztítás. Az imént említett Girolamo Rorario úgy tudta, hogy a szultán katonái 12 vármegyét dúltak fel (és 100 000 embert öltek meg).¹⁶⁸ Listánk azt állítja, hogy 2000 falut és 100 „nagy” várost tettek a földdel egyenlővé. A 16. század eleji magyarországi települések számát 20 000 körülire, bennük a városokét (a mezővárosokkal együtt, de az erdélyiek és szlavóniaiak nélkül) legalább 800-ra teszi a kutatás.¹⁶⁹ Mivel a falvak zöme apró volt, a 2000-es szám (az összes település 10%-a) nem tűnik eleve lehetetlennek, mint ahogy a városok 12,5%-ának feldúlása sem (már csak azért sem, mert a még kisebb méretű balkáni és anatóliai településekhez szokott oszmánok szemében a népesebb, gazdagabb falvak is városoknak tűnhettek). Erdély nyilvánvalóan kimaradt a vészből, mint ahogy a Felvidék nagyobbik része is. Talán a Tiszántúlt is érték támadások,¹⁷⁰ de csak helyenként és vélhetően kisebb károkat okozva. A Dunántúl biztosan sokat szenvedett, de a Duna-Tisza között és különösen Bács és Bodrog megyét az országos átlagnál jóval nagyobb pusztítás érte. Pánya István szavait idézve:

„Bács és Bodrog vármegyék magyarsága 1526-ban és az azt követő háborús években lényegében eltűnt, a szerencsésebbek elmenekültek, a lakosság jelentős részét azonban elpusztították vagy rabláncra fűzve a Török Birodalomba hurcolták. [...] A mohácsi csatát követő zavaros időszakban a délvidék településeinek legnagyobb része elnéptelenedett, s az 1540-es évekig a többségük lakatlan maradt. [...] A lakott településeken a délszláv és vlah többség mellett a magyarság csupán szórványosan fordult elő.”¹⁷¹

168 Botlik: *VIII. Henrik király magyar szövetségesei*, 71.

169 Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Bp., 1966. 79., 186.; Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37) 14. Ebből valódi városfunkciót ellátó mezőváros 170 körül lehetett: Kubinyi András: *Városfejlődés a középkori Magyarországon*. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Szerk. Gyöngyössi Márton. Bp., 2006. 162–163. (<http://mek.oszk.hu/04900/04949/04949.pdf>). Legutóbbi megtekintés: 2023. május 31.)

170 Legalábbis ezt állítja Pecsevi: *Tarih*, 100.; Fodor: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról, 254–255. Ugyanez: *Örök Mohács*, 472.

171 Pánya István: Bodrog vármegye története. *Történeti Földrajzi Közlemények* 9 (2021) 1–2. sz. 36–37. A népességcseréhez lásd még Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai nájíje települései 1578-ban*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) főleg 32–35. A terület kiürülését és e körülmény népességszívó hatását egyes délszláv területek (kruseváci, izvorniki, boszniai szandzsák stb.) 1521 és 1526 után felgyorsuló elnéptelenedése, illetve a távozók Magyarország déli területeire való beköltözése is igazolja. Lásd Dragana Amedoski: *Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku*. *Istorijski Časopis* 59 (2010) 225–241. A szerbek és bosnyákok a török támadások miatt már a 15. században nagy számban menekültek Magyarországra (tömegüket a királyi telepítések is növelték): Szakály Ferenc: *Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben*. (Vázlat). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1991. 11–21.; Sima Ćirković: *Seobe srpskog naroda u kraljevinu Ugarsku u XIV i XV veku*. In: *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova posvećen trisagodišnjici velike seobe Srba*. Beograd, 1990. 37–46.; Emir O. Filipović: *The Ottoman Conquest and the Depopulation of Bosnia in the Fifteenth Century*. In: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Ed. Srđan Rudić – Selim Aslantaş. Belgrade, 2017. (The Institute of History Belgrade. Collection of Works 35) 90., 92. A horvátok északra húzódására lásd Ivan Jurković: *Demográfiai válság az oszmánellenes háborúk idején. Magyar és horvát főurak és a horvát kitelepülők/Demografska kriza u razdoblju protuosmanskih ratova*. Ugars i hrvatski velikaši i

Bács megye 15. század végi lakosságát Kubinyi András 53–61 000 főre, Bodrog megyéét 27–31 000 főre tette.¹⁷² Feltételezve, hogy a Mohácsig tartó beütések károkozásait a népesség még nagyjából kiheverte (akár betelepülésekkel/telepítésekkel is), 1526-ban legalább ennyi (80–92 000) embernek kellett itt laknia s aztán eltűnnie (meghalnia, fogságba esnie vagy elmenekülnie) a csapások következtében. Pusztán e déli területek pusztulása alapján is egyre hihetőbbnek tűnnek a veszteség nagyságrendjét 100–200 000 fő közé tevő korabeli becslések.

De mielőtt letennénk a voksunkat valamelyik szám mellett, nézzünk körül egy kicsit más tájakon és időkben is. Ez a szemle azt mutatja, hogy az eredeti lakosság ekkora vagy még nagyobb mértékű pusztulása nem példa nélküli az oszmán hódítások történetében. A legelső célpontok között szereplő Kelet-Thrákiát a 15. század második felére már tisztán muszlim népesség lakta, az eredeti addigra teljesen eltűnt.¹⁷³ Amikor II. Mehmed az 1460-as évek közepén két hadjáratban felszámolta Szkander bég ellenállását, a felkelés területén, Közép-Albániában élő lakosság 66–75%-át megölték vagy elhurcolták.¹⁷⁴ A 15. században ütközőzónává váló Bosznia és Horvátország lakosságát szintén megtizedelték a szakadatlanul ismétlődő oszmán beütések és pusztítások. Nem lehet véletlen, hogy 1468–1469-ben, a boszniai szandzsák első összeírásakor a települések egynegyedét elhagyottként vették számba.¹⁷⁵ Van olyan vélemény, hogy Horvátország az 1463–1593 közötti időszakban lakosságának mintegy kétharmadát veszítette el.¹⁷⁶ Becslések szerint Stájerország az 1469 és 1480 közötti 11 év alatt a lakosságának egyharmadát veszítette el a török beütések, járványok és saskajárás következtében.¹⁷⁷ Ha már a magyar Délvidékről szó esett, érdemes megemlíteni: Mátyás király 1462 januárjában azt állította a velencei követnek, hogy az elmúlt három évben (Szerbia oszmán megszállása óta) a törökök 200 000-nél több embert hurcoltak el az országból.¹⁷⁸

Ezek a számok (különösen a Mátyás által közölték) joggal tűnhetnek túlzóknak vagy szándékosan eltúlzottaknak, de annyit kétségtelenül mutatnak, hogy a megöltek, elhurcoltak és a törököktől való félelmükben (*Türkenfurcht*) elmenekülők miatt egy-egy terü-

hrvatski raseljenici. In: *A horvát-magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra/Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*. Főszerk. Fodor Pál – Sokcsévitcs Dénes. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 242–249., 294–301.; Neven Isailović: Croatian Noble Refugees in Late 15th and 16th Century Banat and Transylvania – Preliminary Findings. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 59 (2021) 125–155.

172 Kubinyi: A magyar királyság népessége, 109.

173 Grigor Boykov: The Human Cost of Warfare: Population Loss during the Ottoman Conquest and the Demographic History of Bulgaria in the Late Middle Ages and Early Modern Era. In: *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*. Ed. Oliver Jens Schmitt. Vienna, 2016. 129.

174 Oliver Jens Schmitt: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg, 2009. 102., 269–271.; Uő: Skanderbeg et les sultans: Anatomie d'une rébellion contre l'Empire ottoman. *Turcica* 43 (2011) 59.

175 Filipović: The Ottoman Conquest, 93.

176 Jurković: Demográfiai válság/Demografska kriza, 249., 301. Vő. Filipović: The Ottoman Conquest, 82–83.

177 Schmitt–Kiprovská: Ottoman Raiders, 554.

178 Filipović: The Ottoman Conquest, 91–92. és 42. j. Az információ forrása: *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás korából 1458–1490*. I–IV. Szerk. Nagy Iván – B. Nyáry Albert. Bp., 1875–1878. I. 112. A Délvidék pusztulásához lásd még Engel Pál alapvető cikkét (A török dúlások hatása a népességre. Valkó megye példája. *Századok* 134 [2000] 267–321.).

leten akár rövid időn belül is drámai népességcsökkenés következhetett be. Az igazi kérdés tehát az, amit már fentebb is feltettünk: okozhat-e egyetlen hadjárat 200 000-es vagy annál nagyobb veszteséget?

Nos, rengeteg buktatóval nehezített „nyomozásunk” és számításaink arra vezettek bennünket, hogy az újonnan előkerült oszmán és a régről ismert keresztény veszteséglisták elsőre igencsak szertelennek tűnő számaiban egy rendkívüli hadjárat rendkívüli veszteségeinek tükröződését lássuk. Keresztény adatközlőink sokszor nyilvánvalóan nem voltak, nem lehettek tisztában az egymást gyors ütemben követő vérfürdők pontos halottszámaival, csak azt érzékelték, hogy azok páratlanok, s a számokkal ezt a rendkívüli nagyságrendet akarták kifejezni (mint a csata egyik cseh résztvevője, aki a Székesfehérvár mellett leöltek számát 100 000-re tette).¹⁷⁹ Ugyanez érvényes az oszmán lista készítőjére (másolójára) is, aki persze láthatta a táborukba visszatérő rablócsapatokat és a megkötözve hozott foglyokat, de az oszmán sereg teljesítményének, a bosszú fokának érzékeltetésére valószínűleg őt is bűvkörébe vonta a „számok retorikája”.

Mindent összevetve úgy látjuk, hogy az oszmán lista a magyarság veszteségeit eltúlozza. A megöltek számát kevésbé: az általa 80 000-re tett halottból a kevés rendelkezésre álló adatból is valószínűsíteni tudtunk legalább 60 000-et. A 200 000 fogolyra vonatkozó állítása viszont nem fogadható el. Sem a „meglátogatott” területek nagyságát figyelembe véve, sem „technikai” okokból (ennyi ember szállítása, élelmezése, őrzése stb.) nem tudjuk elképzelni, hogy az oszmán sereg, mint Pecsevi állította, képes lett volna egy létszámának kétszeresére rúgó tömeget összefogdosni és elhajtani. Azt azonban, amit Dzsélálzáde állít, hogy a foglyok annyian vagy akár kicsit többen voltak, mint az oszmán sereg (azaz legalább 70–80 000 fő), a fentiekben előadott érvek és párhuzamok alapján el tudjuk fogadni. Így a magunk részéről a Burgio által Rómába küldött jelentés összesítését tartjuk a valósághoz legközelebb állónak, amely szerint „részint elfogtak, részint lemészároltak Magyarország-szerte különböző helyeken legalább 150 000 embert”.¹⁸⁰ Hogy ezen pontosan milyen arányban osztoztak a megöltek és az elhurcoltak, azt nehéz megmondani, de valószínűleg több volt a fogoly. Mindez összességében annyit jelent, hogy az ország a mohácsi vészben elveszítette népességének legalább 4,5–5%-át. Ez óriási szám, még ha az oszmán listából következő 8,4–9,3%-tól jócskán elmarad is. Összehasonlításképpen: ennyi ember halálához az általában példátlanul brutálisnak tartott itáliai háborúban 16 év kellett – legalábbis azon itáliai szerző szerint, aki az 1510-es években úgy számolta, hogy az 1496 és 1512 közötti harcokban kerekítve 146 000 ember vesztette életét.¹⁸¹

179 Egy cseh úr leve a Santa Clara kolostor főnöknőjéhez, 1526. november: *Örök Mohács*, 215.

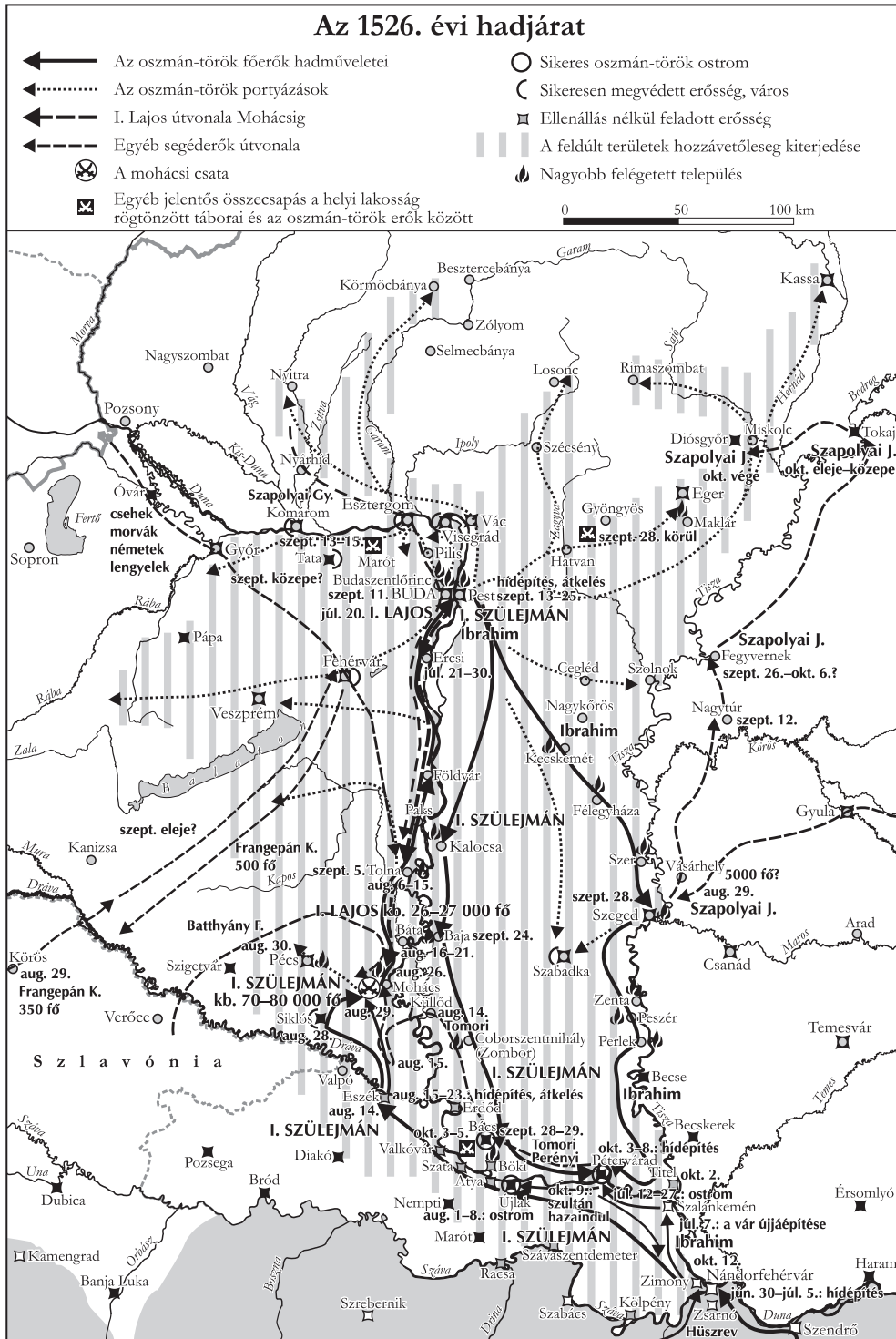
180 „*Partim capti, partim interfecti per Hungariam in diversis locis usque ad 150 millia...*”. Kalous: *Elfeledett források*, 612.

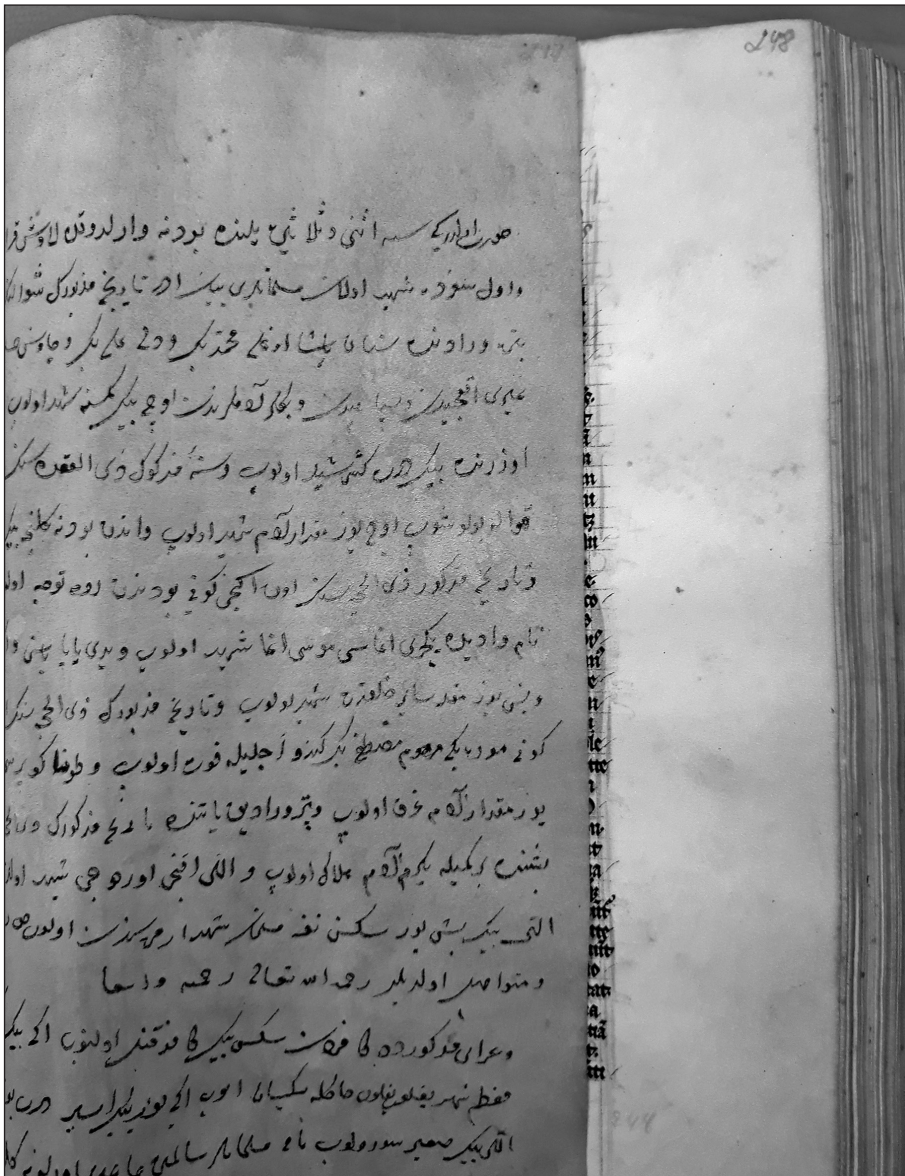
181 Gagné: *Counting the Dead*, 818.

Összefoglalás

Az elemzésünk tárgyát képező oszmán listáról összegzőképpen azt mondhatjuk, hogy az oszmán emberveszteségeket viszonylag reálisan vette számba (6580, kerekítve 7000 fő), amiből az következik, hogy az oszmán hadsereg a hadjárat végén minimum 8,75–10%-kal volt kisebb, mint az induláskor – de az is lehet, hogy 15%-kal. A magyarság vérvesztését azonban – engedve az oszmán mentalitásnak és a „számretorika” hagyományainak – jócskán felkerekítette (280 000 fő), ennek kicsit több mint a fele (150 000) állhat közelebb a valóságoshoz. A zsákmányolt állatok mennyiségét (400 000 juh, 50 000 marha) minden valószínűség szerint nem becsülte túl, a feldúlt és felégetett településeknek ha nem is a számát, de a nagyságrendjét (2000 falu, 100 város) szintén elfogadható módon adta meg. Mindezek alapján nem kétséges, hogy a budaszentlőrinci kolostor egykori Bibliájában fennmaradt egyoldalas szöveg az 1526. évi hadjárat, az oszmán hadtörténet és a magyar történelem páratlanul fontos forrása, amelynek segítségével – a szükséges korrekciók elvégzése után – az eddigieknél sokkal teljesebb és megbízhatóbb képet alkothatunk az ellenfelek veszteségeiről. Ezzel újabb mozaikkocka kerül arra a tablóra, amely lehangozóan sötét színekkel mutatja be a mohácsi csata anyagi, politikai és mentális következményeit.¹⁸²

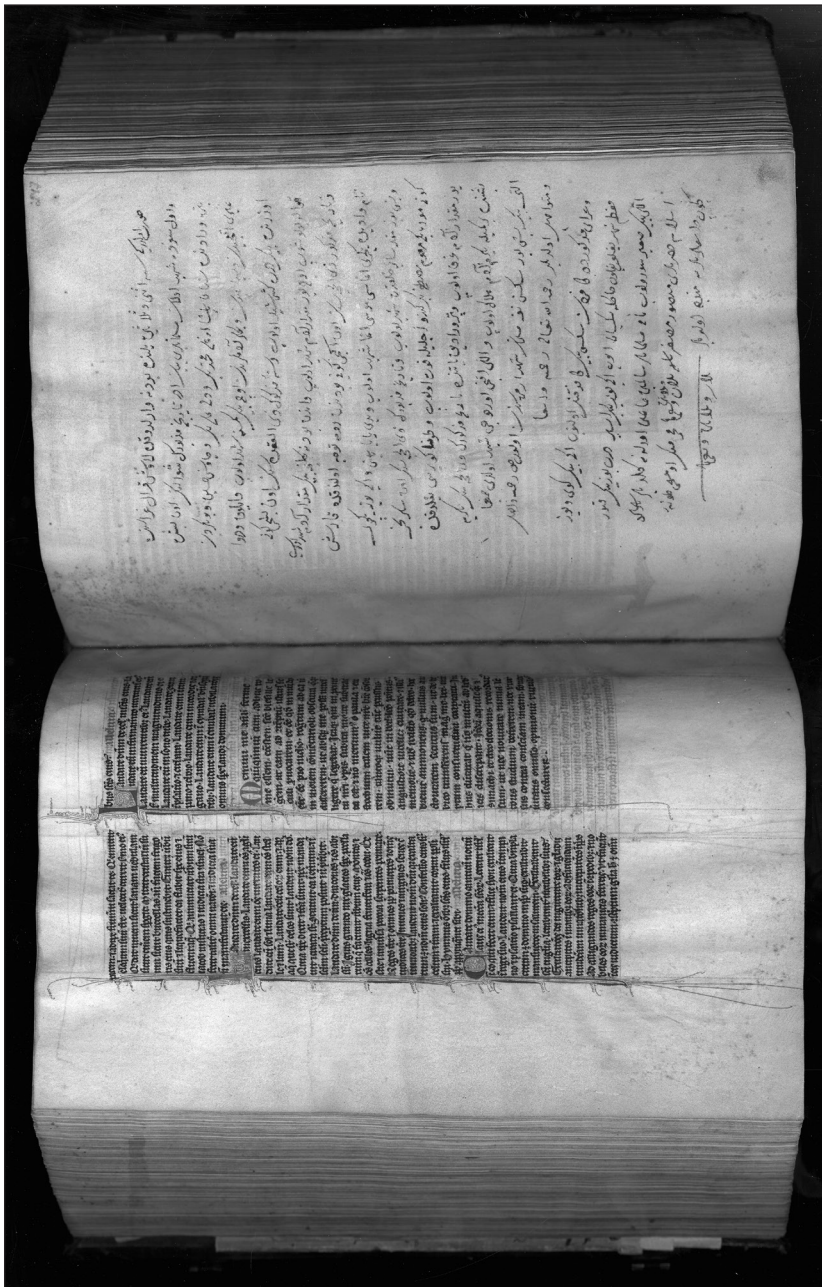
182 Az anyagiakra lásd például Mikó már idézett cikkét: A késő középkori székesegyházak. A Magyarországra nézve súlyos, hosszú távú politikai következmények összefoglalását lásd Pálffy Géza: Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: *„Nekünk mégis Mohács kell...”*, 19–34. A mentális következményekre lásd Fodor Pál: Hollók évadja. Gondolatok a mohácsi csatáról és következményeiről. In: *„Nekünk mégis Mohács kell...”*, 12–15.

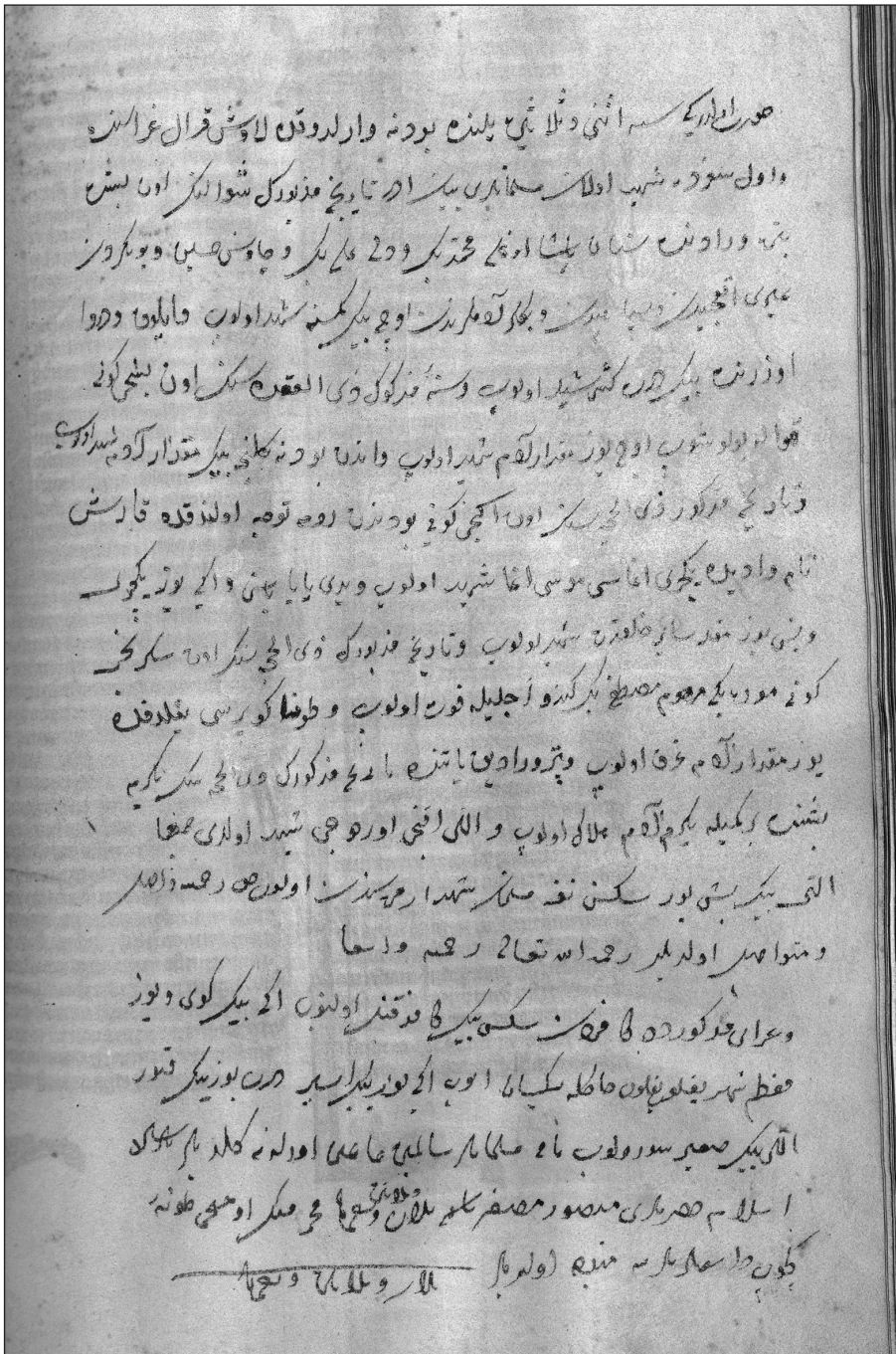

A veszteséglista elszíneződött lapja (247r-v)

(Az UNESCO Világörökség részét képező, antwerpeni Plantin-Moretus Múzeum szíves engedélyével)

A veszteséglista elhelyezkedése a kötetben (246v–247r)
(Az UNESCO Világörökség részét képező, antwerpeni Plantin–Moretus Múzeum szíves engedélyével)

A veszteséglista kinagyított képe

(Az UNESCO Világörökség részét képező, antwerpeni Plantin-Moretus Múzeum szíves engedélyével)

ERDÉLY ÉS A VÁRADI VILAJET HATÁRKONFLIKTUSA 1671–1672–BEN SZALAI ÁGNES

BORDER CONFLICT BETWEEN TRANSYLVANIA AND THE VILAYET OF VÁRAD IN 1671–1672

After the loss of Várad and much of the region known as the Partium to the Ottomans in 1660, the exact course of the border between the Principality of Transylvania and the newly established Vilayet of Várad remained undefined. As a result, both sides tried to define their own taxing districts as best suited their interests, and underpinned and legitimated their presumed rights with „official documents”. In determining the border, the Ottomans used the defter of Píri Pasha, which covered much of the Principality, while the Transylvanian government based its claims on the charter given by Köse Ali Pasha at the time when Várad was handed over. This latter, however, would have only conceded to the Ottomans those villages that had previously been taxed to the castle of Várad. Due to their mutually contradicting interests, the conflicts between the Ottomans of Várad and the Transylvanians flamed up at regular intervals. The aim of the present case study is accordingly to present the ways in which, during the border conflict between the Vilayet of Várad and the Principality of Transylvania in 1671–1672, the Transylvanian government was able to react to the emerging challenges through diplomatic negotiations at the Sublime Porte and the despatch of deputations to the disputed area.

Keywords: Vilayet of Várad, Principality of Transylvania, Prince Michael I Apafi, border conflict

Az Erdélyi Fejedelemség közel százötven éves történelmének I. Apafi Mihály nevével fémjelzett időszaka (1661–1690) mozgalmas képet mutat.¹ Ez II. Rákóczi György elhibázott külpolitikái döntéseinek következményeire, mindenekelőtt Várad elestére és az 1660-as évek első felében kialakuló váradi török tartomány létrejöttére vezethető vissza. A fejedelemség szomszédságában újonnan kialakult vilajet működtetésének érdekében ugyanis a tartomány vezetői fokozatosan igyekeztek Erdély rovására növelni adóztatási terü-

Szalai Ágnes, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI, Kora újkori osztály.

- 1 A teljesség igénye nélkül lásd R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az Erdélyi Fejedelemség a török kiűzésének korában. 1661–1711.* Bp., 1984.; Halmay István: *I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége.* Szeged, 1934.; Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában.* Bp., 1918.

tüket, ami a régióban állandó bizonytalanságot, az erdélyi kormányzatnak pedig kihívásokat hozott.²

A konfliktust az okozta, hogy Várad és vele a Partium túlnyomó részének elfoglalását követően nem állapították meg az Erdélyi Fejedelemség és a hódoltság közötti pontos határvonalat.³ Ennek következményeként – magától értetődően – mindkét fél a saját érdekei szerint igyekezett meghatározni a fennhatósága alá tartozó és adózó területek nagyságát, egyszersmind „hivatalos dokumentumokkal” alátámasztani és legitimálni jogigényét.

Habár a határról és általában az erdélyi állam helyzetéről kevés konkrétumot állapított meg a két térségben érdekelt nagyhatalom által 1664-ben megkötött vasvári béke, természetesen a benne megfogalmazott pontokat minden esetben hivatkozási alapnak tekintették mind a Portán, mind Erdélyben. Ebből a szempontból érdemes utalni a béke harmadik cikkelyére, azaz a várak építésének tilalmára az erdélyi–oszmán határszakaszon, amelynek megsértése a végvidéki konfliktusok során gyakori sérelemként került elő.⁴ A váradi törökök Píri pasa⁵ defterét tekintették hivatkozási alapnak a határ kijelölésekor, ennek értelmében pedig több partiumi és szoros értelemben vett erdélyi vármegyére is sajátjukként tekintettek. Ahogy erről Bethlen János tanácsúr-kancellár fogalmazott: „... egyik Píri pasa nevű tiszttel titkon regestrumot íratott [a szultán], [...] amelybe Bihar megyén kívül Kraszna, Közép-Szolnok, Kolozs, Belső-Szolnok, Doboka nagyobb részeit, mint a váradi várhoz tartozó területeket tüntette fel...”⁶ Ezzel szemben az erdélyiek a Várad átadásakor Kösze Ali pasától⁷ kapott hitlevelet tekintették a határkijelölés alapjának, s az irat számukra való jelentőségét igen érzékletesen szemléltetik a Várad várának feladását követően Kolozsvárra menekülő Szalárdi János Teleki Mihályhoz intézett szavai: „... a várból való kiűzetésünkkor mindenem oda hagyni kényszeredtem, de az Ali Pasa hitlevelét

- 2 Sudár Balázs: A váradi török tartomány első évei. In: „Várad Erdély kapuja...” *Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában*. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. (Tanulmányok Biharország történetéről 2) 103–114.
- 3 Ez a jelenség a Magyar Királyság és hódolt területeinek viszonyrendszerében is megfigyelhető. Lásd például: Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltság korában*. Bp., 1981. 23–43.; Czigány István: A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása. Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmán-ellenes védelmi rendszerének sajátosságairól. *Aetas* 33 (2018) 4. sz. 73–85.
- 4 Marosi Endre: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 18 (1971) 123. A béke vonatkozó részlete a következő: „... ezideig megszokott módon városokat és várakat erősítene és szállna meg, [...] ne helyezhessen el rendes hadakat és tábornokokat bennük. Ez legyen érvényes a török és az erdélyi határszakaszon is”. A várak erdélyi–oszmán határszakaszon történő építésének tilalmáról a vizsgált határkonfliktus ügyében a Portán eljáró Nemes János is beszámolt: „... mert ha az németnek, az ki műnekünk barátunk, meg nem engedjük az végekben várokat építeni, s palánkokot, annál inkább nektek [az erdélyieknek] meg nem engedjük, hanem elrontatjuk”. *Teleki Mihály levelezése*. I–VIII. S. a. r. Gergely Sámuel. Bp., 1905–1916. (= TML) VI. (1672–1674) 42.
- 5 Píri pasa tevékenységére összefoglalóan lásd Sudár Balázs: A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 895–896.
- 6 Bethlen János: *Erdély története 1629–1677*. [Ford. P. Vásárhelyi Judit. Utószó, jegyz. írta Jankovics József.] Bp., 1993. 139.
- 7 Kösze Ali pasa tevékenységére összefoglalóan lásd Sudár: A hódoltsági pasák, 899–901.

kebelemben mégis kihoztam volt...”⁸ A hitlevél tartalma a fejedelemségnek rendkívül fontos volt, mert leszögezte, hogy a váradi törökök csak a korábbiakban is a Várad várához tartozó, Bihar vármegyében fekvő területeket – szám szerint 258 falut – vonják fennhatóságuk alá.⁹ Mindennek következtében, habár mind a váradi török vilajetben, mind az Erdélyi Fejedelemségben egy észak–dél irányú végvárhálózat igyekezett biztosítani a két fél területeinek, lakosainak és ezzel együtt adózó portáinak védelmét, a fent említett, egymásnak ellentmondó dokumentumokra támaszkodó igények miatt újra és újra kiújultak a váradi törökök és az erdélyiek közötti határviták.¹⁰

A tanulmány célja – az Erdélyi Fejedelemség szempontjából vizsgálva az eseményeket – mintegy esettanulmányként annak a bemutatása, hogy az 1671–1672-es, a váradi vilajet és az Erdélyi Fejedelemség között kirobbanó határkonfliktus során az erdélyi kormányzat, különösen I. Apafi Mihály fejedelem és a fejedelmi tanács a portai diplomáciai egyezkedések és a helyszínrre kiküldött deputációk révén hogyan és milyen eredménnyel tudtak reagálni a felmerülő kihívásokra.

Előzmények

A határvonal kijelölésére már közvetlenül a vasvári békét követően, az 1660-as évek derekától voltak törekvések: mind az erdélyi kormányzat, mind a Porta küldöttségeket (*deputatio*) jelölt ki a határ bejárására és annak pontos meghúzására. A helyi szintű tárgyalások időnként ugyan kisebb eredménnyel zárultak, azonban a legtöbb esetben sikertelenségbe torkollottak, konzerválva ezzel Erdély és a Partium határ menti vármegyében a többes birtoklásból adódó problémákat.¹¹ Az 1671-ben kirobbanó ellentét is gyakorlatilag az Apafi-korszak kezdetétől fennálló, csaknem állandósult konfliktus egyik epizódjának te-

8 Koncz József: Szalárdi János kiadatlan levelei és a reá vonatkozó apró adatok. [II. közlemény.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 9 (1899) 220.

9 Koncz József: Nagyvárad capitulatiója 1660-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892) 390. A hitlevél vonatkozó részlete a következő: „... hogy Várad és ahhoz mostan bíratott, tartozó jószág[on] kívül semmi nemű több várak, kastélyok el nem vetetnek a vezér ő nagysága ígérete szerint...” A hitlevél betartatásának fontosságáról lásd Boldvai Márton egykori bihari alispán, székelyhídi főkapitány leveleit. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P659 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Missiles. 13. cs. Nr. 324./58–59., 97. Továbbá TML III. 321–323. A Váradhoz adózó faluszámot egy 1667-ben kelt forrás említi. Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Levéltára [Archivele Naționale ale României. Direcția Județana Sibiu] (= RNL SZMI) J. Benigni von Mindenberg iratai [Colecția personală J. Benigni von Mindenberg] 40. cs. Nr. 14.

10 A váradi török tartománybeli végvárakra lásd Sudár: A váradi török tartomány, 106–107. Az erdélyi végvárakra lásd Szalai Ágnes: „Nagyságotok és kegyelmetek lévén az haza oszlopi...” A fejedelmi kormányzat szerepe a váradi török tartománnyal szembeni végvárrendszer megszervezésében az 1660-as évek derekán. *Hadtörténelmi Közlemények* 134 (2021) 547–577.

11 A teljesség igénye nélkül lásd Szalai: Nagyságotok és kegyelmetek, 548–552. (1665. évi határigazítási kísérlet); Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1–21) (= EOE) XIV. (1664–1669) 268–269.; MNL OL P1239 Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Apafi Mihály gyűjtemény. 2. d. I–1667–1. Apafi Mihály vegyes iratai. Nr. 35. I–1667–22. (1667. évi határigazítási kísérlet); Szalai Ágnes: „Az körösi faluk felől igen gyenge reménységünk lehet...” I. Apafi Mihály és kormányzata küzdelme Halmágy-vidék megtartásáért (1670–1671). *Korunk* 33 (2022) 8. sz. 101–113. (A temesvári, jenei törökökkel való 1670–1671. évi határigazítási kísérlet.)

kinthető. A váradi törökök a kondomínium által érintett területről a pénzbeli adókat és a dézsmákat maguknak követelték. Kücsük Mehmed¹² váradi pasa már 1671 nyarán azzal a panasszal kereste meg Apafit, hogy a váradi szpáhiknak maguknak kell kimenni falvaikra a nekik törvényesen járó adó és dézsma beszedésére, mivel a somlyói vár és a kolozsvári várkapitányság más véghelyeinek kapitányai nem engedik, hogy a jobbágyság beszedésszerűen azt, s egyébként is folyamatos támadásokat szenvednek el az erdélyi végbellektől.¹³ A pasa egyidejűleg a vármegyékhez is eljuttatta parancslevelét, felszólítva őket a váradiaknak járó adók azonnali bevitelére.¹⁴ Néhány héttel később a váradi törökökkel szembeni erdélyi határvédelem egyik kulcsfigurája, Bánffy Dénes tanácsúr, kolozsvári főkapitány küldte be a fejedelmi udvarba álláspontját az ügyben. Bánffy úgy vélte, hogy a fejedelem által küldött válaszlevélben mindenekelőtt le kell szögezniük, hogy a somlyóiak Várad eleste óta csak segítették a váradi törököket adók beszedésében és mindvégig a jószomszédi viszony megőrzésére törekedtek. Tudatniuk kell továbbá Kücsük Mehmeddel, hogy a dézsma beküldését sem az erdélyi végvári katonák akadályozták meg, ugyanis a kettős birtoklású területek egyes falvai a váradi pasával és előjárókkal való megegyezés alapján a terménybeli adót is pénzben szolgáltatták be. Ennek értelmében pedig a kondomínium területéről már megtörtént az adók és – akikkel úgy egyeztek meg az oszmánok – a dézsma megadása is. A lakosság terhelése egyre többféle és gyakori sarcokkal egyébként is a szegénység veszét hozza a térségben, az erdélyi végváriak pedig csak kötelességüket teljesítik a védelmezésükkel.¹⁵

Bánffy nem sokkal ezután azon megalapozott félelméről értesítette Teleki Mihályt, hogy Kücsük Mehmed pasa már az egész Szilágyságban adóztatni akar. Egyúttal a kolozsvári főkapitány kérte Telekit, tájékoztassa a fejedelmet és a többi tanácsurat az ügyről; ő maga pedig mielőbbi tárgyalásra és a Porta azonnali értesítésére tett javaslatot.¹⁶ Bánffy aggodalmai hamarosan beigazolódtak, ugyanis Kücsük Mehmed Pírí pasa defterére alapozva konkrét követelésekkel állt elő. Követsége útján, saját misszilise mellett egy Köprülü Ahmed nagyvezír aláírásával ellátott, de keltezetlen levélben az adóztatási konfliktus megoldása érdekében az öt északnyugati vármegye (Kolozs, Doboka, Kraszna, Belső- és Közép-Szolnok) kizárólag a váradi vilájetnek való adózását követelte.¹⁷

12 Magyarországi tisztségviselésére és tevékenységére összefoglalóan lásd Tóth Sándor László: Kücsük Mehmed magyarországi tevékenységéhez. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 89–99.

13 MNL OL P1239 3. d. 1–1671–7. Az egész kérdésre összefoglalóan lásd TML VI. Előszó. [V–VII.]; EOE XV. 159–161., 211–212. A dézsma- és adóbeszolgáltatásról tett rövid panaszt lásd *Török-magyarokori állam-okmánytár*. I–VIII. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. (Monumenta Hungariae Historica 4. Diplomataria 1–9) (= TMÁO) V. (1671–1677) 1871. 63.

14 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1125./114.

15 EOE XV. 212–214.

16 TML V. 605–606.

17 TML V. 621–622. Apafi Mihály naplójában 1671. szeptember 27-én így emlékezett meg a tárgyalásról: „Érkeztek ide a váradi törökök amaz áruló, tökéletlen, kárhozatra való bestye vén kurvafiától, Kucsuktúl.” Tóth Ernő: *I. és II. Apafi Mihály naplója*. [II. közlemény.] Kolozsvár, 1900. 151.; MNL OL P659 33. cs. Nr. 762./85–86. Vö. Lukinich: *Erdély területi változásai*, 446.; Uő: Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. VI. 1672–1674. *Századok* 47 (1913) 7. sz. 535. [Ismeretű]; Bethlen: *Erdély története*, 444.

A portai diplomácia és eredménye

A fejedelem röviddel Kücsük Mehmed pasa fenyegetését követően előbb tanácsosaival megbeszélést tervezett,¹⁸ majd az ügy súlyossága miatt azonnal országgyűlést hívott össze, amelynek kifejezett célja a váradi pasa követelésének megtárgyalása és annak kivédése volt.¹⁹ A konfliktus mielőbbi rendezése kétségtelenül elengedhetetlen volt, a Kücsük Mehmed által követelt tartományok területe ugyanis magába foglalta a jelentősebb erdélyi várakat, így például Cseh, Sebesvár, Gyalu, Kővár és Kolozsvár véghelyét, továbbá az Erdélynek komoly bevételt hozó sóbányák nagy részét is. Ezek elvesztése esetén a fejedelemség Porta irányába történő adózása, és védelem híján az állam működtetése is veszélybe került volna.²⁰

A probléma megoldását az erdélyi kormányzat kezdetben a portai diplomácia útján igyekezett rendezni, ezt érthető módon összekapcsolva az aktuális portai éves adó beszedésével. A követséggel eredetileg az e téren sokat tapasztalt Daczó Jánost és Szilvási Bálintot bízták meg, s Daczó Brassóba menve meg is kezdte a felkészülést az indulásukra.²¹ A rendek bizalma azonban megingott Daczóban, mivel korábbi portai követsége alkalmával rosszul képviselte az erdélyi állam érdekeit és elutasító magatartást tanúsított a magyarországi elégedetlenségekkel szemben.²² Így a főköveti feladattal a portai diplomáciában szintén jártas Nemes Jánost bízták meg, aki végül harmadmagával, az említett Szilvási Bálinttal és Trajnák Péterrel készült fel kötelességének ellátására.²³

18 A fejedelem egy vallási kérdésben – nevezetesen a puritán és a hagyományos egyházkormányzat képviselői közötti problémák orvoslása érdekében – egyébként is az udvarba hívatta a református főurakat, egyidejűleg a váradi kérdésről is tárgyalt volna velük, Teleki Mihály azonban az országgyűlés összehívását javasolta. TML V. 621–624. Vö. Lukinich: *Erdély területi változásai*, 446. A vallásügyi problémára részletekbe menően lásd Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713(–1736)*. Kolozsvár, 2000. (Erdélyi Tudományos Füzetek 230) 16–17.

19 A hírre reagálva Apafi 1671. október 3-án kiküldte az országgyűlésre szóló meghívókat, a Teleki Mihálynak küldöttben hangsúlyozva, hogy „mivel az váradiaknak nyughatatlanságokra az fővezérnek önagságának oly parancsolatja érkezett, melyben az országnak nagy részét kívánja, hogy mindjárt kezünkől kibocsássuk [...], kéntelenítettünk kegyelmedet convocaltatni...” EOE XV. 217. Vö. TML V. 623–624.; TMÁO V. 67.

20 Bethlen: *Erdély története*, 445.; Lukinich: *Erdély területi változásai*, 446–447.

21 TMÁO V. 74–76. Daczó reversálisát lásd EOE XV. 220–221.

22 Ahogy Teleki Mihály Nalácsi Istvánnak jelentett az ügyben: „... Daczó uram sok rossz dolgait, maga viselésit, az közjában való akadály tételit [...] egyéb alkalmatlan magaviselésivel” beszél a magyarországi elégtelenségnek. Emellett a fejedelmi udvarba jelentették róla, hogy 1671 tavaszán portai követsége során „mocskos szokat szólott urunk ő nagysága felől Petróczi uramék előtt”. TML V. 600., 642. Lásd még erre uo. 601., 604., 613.; TMÁO V. 75–76.; Bethlen: *Erdély története*, 446.; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6) 90.

23 Tóth Ernő: *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*. [III. közlemény.] *Történelmi Tár* 3 (1902) 4. sz. 531. [Nemes János október 13–22. közötti feljegyzései]; Lukinich: *Erdély területi változásai*, 447. passim. Nemes János tevékenységére összefoglalóan, javarészt naplójának feldolgozása alapján lásd Balogh Judit: Nemes János, a bibliaismerő székely főnemes. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 21 (2017) 2. sz. 62–77.

Az erdélyi kormányzat Kücsük Mehmed váradi pasa követeléseit a tárgyalás mellett a portai méltóságok lefizetése révén is igyekezett elhárítani. A kapikihától,²⁴ Türi Lászlótól érkezett hírek alapján kétségkívül reménykedhettek az ügy békés rendezésében, a fejedelmet ugyanis diplomatája arról tájékoztatta, hogy a váradi pasa panaszaival egyelőre nem foglalkoznak a Portán, sőt nem tudnak Kücsük Mehmed pontos követeléseiről, vagyis az is kiderült, hogy a pasa nem portai utasítás értelmében járt el.²⁵ Így annak ellenére, hogy a Nemes János vezette követség többször az adó és az ajándékul szánt teljes összeg hiányáról értesítette a fejedelmet és több tanácsurat, bizonyos, hogy végül az évi 80 ezer tallér rendes adó mellett az erdélyi kormányzat több ezer tallért szerzett a portai előjárók lefizetésére, a váradi pasával szembeni megnyerésükre.²⁶ Az erdélyi kormányzatnak a követjárással egy időben aggodalomra adott okot, hogy egyre fokozódtak a váradi törökök adózató törekvései a szoros értelemben vett erdélyi területeken, az általuk követelt öt vármegye közül leginkább Kolozsban, s egyes elbeszélések szerint Hunyad vármegyében is.²⁷

Annak ellenére, hogy Köprülü Ahmed nagyvezír üdvözölte az adó beszolgáltatását, valamint ő maga és a portai méltóságviselők is elégedettek voltak a küldött ajándékkal, a követség hosszan elnyúló tárgyalásai nem hoztak azonnali megoldást a végvidéki ellentétre.²⁸ A küldöttség a fejedelemhez, a tanácsurakhoz és Nalácsi István főudvarmesterhez továbbított jelentéseiből azonban ekkor világossá váltak Kücsük Mehmed pasa pontos panasza és konkrét követelése. Kiderült ugyanis, hogy azért követelte az említett öt vármegyének kizárólag a váradi vilajethez való adózását, mivel állítása szerint az erdélyiek Várad közelében több várat is építettek, és ezek katonasága miatt Várad kapuját sem tudják elhagyni, mert megölik őket, s nem engedik, hogy a Píri pasa deftere szerint hozzájuk tartozó falvak nekik adózzanak. Az erdélyiek részéről ugyanakkor bizakodásra adott

24 A kapikihák, vagyis az erdélyi fejedelem állandó portai követeinek működéséről és feladatairól lásd Kármán Gábor: Szuverenitás és reprezentáció. Erdély a Porta 17. századi diplomáciai rendszerében. *Korall* 13 (2012) 48. sz. 37.; Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Kolozsvár, 1921.

25 TMÁO V. 70–71., 82. „Nekünk kapikihánk azt írja, az fővezér tihája azt mondotta, neki sem híre, se tanácsa nincsen az Kucsuk passa és az váradiak kívánságaiban.” TML V. 633.

26 MNL OL P659 21. cs. Nr. 675./26–27. Nemes János október végén még arról tudósította Bethlen Jánost, hogy habár a postamesternek kellett volna átadnia a követség számára a 80 ezer tallér portai adót, amely a vezéreknak szánt ajándékkal együtt „háromezer tallérral felmegyen”, 1200 tallér híja van az összegnek. Bizonyos, hogy Nemes János a Portán felvett kölcsönből pótolta a hiányzó összeget. EOE XV. 256–257. A hiányra és Nemes kölcsönfelvételére lásd még TML V. 634–635., 637., 642., 652–653., 661.; TML VI. 25.; Bethlen: *Erdély története*, 449–450. Habár szorosan nem kapcsolódik a tanulmány témájához, a fejedelmi tanács szerepvállalásának vizsgálata miatt érdemes megjegyezni: ekkoriban felmerült a Portán, hogy az erdélyiek az adót aranyban szolgáltatassák be a korábbiakban meghatározott ezüsttallér helyett. Ez végül nem valósult meg, azonban a fejedelem e kérdésben is a fejedelmi tanács tagjainak véleményét bekérve adott választ a követelésre. Lásd erre – a teljesség igénye nélkül – Szilágyi Sándor: Apáczai Tamás 1671-iki portai követsége. *Történelmi Tár* 13 (1890) 42–43.; MNL OL P659 21. cs. Nr. 675./30–31.; MNL OL X4788 Mások gyűjteménye. Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Bethlen Farkas levele Apafi Mihálynak. 1671. október 30. [Számozatlan], Rhédey Ferenc levele Apafi Mihálynak. 1671. november 1. [Számozatlan]; TMÁO V. 72–83.

27 EOE XV. 29., 241.; TML VI. 2. Kolozs vármegye tekintetében írta Bánffy Dénes Teleki Mihálynak: „... Kucsuk Gyalura ismét reáírt; fenyegetőzik igen; Isten tudja végét, mi leszen belőle.”

28 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./1. A tárgyalások elsősorban a portai előjárók vadászatai miatt húzódtak el. Lásd erre TML V. 659–660.

okot, hogy Kücsük Mehmed követeléseinek jogosságát egyre inkább megkérdőjelezték a Portán. Nemcsak az erdélyiekre tett panaszt ugyanis, hanem az adószedésük megakadályozása miatt Szabolcs és Szatmár vármegyét, valamint a „Hajdúságot” is saját ellenőrzése alá akarta vonni. Píri pasa defterének és a vasvári béke pontjainak összevetését követően azonban a Portán megállapították, hogy az I. Lipóttal kötött szerződés értelmében Szatmár és Szabolcs vármegyére, valamint a hajdú településekre nem támaszthatnak igényt. Ennek alapján felmerült, hogy a Píri pasa által felvett defterbe zavarosan (*confuse*) jegyezték be a falvakat és vármegyéket, ezért a nagyvezír javaslatára a szultán kijelentette, hogy kiküldi embereit a helyszíni vizsgálatra.²⁹ Panajoti³⁰ főtolmács Apafi Mihálynak 1671 végén küldött leveléből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyvezír a magyarul jól tudó Ali budai bég vezetésével a Portáról Musza agát, valamint a jenei kádit rendelte ki a végvidéki konfliktus eligazítására, egyszersmind felszólította a fejedelmet a saját határjáró követségének kiküldésére.³¹

Minderről Panajoti levelével szinte egyidejűleg Nemes János is értesítette Apafit és rajta keresztül a kormányzatot,³² emellett a portai követség a saját tárgyalásairól és javaslatairól is tájékoztatást küldött. A váradi pasa vádjait azzal az érveléssel igyekeztek kivédeni, hogy a követelt vármegyék soha nem tartoztak Váradhoz és a váradi kapitány fennhatósága alá, mindig is külön főispánjuk és altisztjeik voltak, s a Kücsük Mehmed által említett várak mindegyike a fejedelemséghez törvényesen tartozó vármegyékben található. Az új várak építéséről és erősítéséről szóló vádakat is visszautasították, kifejtve, hogy a félreértés csupán abból adódhatott, hogy az erdélyi főurak a maguk lakhatására erdélyi szokás szerint udvarházakat építettek, így például Bonchidán, Kendilónán vagy Szentbenedeken. A törvényesen birtokolt erdélyi végvárak és erősségek pedig – úgy mint Kolozsvár, Sebesvár, Gyalu, Szamosújvár, Bethlen, Kővár, Cseh, Somlyó és Hadad – csupán a Habsburgok és a lengyelek elleni védelmet szolgálják. A követek hangsúlyozták továbbá, hogy a helyszíni felméréskor sem szabad majd elállniuk a Kösze Ali pasa hitlevelében

29 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./1^r–10^v.

30 Személyére és működésére – a teljesség igénye nélkül – lásd Szabados János: Egy tolmács diplomáciai küldetésben a nagyvezírnél. Heinrich Julius Wachin (Wogin) beszámolója Köprülü Mehmed táborában való tartózkodásáról. *Fons* 27 (2020) 1. sz. 61–95. (Valamint a 31. j.); Tóth Hajnalka: Vasvár előtt. Habsburg-oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban. *Aetas* 35 (2020) 3. sz. 46–60. (Valamint a 61. j.)

31 „Ideo Ex[celentissim]us Supremus Vezarius destituit pr[a]esentem Do[mi]n[u]m Mussam Agam et D[omi]n[u]m cadium vel iudicem Jeneoensem cum D[omi]no Ali Aga, qui fuit interpres Hungaricus, cum aliquibus Transylvan[ensi]s ibunt supra locum [sc. confinium], et videbunt aedificatas arces prope Várad et dabunt relationem Ser[enissi]mo Imperatori D[omi]no nostro, et si est sicuti Varadiensens dicunt [...], quod debent destruere omnia nova aedificia arcium post accomodationem Transylvan[iae] fabricata et reddacta ad statum illum in quo fuerant tempore accomodationis aliter...” RNL SZML J. Benigni von Mindenberg iratai. 40. cs. Nr. 21. [Másolatban: MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./12.] Megjegyzendő, hogy az erdélyiek által írt, eddig feltárt források következetesen Ali bégként említik az oszmán küldöttség vezetőjét, így én is ezt a megnevezést használom. Lásd erre példaként MNL OL P659 Nr. 43. cs. Nr. 851./66–69., 50. cs. Nr. 1056./65., 55. cs. Nr. 1124./5.; Lukinich: *Erdély területi változásai*, 447. Rozsnyai Dávid budai káptalanként említi, „ki Ali pasa idejében magyar tolmács is volt”. Szilágyi Sándor: *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Második osztály. Írók 8) 356. (Megjegyzendő, hogy Rozsnyai az eseményeket 1673. évi történéseként írja le.) Egy fordításban fennmaradt levél szerint Ali budai defterdárként is azonosítható. RNL SZML J. Benigni von Mindenberg iratai. 40. cs. Nr. 51.

32 Tóth: Hídvégi id. Nemes, 532. Vö. Bethlen: *Erdély története*, 454.

foglaltaktól, ahogy ők is mindvégig ehhez tartották magukat tárgyalásaik során. Úgy vélték ugyanis, hogy ebben a helyzetben tényleges esélyük lehet arra, hogy Píri pasa defterét „elrontsák”. Emellett arra is ajánlást tettek, hogy az erdélyi kormányzat keresse fel az oszmán helyszíni vizsgálat vezetőjét, Ali bégét Budán, titkon kenyerezzék le, s ériék el, hogy Debrecen felől érkezzen a vármegyék és a várak vizsgálatára, hogy ne csak a váradi törökök jelenlétében, hanem még ezt megelőzően tárgyalhassanak vele. Ezenfelül kifejtették, hogy mindenképpen magas rangú, nagy tekintélyű erdélyi bizottság kiküldésére van szükség, amely jól ismeri a bejárandó területet, így pontosan meg tudja mutatni a vármegyék határait és azt is, hogy a várak melyik vármegyében vannak, azaz képes legyen annak bizonyítására, hogy a követelt térség soha nem tartozott Váradhoz.³³

A fejedelmi tanács tagjainak javaslatai az oszmán követség fogadására

Nem meglepő, hogy egy ilyen fontos kérdés megtárgyalására az erdélyi kormányzat tanácsulást tervezett 1672 januárjának elejére, a teljes fejedelmi tanács tényleges összegyűlésére azonban bizonyosan nem került sor.³⁴ A források ugyanis arról tanúskodnak, hogy a korabeli szokásnak megfelelően a fejedelmi udvartól távol lévő tanácsurak levélben megküldött véleményük (*censura*) révén foglaltak állást a fejedelem által előterjesztett kormányzati kérdésben. A fennmaradt censurákból, fejedelmi és tanácsúri levélváltásokból rekonstruálható, hogy Apafi Mihály több pontban is kikérte a tanácsstagok véleményét a határkonfliktusról. A legfontosabb kérdés az volt, hogy Erdély részéről kik legyenek a végvárak vizsgálatára küldendő deputáció tagjai (1). Emellett Apafi – ahogy már a portai követség javaslatában is felmerült – a helyszínre érkező oszmán küldöttség megvesztegetését is szükségesnek ítélte az erdélyi érdekek támogatásának reményében. Így a fejedelem az erre a célra fordítandó összeg mennyiségéről és beszerzésének lehetőségeiről is megkérdezte tanácsurait (2). Ő maga – bizonyára a portai követség ajánlását is figyelembe véve – azt javasolta, hogy mindenekelőtt igyekezzenek elérni, hogy Ali budai bég ne Várad, hanem Debrecen vagy Lippa érintésével jöjjön Erdélybe az egyeztetésre. Mind ezt annak érdekében, hogy a váradi törökök ne állíthassák a maguk partjára a bégét, hi-

33 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./5–10. Meg kell említenem, hogy Nemes János és Szilvási Bálint mellett Trajnek Péter készülődött a követi feladatok ellátására, a Portáról azonban már Kádár György [Georgius Kadar] jelentett Nemes János és Szilvási Bálint követ társaként, a három *natio* képviselőjében. A követek Teleki Mihálynak is említést tettek arról, hogy Kösze Ali pasa hitlevele szellemében tárgyaltak, vagyis azt akarták elérni, hogy Bihar vármegye mindkét félnek adózzon, a Meszes-hegységen belüli vármegyék pedig csak Erdélynek. TML V. 652–653.

34 A fejedelmi tanács összehívásának szándékát az teszi egyértelművé, hogy az ekkorra „kegyvesztetté” lett portai diplomata, Paskó Kristóf a fejedelmi tanács előtt akart számot adni igazáról. Erre válaszként az országgyűlésen részt vevő tanácsstagok úgy határoztak, hogy néhány héttel később megteheti, mert szükségesnek ítélték, hogy „Nemes János jövetelire önagysága convocáltassa őket”. MNL OL P659. 45. cs. Nr. 872./99–100. Nalácz István is értesítette Teleki Mihályt a portai hírek megérkezéséről, s úgy ítélte, hogy mivel a tárgyalások sikerességéhez pénz kell, a fejedelem újabb gyűlést fog összehívni. MNL OL P659 36. cs. Nr. 784./79.

szen – ahogy maga a fejedelem fogalmazott – „az egész országnak megmaradása vagy elromlása forog fenn benne”. Emellett Apafi úgy vélekedett, hogy Ali bég „elméjének megcsinálására” 500-600 tallért kellene szánni, mivel ilyen gyorsan többet nem is tudna előteremteni a kormányzat.³⁵ Az eddigi kutatás alapján ismert tanácsúri censurák mindeképpen támpontul szolgáltak Apafinak a döntéshozatalban (lásd 1. táblázat³⁶).

1. táblázat. A fejedelmi tanács tagjainak ismert javaslatai az 1672. évi deputáció kérdésében

Tanácsúr	Javaslat a kiküldöttek személyére	Javaslat az Ali bégnek szánt összegről és beszerzésének lehetőségéről, a tárgyalás helyszínéről
Bánffy Dénes	Kapi György, Teleki Mihály, Rhédey Ferenc, Haller János, Kornis Gáspár, Thorma István és saját maga személyére tett javaslatot.	Legalább 2000 tallért szánna rá, s hogy ha Ali bég az erdélyiek érdekeit képviselné a Portán, utólag is fizetne neki. (Ő maga 10 000-20 000 tallért sem sajnálna rá.) Mivel az országnak nincs tartaléka és az országgyűlés összehívására sincs idő, a fejedelem adjon kölcsön erre a célra. A kölcsönadott pénz kérdésében később majd az országgyűlésen határoznak, ahogy Ali bég jelentése függvényében arról is, hogy honnan fizetnek még neki a remélt támogatásért. Székelyhídra küldjenek Ali bégért, onnan kísérje be Boldvai Márton a Somlyóra összegyűlt <i>commissariusok</i> hoz.
Bánffy Zsigmond	Amennyiben csak a várak bejárására van felhatalmazása Ali bégnek, akkor „kisebb rendbeli” embereket küldene. Ha a határigazításra is, akkor azokat, akik már korábban is részt vettek a határfelmérésben, s akik a „Partium határát igen jól tudják”.	Néhány száz tallért kellene küldeni Ali bégnek, s ha elkötelezné magát az erdélyi érdekek támogatása mellett, még többet kellene adniuk. Mivel gyorsan kell előteremteni a pénzt, a fejedelem adjon kölcsön erre a célra, s hívja össze a fejedelmi tanácsot, amely nem fogja ez ügyben kárban hagyni a fejedelmet. A tárgyalás és Ali bég fogadásának helyszínére nem tért ki censurájában.
Béldi Pál	Boldvai Márton, Alsó János, Váradi István, Baló László, Balogh Máté, Olasz Ferenc és Rozsnyai Dávid személyére tett javaslatot.	Több ezer tallért szánna Ali bég lefizetésére. Előteremtése érdekében az országnak korábban kárt okozó adósok hátralékának behajtására tett javaslatot.

35 TML VI. 53–54. Idézi Lukinich: *Erdély területi változásai*, 447–448.; Uő: Gergely Sámuel, 536.

36 A táblázatban feltüntetett adatok forrásai: TML VI. 15., 17–18., 25.; EOE XV. 259–260. [Bánffy Dénes]; MNL OL P1239 3. d. 1-1672-4. [Bánffy Zsigmond]; TMÁO V. 97–99. [Béldi Pál]; TMÁO V. 100–101. [Bethlen János]; TML VI. 25. [Nagy Tamás egyetértésének ténye Bethlen János javaslatával]; TMÁO V. 95–96. [Haller János]; MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Rhédey Ferenc levele Apafi Mihálynak. Homoródszentpál, 1672. január 14. [Számzatlan. Rhédey Ferenc], Teleki Mihály levele Apafi Mihálynak. Kővár, 1672. január 16. [Számzatlan. Teleki Mihály.] Vö. Lukinich: *Erdély területi változásai*, 448. passim. Emellett megjegyzem, hogy ugyan Nalácsi István főudvarmester ekkor még nem volt tanácsúr, ám befolyását jelzi javaslata: ő maga 1000 tallért szánt volna Ali bég lekenyerezésére. Lásd TML VI. 26. A kérdéstről lásd még Trócsányi: *Erdély központi*, 91. passim.

Tanácsúr	Javaslat a kiküldöttek személyére	Javaslat az Ali bégnek szánt összegről és beszerzésének lehetőségéről, a tárgyalás helyszínéről
Bethlen János	Bánffy Dénessel értett egyet a küldöttség összetételében.	Mivel az országgyűlés összehívására nincsen idő, azt javasolta, hogy a szászoktól vegyenek fel 2000 tallér kölcsönt, amelyet a későbbiekben számítsanak le a szászok éves adójából. Mindennek teljesítésére a fejedelmi tanács tagjai vállaljanak garanciát.
Nagy Tamás		
Haller János	Tanácsurat küldene Ali bég elé, így a tekintélyéből fakadóan – véleménye szerint – Ali bég arra menne, amerre az „útitárs” akarná. Mellé Mikes Kelemen, Erdélyi György és egy szász követ kiküldésére tett javaslatot.	Üdvözölte a fejedelem 500-600 tallerra vonatkozó javaslatát és felajánlását. Azonban több pénzt szánna a probléma orvoslására. Úgy vélte, hogy ezt a saját vagyonukból kellene vállalni a tanácsuraknak, így egy rövid tanácsülés összehívására tett javaslatot.
Rhédey Ferenc	Attól tenné függővé a küldöttek személyét, hogy Ali bég Debrecen vagy Lippa érintésével érkezik Erdélybe. Egyébként a fejedelmi tanács döntésére bízta.	A <i>commissariusok</i> azonnali kiküldése esetén kereskedő emberektől néhány ezer tallér kölcsön felvételére tett javaslatot, mivel az országnak semmi készpénz nem áll rendelkezésére.
Teleki Mihály	Kapi György, Bánffy Dénes, Haller János, Rhédey Ferenc, Kornis Gáspár, Thorma István, Mikes Kelemen, Várad István, Boldvai Márton, Alsó János kirendelésére tett javaslatot, „és többeket is” kiküldene.	Néhány ezer tallér összegről tett javaslatot, kifejtve, hogy a hamarosan összeülő országgyűlés bizonyosan visszaadja a fejedelemnek. Tehát ő maga a fejedelmet kérte az összeg megelőlegezésére.

A tanácsúri véleménynyilvánításokból egyértelműen kirajzolódik, hogy a legtöbben nagyon pragmatikusan úgy vélték, hogy a határviszonyokat jól ismerő, nagy tekintélyű személyek kiküldésére van szükség. A fejedelem, nyilvánvalóan a javaslatokat figyelembe véve úgy határozott, hogy a „szélső vármegyéknek [...] főtisztjeit” rendeli ki a deputáció tagjainak, akik közül a legtöbben maguk is tanácsurak voltak. A küldöttséget a határkérdést és a várak viszonyát kétségkívül a legjobban ismerő tanácsstag, Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány vezette. További tagként Kapi György, Bethlen Farkas, Haller János, Rhédey Ferenc, Kornis Gáspár, Thorma István és Teleki Mihály kirendeléséről döntöttek.³⁷ Az ügy fontosságát mutatja Teleki Mihály javaslata, hogy a deputációban a helyszíni vizsgálatra ki nem küldött tanácsstagok a vár- és vármegyebejárás ideje alatt legyenek a feje-

37 TML VI. 53. Bethlen János elbeszélésében így fogalmaz a küldöttekről: „... tanácsurakat és jeles erdélyi előkelőket küldtünk eléjük”. Bethlen: *Erdély története*, 455–456. Rozsnyai Dávid továbbá említi Gyerőffy Györgyöt és Bethlen Gergelyt, és a még portai követségben lévő Szilvási Bálintot is. Szilágyi: *Rozsnyay Dávid*, 356.

delmi udvarban, hogy Apafi a deputáció jelentéseit velük azonnal megtárgyalva mielőbb választ adhasson a felmerülő kérdésekre.³⁸

Apafi a török követség megvesztegetésére szánt összeg megszerzése kapcsán is támaszkodott a tanácsúri censurákra, nevezetesen Bethlen János és Nagy Tamás tanácsára. Ennek értelmében úgy döntött, hogy 2000 tallért küld Ali bég és az oszmán küldöttség számára, amelyet a szászoktól felvett kölcsönből fedeznek. Mivel ennek felvételére a fejedelmi tanács tagjainak vagyona szolgálhatott fedezetül, Bethlen János javaslatára a tanácsosok kötelezvénylevelükben (*obligatoria*) biztosították a szász *universitát* arról, hogy amennyiben a felvett kölcsön éves adójukba való beszámítását nem tudják kieszközölni a későbbiekben az országgyűlés előtt, a maguk vagyonából térítik meg az összeget.³⁹ A fejedelmi tanács tagok kötelezvénylevelei bizonyosan beérkeztek a fejedelmi udvarba,⁴⁰ s a fejedelem a kölcsönfelvétel ügyében megkereste mind a szebeni polgármestert, mind a fejedelmi tanácsban a szász natiót képviselő királybíró, Andreas Fleischert. Utóbbi arról értesítette Apafi Mihályt, hogy – a szegénység és pénztelenség ellenére – a szász egyetem éppen Szebenben ülésező éves congregatióján meggyőzte a résztvevőket a 2000 tallér mielőbbi megszerzéséről és kölcsönadásáról.⁴¹

A deputáció működése és eredményei

Az erdélyi küldöttség összetételéről, illetve az oszmán követség lefizetésére szánt összeg előteremtéséről tehát a felső szintű kormányzat egyeztetése értelmében 1672 januárjának végén döntés született, s a gyakorlati véghezvitele csupán néhány napot várattott magára. Az erdélyieknek azonban a sikeres tárgyalás megkezdésére vonatkozó egyik leg-

38 MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Teleki Mihály levele Apafi Mihálynak. Kővár, 1672. január 16. [Számzatlan.]

39 Bethlen János ez ügyben való kezdeményezését censurájába foglalva lásd az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (= ENMLt) a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Levéltára [Archivale Naționale ale României, Direcția Județana Cluj] (= RNL KMI) kezelésében. Kemény József gyűjtemény. 324. cs. Nr. 5.

40 1672. február 1-én már csak Teleki Mihály kötelezvénylevelét várták a fejedelmi udvarba. Nalácz István főudvarmester értesítette Telekit minderről: „Az obligatoriát minden úr megküldte, kegyelmed is küldje meg.” TML VI. 48. Teleki Mihály korábbi reakcióját a kötelezvényleveléről lásd TML VI. 46. A nevére kiállított kötelezvénylevelével szövegét lásd MNL OL P659 50. cs. Nr. 1056./65. Ugyanezen szöveggel Rhédey Ferenc obligatoriáját lásd MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./14. Bethlen Farkas véleményét és kötelezvénylevelének megküldését lásd MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Bethlen Farkas levele Apafi Mihálynak. Szentmiklós, 1671. január 22. [Számzatlan.] Bánffy Zsigmond kötelezvénylevelének megküldésével egyidejűleg kifejtette, hogy „ez nekem is inkább tetszik, mintsem anticipatívára kért volna nagyságod az ország végezése ellen”. MNL OL R298 Erdélyi iratok. I. sorozat. 2. tétel. I. Apafi Mihályhoz és Bornemissza Annához írt levelek (1660–1690) (Mikrofilmen: X10447. 50021. sz. mikrofilmtekercs.) 1672. év. Nr. 48. Bánffy Dénes így kommentálta obligatoriájának küldését: „Az mi illeti, kegyelmes uram, az szászoktól felkérendő kétezer tallérokat, ím, kegyelmes uram, az assecuratoriát su[b]scribáltam, s megpecsételtem. Nem csak ennyit, többet is kész lévén hazámért, s annak határáért elkölteni, ha az ország ugyan nem acceptálja is.” MNL OL R298 1672. év. Nr. 47.

41 MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Fleischer András levele Apafi Mihálynak. Szeben, 1672. február 2. [Számzatlan.] Egyszersmind ő maga is jelezte, hogy „... Nagyságodtól nekem is küldött obligatoriát az praedecarált kétezer tallérok dolgából megpecsételtem és subscribáltam...”

fontosabb törekvése – mely szerint el kellene érniük, hogy Ali béggel, mint az oszmán küldöttség vezetőjével, a váradi törökökkel való találkozása előtt tudjanak tárgyalni – rövid időn belül megghiúsult. Bánffy Dénes ugyanis már február elején jelentést tett Teleki Mihálynak arról, hogy a bég már Váradon van, ő maga pedig csak a fejedelmi udvarból érkező konkrét parancsot várja, hogy annak alapján a térséget kiválóan ismerő korábbi bihari alispánt, Székelyhíd várának utolsó főkapitányát, Boldvai Mártont vagy saját helyettes kapitányát (*substitutus capitaneus*), Keczei Gergelyt az oszmán *commissariusok* elé küldhesse.⁴² Az oszmán küldöttség mielőbbi informálását a tárgyalás idejéről és helyszínéről az időközben a Portáról szintén Váradra érkező és a követség jenei, váradi és budai tagjaival ott időző Musza aga ugyancsak siettetette,⁴³ majd váradi tanácskozásukat követően Ali béggel együtt a tárgyalás Gyaluban való mielőbbi megkezdésére tettek javaslatot.⁴⁴ Végül Bánffy Dénes Boldvai Mártonon keresztül értesítette az oszmán küldötteket, hogy a tárgyalás helyszínéül Somlyót jelölték ki.⁴⁵

A fejedelem felhívására maga Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány, Kolozs és Doboka vármegye főispánja a követség vezetőjeként már február első napjaiban [Szász]Csanádról Gyalura indult, s biztosította Apafit, hogy rajta nem fog múlni a tárgyalás. Egyidejűleg kifejezte reményét, hogy a többi erdélyi *commissarius* azonnal elindul, megállapítva: „nem is jó volna az, ha Ali bég elérkezik, hogy mi utánunk várakoznának”.⁴⁶ Az erdélyi küldöttek közül bizonyos, hogy Kapi György tanácsúr, Hunyad, Zaránd és Közép-Szolnok vármegye főispánja, valamint Bethlen Farkas tanácsúr Bánffy Dénessel egy időben indult a tárgyalás helyszínére, Gyalun keresztül.⁴⁷ Az eddig feltárt források alapján egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy a korábban kijelölt többi erdélyi küldött közül Haller János tanácsúr, Torda vármegye főispánja is Somlyóra érkezett, továbbá csatlakozott hozzájuk

42 MNL OL P659 43. cs. Nr. 851./66-69., 87-89. Boldvai Márton pályafutására lásd Dáné Veronka: „... hazám, uram akaratan járó ember voltam...” Boldvai Márton pályafutása. In: „Az Várad dolga a legnagyobb...” Váradi és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban. Szerk. Oborni Teréz – Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad, 2021. (Tanulmányok Biharország történetéről 9) 41-60. Keczei Gergely tisztségéről lásd Kolozsvári boszorkányperek. 1564-1743. Szerk. Pakó László – Tóth G. Péter. Bp., 2014. (A magyarországi boszorkányság forrásai) 38. Ali bég Váradra érkezéséről Apafi Mihály fejedelem is értesítette Teleki Mihályt, kérve, hogy mint a követség egyik kijelölt tagja, menjen Bánffy Déneshez Kolozsvárra. TML VI. 58.

43 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./153.

44 RNL SzML J. Benigni von Mindenberg iratai. 40. cs. Nr. 51. Ali bég és Musza aga ekkor röviden informálta is Apafi Mihályt a váradiak panaszáról, továbbá hogy a tárgyalásokon kettejük mellett a váradi és jenei kadiák is jelen lesznek: „... adván a váradi vitézek hatalmas császárunknak supplicatiót be, panaszkodtanak, hogy Várad megvétele után öt számú kastélyokat építtetvén kegyelmed, azokban praesidiumot szállított, kik által hatalmas császárunk és sok nemeseknek számos falui, Kraszna, Közép-Szolnok, Hunyad és több helyeken lévők, a behódolástól eltiltattak volna, és Belényes, Papmező s Bihar vidéki szegénység is hol egy, hol más praetextus alatt efféle megbántódástól nem volnának mentesek”. Nalaczi István is tudósította minderről Telekit: „A török oculatorok Gyaluban akarnak jőni és azt is kívánják, egyik részről se legyenek sokan az commissariusok.” TML VI. 69. Itt kell megjegyeznem, hogy a Hunyad vármegyére való igényt is többször említették a váradi törökök panaszaiban, azonban az erdélyi követség ekkoriban arról számoltak be, hogy ezek valójában Kolozs vármegye területére eső követelések. Vö. MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./5., 7.

45 MNL OL P659 43. cs. Nr. 851./87-89.; TML VI. 63., 65., 69.

46 MNL OL P1239 3. d. 1-1672-3. Bánffy Dénes Somlyóba menő útjának alakulásáról, változásáról lásd TML VI. 63., 66.

47 MNL OL P659 43. cs. Nr. 851./66-69. Vö. TML VI. 65.

Kornis Gáspár, és az ügyben a Portán korábban eljáró és ez idő tájt hazatérő Szilvási Bálint is. Felesége várandóssága és szülése miatt Teleki Mihály nem vett részt a tárgyalások egészén.⁴⁸

Az erdélyi deputáció tárgyalása az oszmánokkal tehát február második felében Somlyón vette kezdetét, s ekkor vált nyilvánvalóvá az előbbieik számára, hogy mely véghelyeket érintette a váradi pasa portai panasza: ezek szerint Somlyó, Cseh, Hadad, Gyalu és Sebesvár lettek volna azok az újonnan épített várak, amelyekből megakadályozták volna a környék Váradhoz való adózását. Az oszmán küldöttek kérésének eleget téve az erdélyiek néhányukat beengedték Somlyó várába, annak érdekében, hogy belülről is szemügyre vehessék, hogy megállják-e a helyüket Kücsük Mehmed vádjai. Az erdélyi deputáció arról informálta a Fogarasban időző fejedelmet, hogy a következő napokban hasonlóképpen bejárják Cseh, Hadad, Gyalu, végül Sebesvár várát, s a sikeres tárgyalás érdekében elengedhetetlen, hogy a szászoktól kölcsönzött 2000 tallért a követség után küldje. Emellett az is kiderült, hogy az öt vár bejárását követően az oszmán követek azonnal jelentést tesznek a Portára a vár- és határjárás eredményéről. A deputáció így azt javasolta Apafinak, hogy mielőbb indítsák el saját követüket, aki az oszmánok előtt beérkezve beszámolhat a tárgyalás kimeneteléről. Szintén szükségesnek tartották a portai tolmács, Rozsnyai Dávid⁴⁹ részletes informálását, hogy az ügyben ő is intézkedhessen. Ugyancsak javasolták, hogy a fejedelem hívja a tanács azon tagjait az udvarba, akik nem voltak a deputáció résztvevői, hogy döntsenek a küldendő követ személyéről, költségeinek előteremtéséről és összeállítsák instrukcióját. A deputáció arról is biztosította a fejedelmet, hogy a várak bejárásán kint lévő tanácsstagok a jelentésük mellett egyidejűleg az ügyre vonatkozó cenzurájukat is beküldik számára. Az öt vár felmérését követően az erdélyi deputáció bizakodó volt, a Rozsnyai Dávid jóvoltából a helyszínre megérkező 2000 tallért felhasználva lefizették az oszmán követség vezetőit,⁵⁰ s Bánffy Dénesen keresztül levelük által és szóban is informálták Apafit.⁵¹ Maga Bánffy – azzal együtt, hogy a tárgyalás nehézségeire utalva kijelentette, hogy „bajosabb munkám soha egyszer ennél nem volt, mint most két hetek alatt ezekkel az istentelen váradiakkal” – március elején érte-

48 TML VI. 66., 71.; Szilágyi: *Rozsnyay Dávid*, 356–357. Teleki jelenléte a deputációban az utolsó pillanatig bizonytalan volt. 1672 januárjában ő maga így írt a fejedelemnek ez ügyben: „Az határnéző törökkel való commissióra én, Isten velem lévén, azon leszek, Nagyságodnak parancsolatja szerint jelen lehessek, csak engedjék az itt való állapotok.” TML VI. 44. Február közepén Teleki így írt erről Strassaldónak: „Isten engedvén, kedden indulok Somlyóra, ott egyezünk meg az törökkel, tractálni az határ felett több erdélyi urakkal.” TML VI. 68. Bethlen Miklós 1672. február 21-én arról értesítette Telekit, hogy Kolozsváron keresi, „tudván kegyelmednek az mostani dolgok miatt Bánffy Dénes urammal együtt való létét...” TML VI. 79.

49 Működésére, személyére és tevékenységére újabban lásd Jakó Klára: Újabb adatok Rozsnyai Dávid munkásságához. In: *Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka*. VII. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013. 353–366.

50 Szilágyi: *Rozsnyay Dávid*, 356.

51 TMÁO V. 102–105. A portai követek csak sejtették, hogy mely várak építésére tehettek panaszt a váradiak. Lásd TML VI. 42–43., valamint a 28. j. Bánffy Dénes Teleki Mihályt is értesítette a deputáció tárgyalásainak végeredményéről, s kérte, hogy az ügyben ő is küldje a fejedelmi udvarba cenzuráját. TML VI. 94. Ez is alátámasztja, hogy Teleki nem volt a deputációval a tárgyalások végéig. Vö. Bethlen: *Erdély története*, 456.

sította a fejedelmet: békében elváltak az oszmán követektől, s a további megbeszélés érdekében a fejedelmi udvarba fog utazni.⁵²

Visszatérés a portai diplomáciához

Apafi a Bánffy Dénessel a fogarasi udvarban folytatott egyeztetését követően, figyelembe véve a deputáció, vagyis több tanácsúr javaslatát, Szilvási Bálint Portára küldése mellett döntött. A követ indulását némileg késleltette, hogy a deputáció, amelynek véleményét Bánffy Dénes közvetítette, 20 000 tallér „ajándék” küldésére tett ajánlást, ami a kérdés kedvező elbírálását segítette volna a Portán, és amit az ország adójából vettek volna ideiglenesen kölcsön. A költség pontos összegéről és annak előteremtéséről azonban csak március közepére született megállapodás. Eszerint az erdélyi kormányzat 15 000 tallért szánt erre a célra, 5000–5000 tallért a szászoktól, a fejedelem felajánlásából és a vármegyékből.⁵³ Az összeg előteremtése azonban nehézségekbe ütközött, Szilvási így végül március második felében indult el a Portára alig 2000 tallérral, valamint azzal az ígérettel, hogy ha előteremtik a többi pénzt, és szükséges lesz, utánaküldik.⁵⁴ Szilvási április első felében érkezett meg Drinápolyba,⁵⁵ s utasítása szerint a Kösze Ali pasa hitlevelében foglaltak értelmében kellett eljárnia tárgyalásai során: arra kellett törekednie, hogy legalább a Meszes-hegység vonalán belüli vármegyéknek (Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok) hagyjanak békét a váradi törökök, azok szabaduljanak fel hódoltatásuk alól.⁵⁶ Panajoti tolmáccsal, valamint az erdélyi határkérdéssel több ízben is foglalkozó Izsák efendivel való tárgyalása után a követ előzetes jelentést tett az erdélyi kormányzatnak a portai vezetés körében uralkodó hangulatról. A tapasztaltak bizakodásra adtak okot, még annak ellenére is, hogy Szilvási jóval az oszmán határjáró küldöttség után érkezett meg a Portára. Az erdélyi követ előzetes tájékozódása során kiderült, hogy a váradi pasának az öt vár építésével kapcsolatban tett panaszát a Portán elutasították, vagyis nem tekintik azokat újonnan épített véghelyeknek, következeképpen lerombolásukat sem fogják megparancsolni. A várak megtartására vonatkozó hír mellett Szilvási arról is értesítette a kormányzatot, hogy remény mutatkozik a váradi vilajet felé a kondomínium területéről történő erdélyi adózás rendezésére. Panajoti és Izsák efendi ugyanis arról informálta a követet, hogy a nagyvezír békességet akar a váradi pasa és az erdélyiek között az adóztatási vitában. Így habár továbbra is Píri pasa defterét tekintik a rendezés alapjának, mégis felvették annak lehetőségét, hogy állapítsák meg a Biharból, valamint a panaszos öt vármé-

52 MNL OL P1239 3. d. 1–1672–3. Nr. 2.

53 TML VI. 94–95., 112–113., 119., 121.; MNL OL P659 43. cs. Nr. 851./92–93. A fejedelmi tanács Szilvási Bálint követségében való szerepvállalását alátámasztják továbbá a fejedelem Teleki Mihályhoz intézett levelének alábbi sorai is: „Kegyelmetek consensusából Nemzetes Szilvási Bálint hívünknek Portára való expedálását elkövetvén...” MNL OL P659 50. cs. Nr. 1056./26.

54 TML VI. 124. Bethlen János 5000 tallérról tesz említést. Bethlen: *Erdély története*, 457. Végül az erdélyi kormányzat a későbbiekben még 2800 tallért küldött Szilvásinak. Lásd TML VI. 152.

55 EOE XV. 263.; Lukinich: *Erdély területi változásai*, 449.

56 TML VI. 127.

gyéből a váradi pasának járó évi adó mennyiségét, amelyet aztán a fejedelmi tisztségviselők szedjenek be, majd szolgáltatassák be Váradra. Cserébe a váradi törökök a Biharon kívüli vármegyékbe nem járnának ki hódoltatni, ami lehetővé tenné, hogy a térség „épen maradjon Erdélyhez”. A váradi vilajet előljárói számára pedig az öt vármegyében fekvő birtokairól származó korábbi jövedelmek helyett bihari birtokokat és az onnan származó bevételeket osztanak fel.⁵⁷ Rozsnyai Dávid portai tolmács híradásai megerősítették Szilvási benyomásait. Arról jelentett ugyanis, hogy „jobban leszen dolguk azoknak az vármegyéknek, mint eddig voltak. Most azt vizsgálja [...] a vezér, mennyi jószágok és jövedelmek vagyon az váradiaknak és váradi pasának, kitanulván, jó karban állítja, azt fogadta.”⁵⁸

Az erdélyiek az öt vármegye adóösszegeinek megállapítása szempontjából jól fel voltak készítve a tárgyalásra (lásd 2. táblázat⁵⁹), ugyanis Bánffy Dénes már közvetlenül a határkonfliktus kirobbanása után megkezdte az említett vármegyékben a váradi törököknek adózó porták és adónemek összeírását.⁶⁰

2. táblázat. A váradi vilajetnek az 1671–1672. évi ellentét során követelt öt vármegyéből évente járó erdélyi adók összeírása

Vármegye	Adózó falvak száma	Adóösszeg
Kraszna	első <i>processus</i> : 31 falu	4583 forint 65 dénár
	második <i>processus</i> : 30 falu	6604 forint 95 dénár
Közép-Szolnok	felső <i>processus</i> : 21 falu	3781 forint 22 dénár
	második <i>processus</i> : 28 falu	3618 forint 95 dénár
	harmadik <i>processus</i> : 41 falu	4584 forint 37 dénár
Belső-Szolnok	9 falu	380 forint 52 dénár
Doboka	43 falu	2848 forint 68 dénár
Kolozs	78 falu	13 823 forint 9 dénár
Összesen	281 falu	40 225 forint 43 dénár

57 EOE XV. 263–265.; TML VI. 181–182. A várak megmaradásának biztosításáról lásd még MNL OL P659 36. cs. Nr. 784./43r Izsák efendi és Ali bég Gyulay Tamás kapikihát is biztosította az erdélyiek támogatásáról. Lásd TMÁO V. 107.; EOE XV. 262. Vö. Bethlen: *Erdély története*, 461.

58 TML VI. 184.

59 A táblázatban feltüntetett adatok forrása: MNL OL P659 36. cs. Nr. 874./44^{r-v}.

60 Rhédey Ferenc tanácsúr már 1672 januárjában reményét fejezte ki, hogy a partiumi és az „erdélyi hódoltság” területek adóösszeírásai, amelyeket Bánffy Dénes kezdeményezett, mielőbb elkészülnek, s azok Rozsnyai Dávid által törökre fordítva segítségükre lesznek a váradiak vádjainak visszaverésében. MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtekercs. Rhédey Ferenc levele Apafi Mihálynak. Homoródszentpál, 1672. január 14. [Számozatlan.] Emellett Thorma István értesítette Belső-Szolnok vármegyei főispán társát, Béldi Pált, „hogy Bánffy Dénes uram parancsolt az hódoltságon vármegyénkben lévő faluk és kapuszámoknak regisztrálása felől, az mely dolgot nem posthabeálván, connumerálták, in paribus kegyelmednek elküldöttem...” MNL OL P669 uzoni Bélydy család levéltára. I. tétel. Nr. 161. Az eddigi kutatásaink során azonban csak Doboka vármegye összeírását sikerült megtalálni, lásd Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből. Történeti tanulmányok*. Pest, 1867. 478–485.

Az elkészült regestrumok bizonyosan Szilvásinál voltak, s ő maga tájékoztatta a fejedelmet arról, hogy az öt vármegye összesen 281 falvának és két pusztá helyének évi erdélyi adója hozzávetőlegesen 40 000 forintra rúg. Továbbá Szilvási – amellet, hogy támogatta a Portán felröppent tervezet megvalósítását – kérte Apafit: mielőbb tárgyalja meg mindezt a fejedelmi tanács tagjaival, hogy az így kialakult erdélyi álláspontot a követ a nagyvezíri audiencián képviselni tudja.⁶¹ Apafi május elején bekérte tanácsurai véleményét az ügyben,⁶² azonban az erdélyi kormányzat állásfoglalása ekkorra már nem számított. Panajoti és Izsák efendi előzetes híradásai ugyanis mégsem fedték teljesen a nagyvezír elképzeléseit. Köprülü Ahmed pasa május közepén saját követét küldte Erdélybe döntésének bejelentésére.⁶³

Az öt erdélyi várral kapcsolatban a nagyvezír levele ugyan megerősítette a korábbi portai híreket, mely szerint a helyszíni vizsgálat alapján a várakat nem tekintik új építésű és így lerombolandó véghelyeknek, a váradi vilajetnek való erdélyi adózásról Szilvási előzetes információival szemben egészen mást mondott ki. Előírta ugyanis, hogy a fejedelem Píri pasa deftere értelmében továbbra is hagyja a váradi törököket adóztatni a partiumi és erdélyi vármegyékben, és tartsa fenn a békét a szomszédos tartományokkal. Ennek érdekében a váradi vilajettel szembeni védelmet biztosító kolozsvári várkapitányság kulcsfontosságú láncszemének, a somlyói vár kapitányának, Keresztes Andrásnak eltávolítását kérte a tisztségből és az oszmánokkal „jól alkuvó”, új kapitány kinevezését rendelte el. Továbbá arra intette Apafit, hogy a kolozsvári főkapitányt, Bánffy Dénest is utasítsa a szomszédos oszmánokkal való békés együttműködésre.⁶⁴

Apafi a nagyvezír levelének kézhezvételét követően újra kikérte a fejedelmi tanács tagjainak véleményét az ügyben, az elsők között Bethlen János kancellárét.⁶⁵ Bethlen már önmagában azt jelzésértékűnek tartotta, hogy a nagyvezír nem Szilvási Bálint, hanem saját követe által küldte meg parancsát. Úgy értékelte ugyanis, hogy mindez már a Porta végleges döntésének tekinthető,⁶⁶ és ez közvetlenül censurájának megírását követően be is igazolódott.⁶⁷ Bethlen egyszersmind nagyon nehéznek ítélte a megfelelő választ Köprülü parancslevelére. A kancellár ugyanis biztosra vette, hogy ha Apafi teljességgel eleget ten-

61 EOE XV. 264.; TML VI. 181. Megjegyzendő, hogy a Szilvási által a regestrumokból a 2. táblázatban összefoglalt jegyzék és a fejedelemnek levelében megírt összeg nem egyezik meg, bár nagyságrendileg kétségtelenül azonosak. Szilvási ugyanis 39 723 forint 85 dénárrol tett jelentést Apafinak, ahogy levelében a 281 falu mellett még két pusztá helyet is adózóként tüntetett fel.

62 Székely László postamester tájékoztatta Teleki Mihályt Szilvási Bálint és Rozsnyai Dávid levelének fejedelmi udvarba érkezéséről, jelezve, hogy „ű nagysága azon dologról egészen kívánja az urak censuráit”. TML VI. 197. „Szilvási Bálint hívünknek [...] tegnap hozzák levelét, melyben a vármegyék dolga felől térszen informatiót, mi is ezen specie kegyelmednek elküldtük. Parancsolván kegyelmesen, vegye az dolgot jó discussióban és róla való censuráját siessen in scriptis kezünkhöz küldeni, hogy több becsületes tanács úr híveinknek is censurajoknak collatiójokból tudhassuk követünket informálni, és hogy tudhassa ő kegyelme is oda be az szerint kormányozni a dolgokat...” MNL OL P659 50. cs. Nr. 1056./26. Vö. TML VI. 197. 1. j.

63 Tóth: *I. Apafi Mihály*, 151.

64 EOE XV. 265–266. Vö. Bethlen: *Erdély története*, 462.

65 TML VI. 201. Censurájának beküldéséről lásd TMAÓ V. 110.

66 MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye 11697. sz. mikrofilmtekercs. Bethlen János levele Apafi Mihálynak. Kutyalva, 1672. május 21. [Százózatlan.]

67 TML VI. 201. Vö. Bethlen: *Erdély története*, 463.

ne a követeléseknek, az a fejedelmi tanács és az egész ország elégedetlenségéhez vezetne. Azonban ha ellentmondana a nagyvezír parancsának, szintén ártana vele az országnak. Így Bethlen – részben magáról is elhárítva a végleges döntéshozatal felelősségét – azt tanácsolta a fejedelemnek, hogy egyeztessen a fejedelmi tanács többi tagjával is. A nagyvezír követének válasz nélkül való elbocsátását ugyanakkor hasonlóan kockázatosnak tartva saját véleményét beküldte Apafinak a fejedelmi tanáccsal való megtárgyalásra.⁶⁸

Bizonyos, hogy az erdélyi kormányzat a kancellár fent kifejtett útmutatása alapján adott meglehetősen diplomatikus választ a nagyvezír levelére, mindössze néhány nappal Bethlen János véleményének megfogalmazása után. A fejedelem Balászfalváról írt levelében biztosította Köprülü arról, hogy az erdélyiek nem adnak okot a határ menti konfliktusokra, azonban kijelentette, hogy továbbra is kötelességének tartja a Porta tájékoztatását egy kiújuló végvidéki ellentét esetén, annak megoldása reményében. A határ menti végvári tisztek személyének cseréjéről azonban nem tett említést levelében és bizonyosan nem is történt meg,⁶⁹ habár például Szilvási úgy vélte, hogy a fejedelemségnek előnye származna a somlyói várkapitányi személycseréből.⁷⁰

Apafi a választéttal szinte egyidejűleg kiküldte a meghívókat is a június végi radnóti országgyűlésre, amelynek kifejezett célja volt, hogy a végvidéki konfliktusról tárgyaljon. A fejedelem egyrészt Szilvási Bálint hazatérését követően az országgyűlés elé kívánta tární a váradi törökökkel való ellentét végső kimenetelét. Másrészt fontos volt az oszmánoknak való adózás kérdésének megvitatása is, köztük a határprobléma megoldására szánt összeg – vagyis az *universitástól* a fejedelmi tanács tagjai által kölcsönzött 2000 tallér – szász *natio* adójába való beszámításának elfogadtatása is.⁷¹ Az összeülő országgyűlésen felolvasott fejedelmi előterjesztések még valóban leginkább a két említett kérdéskör köré csoportosultak, azonban a fejedelem propositióinak utolsó pontja és az országgyűlési határozatok nagy része már ekkor előrevetítették a következő hónapok legfontosabb eseményét, vagyis a Porta Lengyelország ellen indított háborúját és az erdélyi szerepvállalás kérdését.⁷² Az oszmánok természetesen az erdélyiek támogatását is elvárták a háború során,⁷³ s a fejedelemség kénytelen volt jelentős mennyiségű élelemmel és

68 MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye. 11697. sz. mikrofilmtékercs. Bethlen János levele Apafi Mihálynak. Kutyfalva, 1672. május 21. [Számolatlan.]

69 MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./63. A nagyvezírnek küldött válaszelevellel kapcsolatban jegyezte meg Székely László postamester Teleki Mihálynak, hogy „a választéttelt Betlen János uram minútája szerint magyarul s itt deákul fordítottam...” TML VI. 208.

70 TML VI. 202–203.

71 EOE XV. 272–273. Lásd még a Bethlen Eleknek szóló országgyűlési meghívót. ENMLt a RNL KML kezelésében. A bethleni Bethlen család keresdi levéltára. 22. cs. Nr. 1.

72 Apafi Mihály propositióit lásd TMÁO V. 112–114. Az országgyűlés ez ügyben hozott határozatait és követutasításait lásd EOE XV. 279–285.

73 A nagyvezír Apafi Mihályhoz küldött parancslevelének fordítása így szól: „... kívántatik tőled, hogy [...] mentől hamarabb 600 szekér élést 6–6 ökörrrel, liszttel és árpával megterhelvén szentséges táborunkba küldjed, [...] hogy azon élés fényes hadaim táplálásokra [...], a szekerek pedig hadakozásomnak végéig, amire fognak kívántatni, fordíthatassanak...” MNL OL P659 55. cs. Nr. 1124./12. A nagyvezír levelét hozó csausz érkezésére lásd TML VI. 233. A több száz szekér élés kérdéséről és beküldéséről lásd még, a teljesség igénye nélkül, TML VI. 237., 244.

szekerekkel segíteni a vállalkozást.⁷⁴ Az oszmán–lengyel háború következtében a váradi vilajet és az Erdélyi Fejedelemség közötti határigazítás és ezzel együtt az adóbeszolgáltatás ügyének rendezése továbbra is váratott magára, így gyakorlatilag a konfliktust megelőző végvidéki állapotok maradtak érvényben.⁷⁵

Összegzés

Az Erdélyi Fejedelemség Apafi-kori kormányzatát komoly kihívások elé állította a térségben a II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratát követő oszmán terjeszkedés. A legnagyobb problémát Váradi elcsúszását követően az Erdély és a szomszédos török tartományok közötti pontos határvonal kijelölésének elmaradása jelentette. Az ügyben érdekelt fél által kölcsönösen elfogadott szabályozás hiánya miatt ugyanis a két fél természetesen saját érdekeinek megfelelően igyekezett a fennhatósága alá tartozó és adózó területeket meghatározni. Így a korábban a fejedelemség szerves részét képező egyes erdélyi és partiumi vármegyék a váradi törökök Pírí pasa defterére alapozva saját adózási területük részeként tekintettek. Ezzel szemben az erdélyi kormányzat a Váradi feladásakor Köse Ali pasától kapott hitlevél érvényesítésére törekedett, azaz csak a Bihar vármegyei, korábban is Váradi várához tartozó területeket ismerték el oszmán uralom alattinak. A kondomínium létrejötte és az eltérő érdekek folyamatos konfliktushelyzetet teremtettek a végvidéken.

A számos ellentét közül az itt bemutatott 1671–1672. évi erdélyi–oszmán vita hátterében is a többes birtoklásból adódó probléma, az erdélyi és partiumi vármegyék részéről a váradi vilajet és elöljárói számára történő adózás állt. Az erdélyiek a váradi pasa Portán való panasztételét követő helyszíni tárgyalások sikerességében, az adóbeszolgáltatás pontos, végleges és számukra a korábbi viszonyoknál kedvezőbb rendezésében kezdetben reálisan reménykedhettek. Portai követségük jelentései értelmében ugyanis volt esély a váradi törökök mindenkor hivatkozási alapjaként számontartott Pírí-féle defterben foglalt módosítására. Az oszmán–erdélyi kettős küldöttség helyszíni vizsgálata utáni újabb portai egyezkedés továbbra is bizakodásra adott okot az erdélyieknek. Az oszmán követség jelentése értelmében ugyanis a pasa azon vádjának, hogy az erdélyiek újonnan épített végváraikból akadályozzák meg az adóbeszolgáltatást, nem adtak helyt a Portán. Mindemellett komoly előrelépésnek számított volna az a terv, amely ugyan Pírí pasa deftere szerint szabályozta volna a váradi vilajetnek való adózást, a közös birtoklású vármegyékben azonban kizárólag az erdélyiekre bízta volna az adó beszedését, egyúttal a vá-

74 Itt kell megjegyeznem, hogy Apafi az oszmán–lengyel háborúba küldött éléskövetelés kapcsán az országgyűlést megelőzően szintén kikérte a fejedelmi tanács tagjainak véleményét. Erre lásd a tanács tagok cenzúráit a teljesség igénye nélkül: MNL OL X4788 Kemény Sámuel gyűjteménye 11697. sz. mikrofilmtekercs. Bethlen János levele Apafi Mihálynak. 1672. augusztus 11. [Számolatlan], Bethlen Farkas levele Apafi Mihálynak. 1672. augusztus 13. [Számolatlan]; TMÁO V. 115–117. Lásd még erről TML VI. 232. Az élésküldéssel kapcsolatban jegyezte meg Naláczi István főudvarmester Teleki Mihálynak, hogy „.... most kívátnatnék az tanács uraknak ő nagysága mellett való lételek...” TML VI. 234–235.

75 Lukinich: *Erdély területi változásai*, 450.

radi törököknek a Bihar vármegyei területeken kívül megtiltotta volna a személyes adózást. Az Oszmán Birodalom Lengyelország elleni háborúja miatt azonban félbeszakadtak a tárgyalások, így az erdélyi kormánynak nem sikerült elérnie elsődleges célját, a ketős birtoklású területek adózásának pontos szabályozását.

A politikai események mellett érdemes megfigyelni az erdélyi kormányzat szereplőinek tevékenységét is. A gyors döntési kényszer miatt ugyanis az intézkedések során központi szerep hárult a fejedelmi tanácsra és tagjaira. Egyértelmű, hogy az aktuális helyzetre nem jelenthetett megoldást a lassan összegyűlő és hosszasan üléselő országgyűlés összehívása. Így Apafi Mihály fejedelem a felmerülő problémák megoldása érdekében a nehézségeket egyéb országos és vármegyei tisztségeikből adódóan is kiválóan ismerő, azokra nagy rálátással rendelkező tanácsurak véleményét kérte ki a döntésének meghozatalához. Mindezek értelmében jelölte ki a helyszíni tárgyalásokra kiküldött deputáció tagjait, akik között nagy számban találunk tanácsurakat is. Megjegyzésre érdemes, hogy az egyes tanácstagok így nemcsak a döntések meghozatalában, hanem azok végrehajtásában is szerepet vállaltak, noha kiválasztásukat – véleményem szerint – a fent említett egyéb katonai és főispáni tisztségviselésük tette igazán szükségsszerűvé. A fejedelmi tanács tagjainak – nevezetesen Bethlen János és Nagy Tamás – javaslata támpontul szolgált Apafinak az oszmán küldöttség lekenyerezésére szánt pénz előteremtésében is. A fejedelmi tanácstagok tekintélye és vagyona garanciát jelentett a szász *universitastól* a helyszíni tárgyalásra érkező oszmán követség lefizetésére szánt, az ország adójából felvett 2000 talér kölcsön visszafizetésére. Tanulságos a fejedelmi tanács portai követküldésben betöltött szerepe, elsősorban Szilvási Bálint tevékenységének felügyelete is.

Az 1671–1672-es határkijelölési próbálkozás tanulmányozása alapján megállapíthatjuk, hogy az Apafi-kori kormányzat igen gyakorlatiasan működtette a deputáció intézményét, választotta ki tagjait és szabta meg feladatát. Az erdélyi fejedelmi tanács kiemelten fontos ügyekben – például a követküldésben – való szerepvállalása azonban nem az Apafi-korszak egyedülálló jelensége, arra a fejedelemség korábbi időszakaiban is találunk példákat.⁷⁶

76 Vö. Trócsányi Zsolt: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.* Bp., 1976. 156–159.; Uő: *Erdély központi,* 52–53., 58–60.; Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században.* Bp., 2018. 204–208., 346–349.

SZÉCHENYI ELSŐ MŰVEINEK LENYOMATA LEVELEZÉSÉBEN¹

CZINEGE SZILVIA

THE IMPRINT OF SZÉCHENYI'S FIRST WORKS ON HIS CORRESPONDENCE

A frequently returning topic in the correspondence of István Széchenyi were references to his own works, ranging from their motivations through their writing to publication and the resulting reflections. Thus, his letters make it possible to reconstruct the formation process of his individual works. Széchenyi wrote his first works between 1827 and 1835, regularly informing about the writing process and its phases the people close to him, before all János Liebenberg [Lunkányi], Antal Tasner, Gábor Döbrentei and Miklós Wesselényi, of whom the first three were also involved in the work itself in different regards and to varying extent. While Lunkányi and Döbrentei mainly helped him in composing the texts, Tasner provided help with the publication. The letters likewise help evaluating the extent to which the individual works were present in Széchenyi's life, and how much they left their imprint on the everyday life of the author. Of the five works analysed in the paper, it was the *Hitel* that was most frequently and over the longest period of time mentioned in both the author's letters and in his diary. He also shared with his penfriends his authorial self-reflections, never concealing how critical he was with himself.

Keywords: *Lovakrul*, *Hitel*, *Világ*, *Stádium*, *Hunnia*, ego-document, letters

Hitel, *Világ*, *Stádium* – ismerősen csengő címek a történeti irodalomban, amelyeket hallva vagy olvasva rögtön eszünkbe jut maga a kötetek írója is. Széchenyi mindhárom kötetben, továbbá első nagyobb, *Lovakrul* című írásában, valamint a *Stádium* második részeként emlegetett *Hunniában* is az éppen őt akkor aktuálisan foglalkoztató kérdésekről értekezett, amelyek elsősorban valamilyen gazdasági, társadalmi vagy kulturális témát vettek górcső alá. A művek írásának intenzitását mutatja, hogy nemcsak naplójában találhatunk utalásokat írásaira vonatkozóan, hanem leveleiben is említést tett róluk. Ezekben a levelekben műveinek keletkezéstörténetéhez találhatunk érdekes információkat, leginkább arra a kérdésre kaphatunk választ, hogyan született meg egy-egy írásmű, mi motiválta annak

Czinege Szilvia, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 A tanulmány az NKFIH K 125346 számú *Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása* című projekt keretén belül készült. Széchenyi leveleit eredeti nyelven és betűhíven tesszük közzé, így a tanulmányban szereplő idézetek szintén eredeti nyelven vannak, magyar fordításuk a lábjegyzetben olvasható a fordító megjelölésével. Továbbá a betűhűség jegyében nincsenek javítva a helyesírási hibák, és megőriztük a Széchenyi által használt írásjeleket.

megírását, kikkel hogyan értekezett az írás folyamatáról, kiket vont be abba, milyen nehézségei voltak a megjelenésnek, továbbá arra is, hogy a művek megjelenése után hogyan nyilatkozott saját írásairól, hogyan közölte a műveiről született véleményeket.

Széchenyi első írásait 1827 és 1835 között vetette papírra, a tanulmányban az ekkor írott leveleiben² e művekre tett utalásokat vizsgálom,³ és Széchenyi segítségével válaszolom meg az említett kérdéseket, ezért alább őt szóltatom meg a levelekből vett idézetek formájában a következő koreográfia szerint, amennyiben mindegyikre van utalás: a motiváció, az írás folyamata, a kiadás, a visszhang, valamint a szerző (ön)reflexiója. További elemzési szempont, hogy kiknek címezte azokat a leveleket, amelyekben műveiről írt, illetve, mely címzettnek, hogyan említette azokat. Az elemzéshez csak a levélszövegeket használok, a kapcsolódó naplóbejegyzésekre csak lábjegyzetben utalok,⁴ mert noha mindkét műfaj a szerző gondolatait közvetíti, a szándékban azonban mégis különböznek: a levélnek van címzettje, a levélíró egy másik személlyel közli gondolatait, míg egy napló nem a nyilvánosságnak készül, a levélnél is bizalmasabb műfaj, a legtöbb felvetett kérdés pedig arra vonatkozik, hogyan kommunikálta Széchenyi másokkal egy-egy művének keletkezését a motivációtól az íráson át a véleményekig.

Lovakrul – 1828.

A *Lovakrul* című munka előzményének tekinthető élmény 1815-re nyúlik vissza, amikor először járt Angliában és megismerte a lótenyésztés és a lóversenyek ottani körülményeit, az ügryről való gondolkodás és írás pedig 1818-ra, amikor egy négyrészes cikksorozata jelent meg az egyik bécsi hetilapban *Über die Zucht und Veredlung der Pferde, mit stetem Bezuge auf die Pferdezucht Ungerns, über Gestütte, Wettrennen ect.* címmel 'Von dem Husarenrittmeister S.' aláírással.⁵ A mű további előzményének tekinthető egy 1821-ben Ürményben rendezett lóverseny, amelynek kapcsán Széchenyi írta jószágigazgatójának, Lunkányi Jánosnak:⁶ „Hier übersende ich Ihnen die Regeln des Wettlaufs. Ich habe sie in das Klare gebracht. Was halten Sie davon? Schreiben Sie mir, und nennen Sie mir die Artikel, die ich in Copie habe.”⁷ Majd ezt követte a versenyszabályok kinyomtatása Debre-

2 A teljességre való törekvés a kutatás rendelkezésére álló leveleket érinti, nem ismert a magántulajdonban lévő, illetve az elpusztult levelek tartalma. Az ismert levelekről bővebben lásd Czinege Szilvia: Széchenyi-levelek nyomában. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 121–135.

3 Az ekkor írott cikkeire, röpirataira (pl. a *Magyar játékszínről* [1832]) nem terjed ki a vizsgálatom. Az időkeretből csak a *Hunnia* kapcsán teszek kitekintést, mivel a mű ugyan 1835-ben íródott, de csak 1860-ban jelent meg.

4 *Gróf Széchenyi István naplói*. –I–VI. S. a. r., szerk. Viszota Gyula. Bp., 1925–1939. (= SZIN.)

5 *Erneuerte Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 1818. november 21., 25., 28. és december 2.

6 Lunkányi János (1775–1853), született Liebenberger Nepomuki János 1830-ban Széchenyi közreműködésével változtatott nevet. Erről bővebben lásd Czinege Szilvia: A Széchenyi-levelek kiadási munkálatai és lehetőségei. Széchenyi és Lunkányi. In: „*Megint 's megint - szünetlen*”. *Egy újabb Széchenyi-évforduló termése*. Szerk. Dobszay Tamás. Bp., 2022. (Századok Könyvek) 9–28. A főszövegben az egyszerűség végett végig Lunkányinak nevezem, a hivatkozásokban viszont követem a névváltoztatást: az 1830. december előtti levelek esetében Liebenberg Jánosként tüntetem fel.

7 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1821. április első fele. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár (= MTA KIK Kt) Ms 4229/185. Közli Széchenyi István levelezése. Szerk. Czinege

cenben,⁸ és egy folyamodvány az uralkodóhoz, amelyben a hazai lótenyésztés fejlesztéséről és a lóversenyek meghonosításáról érkezett.⁹ Hivatalos választ azonban nem kapott, ezért újra a szélesebb olvasóközönséget kívánta megszólítani, immár bővebb tartalommal, mint közel tíz évvel azt megelőzően tette.

A mű megírásának motivációját többeknek is megírta:¹⁰ „Mein Hauptzweck ist so viele englische Hengste nach Österreich und Ungarn zu bringen, wie nur immer möglich, — denn ich sehe, dass ich dadurch dem Lande einen wesentlichen Nutzen schaffen würde.”¹¹

„Én a hazámban, többek között, – a ló tenyésztést akarom, minden tehetségem szerint elő mozdítani. – Hogy én személyesen nyertes legyenek a ló nevelés által – vagy hogy Széchenyi István lovai leg híresebbek legyenek hazánkban, – az meg valom nekem nagyon kitsi jutalom volna! Az én lelkemnek más eledel szükséges — – magános haszon, – magános hír – előttem semmi: én boldogságomat csak a köz haszonban egész hazánknak dicsében és betsületében találhatom.”¹²

Az anyaggyűjtésbe Lunkányit is bevonta: „Sie haben mir, [...], aus einem Buch die Berechnung geschrieben, wie viele Pferde in England, Frankreich, Teutschland und Ungarn auf eine □ Meile kämen. Senden Sie mir das”¹³ „... haben Sie die Güte, mir mit der nächsten Gelegenheit, den kleinen Versuch zu schicken,¹⁴ den ich vor mehreren Jahren über die Pferde schrieb. Sie haben ihn, in Manuscript, wie mir scheint. Schicken Sie mir sodann die Historische Tabelle...”¹⁵

Szilvia – Fónagy Zoltán. <https://szechenyilevelezes.abtk.hu/gazda/liebenberg-janos-149/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 26.) „Küldöm Önnek a verseny szabályzatát. Letisztáztam. Mit gondol róla? Írja meg nekem, és nevezze meg azokat a cikkeket, amelyek másolatban megvannak.” [Saját fordítás.]

8 Oplatka András: *Széchenyi István*. Bp., 2005. 171.

9 Széchenyi folyamodványa I. Ferenchez. Bécs, 1822. január 31. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) A 39 1822:2727. Közli Viszota Gyula: *Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása*. Bp., 1904. 30–44.; <https://szechenyilevelezes.abtk.hu/nagy-vallalkozasok/i-ferenc/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 26.)

10 Az idézetekben nem esik utalás a műre vagy annak írására, de Viszota Gyula kutatásai szerint Széchenyi 1826 tavaszán vagy nyár elején foghatott hozzá, így az alábbi két idézet illeszkedik a vázolni kívánt koreográfiába. SzIN III. LXXVI.

11 Széchenyi Esterházy Pálnak. Pozsony, 1826. május 2. MNL OL P 626-1.-1826. Közli Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. I–II. Bp., 1943. I. 59–61.; „Ezt köztünk! Isten áldja” *Széchenyi István válogatott levelezése*. Szerk., ford. Kovács Henriett et al. Bp., 2014. 42–44. „Számomra a fő cél az, hogy annyi angol mént hozzunk Ausztriába és Magyarországra, amennyit csak lehet, mert úgy látom, hogy ezzel az országnak alapvető hasznot hajtának.” [Ford. Oplatka András.]

12 Széchenyi Bohus Jánosnak. Pozsony, 1827. július 31. MNL OL P 625 B-No.110.

13 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pozsony, [1827.] január 21. MTA KIK Kt Ms 4229/396. „Ön egy könyvből számítást írt nekem, mennyi ló férne el egy négyzetmérföldön Angliában, Franciaországban, Németországban és Magyarországon. Küldje el nekem a könyvet.” [Saját fordítás.]

14 Utalás az 1818-as cikksorozatra.

15 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. H. n., 1827. április 12. és május 5. között. MTA KIK Kt Ms 4229/406. „... legyen olyan jó, küldje el nekem legközelebb azt a kis próbálkozást, amit évekket ezelőtt a lovakról írtam. Önnek megvan, kéziratban, úgy rémlik. Küldje aztán a történelmi táblázatot is...” [Saját fordítás.]

Az írás folyamatába a következőképp adott betekintést: „Az én munkátskám a Ló tenyésztésről már készülget. Talán már az idén ki lesz nyomtatva.”¹⁶ Néhány hónappal később: „A Kis Munka 3 Árkussa ki van nyomtatva. Az egész dolog folyamatban. A Betűk s. a. t. szépek, de tudom, hogy temérdek sok hiba lesz benne. Senki nem corrigálja rendesen mint én és Ludovich.”¹⁷

Lunkányi volt az első, akinek a kész művet elküldte:¹⁸ „örülök, ha a ’Lovakról’ készült munkával megelégszik. Báro Wenckheim¹⁹ azt mondja ’hogy furcsa elmefuttatás, rapsodia ’s hogy a ’praxisba ki nem vihető ’s a ’t.’”²⁰ Széchenyi az elkészült művet nemcsak ismerőseinek és főméltóságoknak küldte el, hanem néhány vármegye figyelmébe is ajánlotta: „Igen kellemetes kötelességemnek tartom egy kis Munkámnak, melly egy nevezetes gazdaságbéli tárgy elemozdítására czéloz, egynehány Példányival Tettes²¹ Rendekeknek kedveskedni”²² – írta Zala vármegyébe, de Sopron vármegye közönségének is elküldte.²³

Reviczky Ádám kancellár is kapott egy példányt: „... Lovakról irt Munkámat minden tisztelettel ezennel átküldjem. Méltóztassék nem annyira a’ küldötteknek becsét ’s belső értékét, mintsem inkább azt tekintetbe venni, hogy Kegyelmes Urnak, mint Hazánk egyik legderékabb ’s leghivebb fiának szolgálni és kedveskedni kívánok.”²⁴

Hazzi bajor királyi államtanácsosnak is küldött művéből, azzal a megjegyzéssel, hogy sajnós olvasni nem tudja, mert a német fordítás csak a következő évben készül el.²⁵ Az államtanácsos egyébként maga is írt a lótenyésztésről,²⁶ Széchenyi vélhetően emiatt küldött neki is egy példányt könyvéből.

16 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1827. augusztus 29–31. MTA KIK Kt Ms 4229/419.

17 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1828. január 24. MTA KIK Kt Ms 4229/435. Ludovich Lajos írnok Széchenyi mellett.

18 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. [Pest,] 1828. február 22. MTA KIK Kt Ms 4229/438.

19 Báro Wenckheim József (1778–1860).

20 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1828. március 29. MTA KIK Kt Ms 4222/9.

21 Tekintetes.

22 Széchenyi levele Zala vármegye közönségének. Pest, 1828. március 18. MTA KIK Kt K 210/1.1. Közli Majláth Béla: *Gróf Széchenyi István levelei*. I–III. Bp., 1889–1891. I. 80–81.; Lásd még 1828. Mmárcius 14-i dátummal: Molnár András: *Széchenyi és Zala. A Zala Megyei Levéltár Széchenyi levelei. Levéltári Szemle* 41 (1991) 3. sz. 58–59.

23 Széchenyi levele Sopron vármegye közönségének. Pest, 1828. május 27. MTA KIK Kt Ms 4229/454. Közli *Budapesti Szemle* [112. kötet] (1902) 40.

24 Széchenyi Reviczky Ádámnak. Pest, 1828. szeptember 24. MTA KIK Kt K 210/1.10. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 91–92.; Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Széchenyi pesti tervei*. Bp., 1985. 13–14.; *Ezt köztünk! Isten áldja*, 79–80.

25 Széchenyi Hazzi államtanácsosnak. Pest, 1828. május 3. MTA KIK Kt K 210/1.2. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 78–79.

26 Joseph Ritter von Hazzi (1768–1845) bajor hivatalnok, agrárpolitikus. Lóversenyekkel és lótenyésztéssel foglalkozó műve 1826-ban jelent meg Münchenben *Ueber die Pferderennen als wesentliches Beförderungsmittel der bessern, vielmehr edlen Pferdezucht in Deutschland und besonders in Bayern* címmel.

Hitel – 1830.

A *Hitel* keletkezéstörténetében ismert tény, hogy Széchenyi 1828-ban nagyobb pénzösszeghez szeretett volna jutni, de Arnstein és Eskeles bankárok visszautasították a kérését: „Arnstein antwortete mir, ‚mit Entschuldigungen & ohne Ende‘ [...] Die 5000 fl.²⁷ für Lincasprie trachten wir von wo anders zu bekommen”²⁸ – ez volt az egyik mozzanat rugója a mű írásának.

Amikor Széchenyi elkezdte írni a *Hitelt*, részletesen beszámolt Lunkányinak, hogyan halad vele: „Ich arbeite an einen neuen Buch a ‚Hitelrül‘ — Alle Materialien sind gesammelt, und zum Theil auch geordnet, die Dedication, das Előszó, Bevezetés, Néhány a Tárgyat meg előző Gondolatok, — Mért szegényebb a magyar Birtokos, mint néki birtokához képest lenni kellene, — sind quasi fertig.”²⁹ „Mein kleines Werk gehet vorwärts.”³⁰ Majd hamarosan: „A hitelrül’ már fele kész.”³¹ A munka intenzitását mutatja, hogy nemsokára újra említette: „A Hitelrül való Munka megyen elő, — de egyéb foglalatosságaim miatt lassan — még is nagyobb részét, vagy az egészet el viszem magammal Czenkre. Ön meg lessz elégedve vele.”³² Pár nap múlva folytatta is az írást, így írt Döbrentének:³³ „Éppen ma kezdem a hitel (Credit) tárgyait.”³⁴ A munka vége felé újra: „Legyen Ön olly barátsággal hozzám, s’ nézze még át a Bérekesztésnek elejét. Le akarnám írni purumra minek előtte elmegyek, hogy a Munka kétszer legyen meg.”³⁵ Wesselényinek a mű céljáról: „... mert most még inkább át látom nagy hasznát Creditumrul szólló könyvemnek. »Mert csak legyen pénzünk, majd lessz minden egyéb is.«”³⁶

Lunkányinak nemcsak beszámolt a munka haladásáról, hanem a szövegen is együtt dolgozott vele: „Köszönöm a magyar nyelv iránt tett velős észreveteleiért — most szükségem nincs rá, — mert Munkámat 5, 6 hónap előtt nem fogom redigálni.”³⁷

27 Florins.

28 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, [1828.] december 5. MTA KIK Kt Ms 4222/17. Széchenyi Lunkaszprie birtokot akarta megvásárolni Lunkányi számára, továbbá tartozása is volt, ezért kért hitelt a bankháztól. „Arnstein válaszolt ’elnézések közepette és vég nélkül’ [...] Lunkaszprie-re az 5000 forintot máshonnan kell megszerezniünk.” [Saját fordítás.]; Viszota Gyula: Széchenyi Hitel című művének keletkezése. *Buda-pesti Szemle* [167. kötet] (1916) 345.; Oplarka: Széchenyi, 177.

29 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, [1828.] december 25. MTA KIK Kt Ms 4222/21. „Egy új könyvön dolgozok a ’Hitelrül’ — Minden anyag össze van gyűjtve, és részben rendszerezve is, [...] — kvázi készen vannak.” [Saját fordítás.]

30 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. [Pest, 1829. január 5. előtt.] MTA KIK Kt Ms 4222/22. „A kis munkám [a *Hitel*] megy előre.” [Saját fordítás.]

31 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1829. január 21. MTA KIK Kt Ms 4222/24.

32 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1829. február 21. MTA KIK Kt Ms 4222/25.

33 Döbrentei Gábor (1785–1851) költő, a Tudós Társaság titoknoka, a filozófiai osztály rendes tagja.

34 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Pest, 1829. február 23. MTA KIK Kt K 194/38. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 127. (1829. október 11-i keltezéssel.)

35 Széchenyi Döbrentei Gábornak. [Pest, 1829. június 29.] MTA KIK Kt K 194/40. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 130.

36 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Zierow, 1829. augusztus 3. MTA KIK Kt K 201/20. Közli Viszota: *Gróf Széchenyi István*, 25.; Bártfai: *Adatok*, I. 90–91.

37 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. [Pest,] 1829. december 3. MTA KIK Kt Ms 4229/561.

Amikor elkészült vele, Lunkányi által³⁸ vagy személyesen küldte ismerőseinek a köteteket, utóbbi módon például Berzsenyi Dánielnek³⁹ vagy Felsőbüki Nagy Pálnak: „a 'Hitelről – (Credit) éppen most hagyta el a Sajtót. Leg első alkalommal küldök egy példányt 's kérlek fogadd nyájas kegyességgel. Sok keserű van benne, – tudom barátim számát nem fogja nagyobbítani – azonban eltűröm.”⁴⁰ Küldött belőle Lunkányinak is egy példányt: „A Hitelt megkapta e már? A Lärmát benhagytam simitva 's egy Tanácsot írtam hozzá, – amely nem a leg rosszabb; mint tetszik?” Ugyanebben a levélben már az első véleményeket is sorolta: „Itt mindenkinek szájában csak a Hitel. Éppen olly időben lépett a Világba, mikor semmi más fontos nem adja magát elő – 's így nagy sensatiót teszen, – de sokkal jobbat mint magam is gondoltam volna. Magam vittem az Előkelőkhez & 's így a Bennelevőket senki magára nem veszi. A Nadornak igen tetszik.”⁴¹ Majd folytatta egy következő levélben: „A könyvem, gondolja, a leg jobb sensatiót teszen! Ki a fenében hitte volna. A Nádor, Kopácsy,⁴² és több más előkelők igen pártolják. –”⁴³ Kicsit később: „A Hitel ellen sok a pro és contra. A Nádor, Öttvös Ignácz mod nélkül szeretik –. Bécsbe nyakra főre fordítják, de kinyomtatását amennyire tehetségemben van gátolni fogom.”⁴⁴

A *Hitelt* ért pozitív és negatív megjegyzések nagyon foglalkoztatták, többször hosszan ecsetelte levelezőpartnerének azokat:

„Igen nevettem, amit a Hitelről ír. Ott (Sopronban) azt gondolják, hogy Nagy Pál csigáz, Czenken, hogy Ön vezet orromnál fogva, itt majd Döbrönteire, majd Kisfaludira 's Helmetzire esik a gyanú, – a Dietán azt hitték 'Wesselényi fujja belém,' ami bennem van & & Legyen, – nem törődöm vele – 's tán hasznos, mert nem tartanak tőlem, és kiki azt gondolván, hogy majd ő is megnyergel engem, – inkább közelit hozzám.”⁴⁵

Újra a vegyes véleményekről: „Igen mulat, amit Ön 14 és 15^{ik} Leveleiben a Hitelről mond. Itt leg elágazóbb itéleteket hoznak felőle. Egy rész, 's kivált az ifjak Egekbe emelik – a más rész pedig kigyót, békát kiált rá. Tolnában, ugy mondják itt – az akasztó fa alatt akarják a K.⁴⁶ és Rendek elégetni.”⁴⁷ Még két évvel a megjelenés után is foglalkoztatta: „Péczy Józseffel méltán dicsekedhetek, ki hitelemről azt mondja »Hiteled hitelesb az

38 Pl. Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1830. március 21. MTA KIK Kt Ms 4222/35. „Kedves Barátom, ide-mellékelve küldök két példányt a Hitelről. Egyik Tataihoz szóll, – 's azt méltotasson át küldeni, a másik pedig a Czenki Gazdaság Könyvtárába való. A Két más Jóságinkra is küldök, ha adja magát alkalom – két példányt.”

39 Széchenyi Berzsenyi Dánielnek. Pest, 1830. január 10. MTA KIK Kt K 193/126–127. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 138–139.; *Széchenyi István válogatott művei*. –I–III. Szerk. Spira György. Bp., 1991. I. 363.

40 Széchenyi Felsőbüki Nagy Pálnak. Pest, 1830. január 30. MTA KIK Kt K 194/130. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 140–144.; Bácskai-Nagy: *Széchenyi pesti tervei*, 15–18.

41 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, [1830.] február 9. MTA KIK Kt Ms 4222/32.

42 Kopácsy József (1775–1847) esztergomi érsek.

43 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, [1830.] február 16. MTA KIK Kt Ms 4229/577.

44 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1830. március 14. MTA KIK Kt K 201/22. Közli Bártfai: *Adatok*, I. 101–102.

45 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, 1830. március 21. MTA KIK Kt Ms 4222/35.

46 Karok.

47 Széchenyi Liebenberg Jánosnak. Pest, [1830.] március 27. MTA KIK Kt Ms 4222/36. Vonatkozó naplóbejegyzés: 1830. május 1. SZIN IV. 41.

arany nál.« Óh köszönöm e' nyájas ítéletét! Szegény hitelem illy kedvezőt még nem hallott – bár szigorut többször.”⁴⁸

Wesselényi Miklósnak írt leveleiben nem pusztán a véleményeket ismertette, hanem reflektált is azokra, valamint utalást tett Wesselényi készülő művére, amely később *Bal-ítéletekről* címmel jelent meg: „A Hitelnek folytatását⁴⁹ rendelem éppen most –, melyet sok okbul, 's hogy ne legyen a Dosis igen is nagy egyszerre nem kívántam az Emberek közzé bocsátni –. Gondolhatod mennyi láрма van itt ellene.”⁵⁰

„Hogy a' » Hitel« miatt sárral dobálni, keresztre verni 's elégetni fognak [...] mind ezekre, Barátom! el voltam készülve; de arra nem, megvallom fájdalmasan, hogy az én munkám, melly természete szerint 's tárgyai különfélesége miatt csak felszínes egy minden esetre rendesb 's bizonyosan olly velős és mély értekezést 's vizsgálatot elnyomjon, mint a' Te könyved lenni fog hidd el nékem.”⁵¹

Hamarosan a további terjesztésen dolgozott, al-dunai hajóútvjáról írva Döbrenteitől érdeklődött, hogy „A Hitel fordítása ujjonnan kijött e már?” és hogy készül-e a harmadik kiadás.⁵² Majd: „A Hitel és Lovakrúl való fordításokat, Legyen Wiegand meg javított, Legyen Károlyi fordítása...”⁵³

Mindemellett ott volt még a *Hitel* kapcsán kirobbant polémia is, amelyben Széchenyi számíthatott Lunkányi segítségére: „A Taglalat ki jött. Ezekben a napokban el fogom küldeni, azon kéréssel, tegye röviden észrevételeit”,⁵⁴ amellyel Lunkányi hamarosan el is készült.⁵⁵

Világ – 1831.

Drescher Frigyes cenzornak írt először az új mű írásáról, a motivációt csak később, az írás folyamatában nevezte meg: „Lassan lassan készül feleletem a Taglalatra”⁵⁶ – vagyis válasza Dessewffy József *Hitelt* bíráló írására. Dreschernek a munka kezdetéről, később annak megjelenéséről tett egy-egy megjegyzést: „Azomban a Hitel második részére egyetlen egy

48 Széchenyi Péczely Józsefnek. Pest, 1832. február 3. MTA KIK Kt K 210/1.61. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 214–215.

49 Ezzel valószínűleg a fordításra utal.

50 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1830. április 17. MNL OL Mf. 8768. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 161–163.

51 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1830. május 10. MNL OL Mf. 8768. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 163–165.; *Ezt köztünk! Isten áldja*, 105–106.

52 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Orsova közelében, 1830. július 2. MTA KIK Kt K 194/48. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 166–167.

53 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Konstantinápoly, 1830. augusztus 13. MTA KIK Kt K 194/50. Majláth: *Gróf Széchenyi*, KI. 170–171.; *Ezt köztünk! Isten áldja*, 107–108.

54 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pozsony, 1830. december 9. MTA KIK Kt Ms 4229/629. Lunkányi december 17-én vette Széchenyi levelét a Taglalattal, 1830. december 17-én észrevételeit Pestre küldte. MNL OL P 626-1.-1830.

55 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pest, [1831.] január 26. MNL OL P 624-1.-No.6.

56 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pest, 1831. január 14. MNL OL P 624-1.-No.7.

sor sinds még írva.”⁵⁷ „A mi a leg elsőben írandó Munkámat illeti, nem reméllem, hogy azt Marzius I⁸⁶ előtt Sajtó állá bocsáthatnám.”⁵⁸

Wesselényinek írott levelében egy másik műre is történik utalás: „A’ télen valami egészen új munkát kívántam rendbe szedni. De most hasznosabbnak hiszem a’ közjórá nézve, Desewffy Taglalatját eligazítani; a’ mit minden keserűség nélkül, magamrul elfelejt-vén, csak a’ közhasznót tekintvén fogok tehetségem szerint eszközölni.”⁵⁹

A mű írása közben sem tétlenkedett, több kezdeményezése az elmúlt években indult útjára, és adtak neki bőven tennivalót: „Annyi dolgom van a Tudos Társaság, Casino, Versenzés, és egy ujra készütendő munkámmal – hogy a fejem szédelg.”⁶⁰

„Nem sokára meg jelen egy új munkám. Felelet ugyan a Taglalatra, de nehány ujjab tárgyakat is fejtegett, – vagy ha egészen nem ujjak is, legalább »A régieket értelmesb mintába öntve adgya elő. Nem vagyok vele megelégedve, de, 3, 4 hónap alatt, számos egyéb foglatosságim közt, jobbakat nem irhattam..., némi sensatiót fog okozni.”⁶¹

„Könyvemmél igen sok galibám van, ugyhogy Julius közepe előtt alig fogok innend indulhatni.”⁶²

Június végére készült el művével, a nyomtatás mozzanatairól részletesen beszámolt Lunkányinak, és már a nyomtatás idején gondoskodott a fordíttatásról is:

„Kiadandó Munkám valóban sok munkámban van, [...] 20 Arkus ki van már nyomtatva; hátra van még 12 usque 15 – – magam se tudom. Valami Bertha és Paziazzi Urak quasi egy holnapra Czenkre fognak jönni. Az elsővel a deputationalis munkákat akarom olvasni –, másíknak pedig a 'Világ' német fordítását revideálni.”⁶³

„Ma néztük át a 29^{iki} Árkust ... Vagy 34re rá megy. Szinte megöl a sok munka.”⁶⁴ „A Világnak 32 arkusai kívannak már nyomtatva. Némi némi jó van benne, de elég tönköly is ~- de nem volt több időm jobban kirostálására. Az Egészet át adtam Wiegandnak – nem bajlodhatom vele. Az ára 7 usque 8 huszas lesz, aztán a jobb 9 huszas a legjobb 12 huszas.”⁶⁵

57 Széchenyi Drescher Frigyesnek. Pozsony, 1830. november 14. MTA KIK Kt K 194/79. Közli *Akadémiai Értesítő* [18. kötet] (1907) 611–612.

58 Széchenyi Drescher Frigyesnek. Pozsony, 1830. november 26. MTA KIK Kt K 194/80. Közli *Kisfaludy Társaság évlapjai* 39 (1904–1905) 179–180.

59 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1830. december 22. MNL OL Mf. 8768. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 187–189.

60 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pest, 1831. február 8. MNL OL P 624–1.–No.2.

61 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1831. április 24. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár (= OSZK Kt) Levelestár (= Lt). Közli Bártfai: *Adatok*, I. 116.

62 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pest, 1831. június 15. MNL OL P 624–1.–No.12.

63 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pest, 1831. június 21. MNL OL P 624–1.–No.14.

64 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Buda Pest, [1831.] június 29. MNL OL P 624–1.–No.17.

65 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Budapest, 1831. július 3. MNL OL P 624–1.–No.18.

Július 9-én jelent meg a *Világ*, két nappal később küldött barátjának egy példányt:

„Itt küldöm új vastag és nagy, de még is csak Munkácskám. Vedd nyájas barátság-
gal. Éppen nem vagyok megelégedve vele — de néhány holnap alatt, sok egyéb fog-
lalatosságim mellett — hanyatló egészségemnél fogva, — ’s a nyomtatásnak kinjai
közt, számos hiány, tökéletlen, ki nem főtt s. a. t. csúszott belé. — [...] Kérlek írdjál egy
két szót — a »Világomrul« — nem tartod-e igen rossznak?”⁶⁶

Döbrentei véleményére is kíváncsi volt: „Kérem írjon megint, ha ideje van. A’ mit
Világomrul mond, igen érzékenyen vettem. Soha nem kell feledni, hogy egy dilettánsnak
szapora munkája.”⁶⁷

Kiss Sámuel lelkésznek a példányt kísérő levelében bővebben írt,⁶⁸ amit hosszabban
is idézek, mivel itt nyilatkozott részletesebben a mű megírásának motivációjáról, annak
stílusáról, ő maga milyennek látta művét és hogyan fogadta mások véleményét.

„Ide mellékelve küldöm újabb munkámat; vegye azt nyájas hajlandósággal. Az Egészet
nehány hónap alatt irtam; igen közepszerű munka lett tehát belőle — de továbbra
nem akartam halasztani, mert minden becsét elvesztette volna. Ha Megtámadóm⁶⁹
ellen egy Kicsinyt nyers vagyok, azt nem annyira ön-védelem, mint inkább köz
ügyünknek pártolása miatt vagyok Kénytelen eszközölni, — — s így engesztelésre
szert nem tartok; mindazáltal az Egésszel korántsem vagyok megelégedve, s már most
összeszedezetvén új tárgyakat, reméllem nem sokára egy meglehetősb munkával
fogok előállani.⁷⁰ Igen szívesen venném, ha Világomrul egyenest s minden himezés
nélkül Ki mondaná vélekedését; nekem legkisebb írói praetensióm nincs, de még azt
is állíthatom, hogy hiányosan előadott ideáimnak igazságát se pártolom »Ébreszteni,
felingerelni, életre hozni« — a mire olly nagy szüksége van a Magyaroknak — ez minden
törekedésem. Nem is bánom én azért az ellenem szólló s munkáimat bonczoló tagla-
latokat, csakhogy Dessewffy-es falsificatiók ne legyenek benne. Tisztelendő Ur a Tag-
latnak birtokában van, és így összehasonlíthatja, és ujra bizonyosságot nyerend: meny-
nyire nem viheti a legbecsületesb embert is a könnyelműség! mert hogy
szántsándékkal facsarta volna el olly rutul honfitársa szavait, egy másképp olly tisz-
teletre méltó Magyar Mágnás, azt nem hihetem.”⁷¹

66 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Pest, 1831. július 11. Közli *Akadémiai Értesítő* [17. kötet] (1906) 93.

67 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Cenk, 1831. augusztus 28. MTA KIK Kt K 194/54. Közli Majláth: *Gróf Széche-
nyi*, I. 195–197.

68 Kiss Sámuel (1796–1861) evangélikus lelkész és esperes.

69 Dessewffy József.

70 Utalás a *Stádiumra*.

71 Széchenyi Kiss Sámuelnek. Cenk, 1831. szeptember 10. OSZK Kt Lt. Közli Bártfai: *Adatok*, I. 126.

Metternich kancellárnak is küldött belőle:

„Sie haben meinen Versuch über den Credit mit Wohlwollen aufgenommen; dieß gibt mir den Muth Sie mit einigen Bruchstücken denen ich den Namen, oder vielmehr Tittel ‚Világ‘ – Licht – gab, zu belästigen. [...] Nehmen Sie es, mein Gnädigster Herr mit Ihrer gewohnten Güte und Nachsicht auf – und als einem Beweis, daß ich nicht die kleinste Gelegenheit vorübergehen lassen will, wenn ich Ihnen ein Zeichen meiner aufrichtigsten, ungetheiltesten Hochachtung geben kann.”⁷²

Széchenyi, mint szerző, nem volt jó véleménnyel saját művéről. Waldstein Jánosnak így írt róla: „A mit Világomról mondasz, teljes igazad van. Ha még egyszer írhatnám, másképp írnám [...]”⁷³ Wesselényi véleményére reagálva kritizálta írását:

„Amit Világomról mondasz, hogy abbul elbüszkülve látod lellem épségét, – leg nagyobb örömömre szolgál, de hidd el, baráti és így kedvező szemmel tekintéd azt – mert teli hibákkal, vagy inkább »hiányokkal« ~ Igen szapora munka –, három holnap alatt készült – ha heverhetett volna! de ugy elvesztette vala légyen minden kis becsét; azonban az Egésznek tán használhat ~ [...] Ha egészen átolvastad – írjal felöle egy két szót.”⁷⁴

Egy (eddig) ismeretlen személynek írott levelében pedig közészerűnek titulálta: „Endlich meinen »Világ« zu übersenden, den Sie zu haben wünschen, und den ich, als ein äusserst schnelles und mittelmäßiges Product, Ihrer Nachsicht empfehle.”⁷⁵

72 Széchenyi Metternich kancellárnak. Cenk, 1831. szeptember 20. MNL OL P 625 B–No.92. Közli Bártfai: *Adatok*, I. 129.; *Ezt köztünk! Isten áldja*, 122. „Ön jóindulattal fogadta kísérletemet a Hitelről, és ez arra bátorít, hogy Önt néhány töredékkal terheljem, amelyeknek a »Világ« nevet, azaz inkább címet adtam. [...] Legkegyelmesebb Uram fogadja ezt a szokásos jóakarattal és elnézésével, mint annak bizonyítékát, hogy a legkisebb alkalmat sem akarom elszalasztani, amikor Önnek nagyrabecsülésem legőszintébb és legtöretlenebb jelét adhatom.” [Ford. Oplatka András.]

73 Széchenyi Waldstein Jánosnak. Cenk, 1831. szeptember 27. MTA KIK Kt K 226. 136^v–138^v. Közli SzIN IV. 219–221.

74 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Cenk, 1831. október 3. MNL OL Mf. 8768. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 199–202.

75 Széchenyi Ismeretlen személynek. Cenk, 1831. október 13. OSZK Kt Lt. „Végre küldöm »Világomat«, amelyet kérem méltóztatott, és amelyet én mint különösen gyors és közészerű produktumot ajánlok.” [Saját fordítás.]

Stádium – 1833.

A következő mű megírásának gondolata tehát hamarabb is felötlött már benne, de csak a *Világ* után kezdte el rendszerezni anyagait, gondolatait:

„... télen keresztül, egy új munka fog a sajtó alá kerülni. – A Csontváza már kész – a materiale pedig rég olta kész ~ csak össze kell rakni – »And here I am a regular Scribler! – Gott ist Groß, und die Wege die er uns gehen läßt, unbegreifbar. Ki gondolta légyen. – Én egy rendes Író! – De bezzeg lakolok is érte; ~ Mindenünnen a zaj ellenem. Azt írja Döbrentei, Pozsonyban 20 árkus készült ellenem; címje »Széchenyi als Schriftsteller.«⁷⁶ Majd megkapom!!! – De mindezt, gondolhatod, nemigen fájlalom – sőt nem bánom, mert nem az Írói hír mint inkább a hon boldogsága forog előttem – oda pedig nem Én mondasim vak elfogadása, de igazság kell!”⁷⁷

Lunkányi János a *Stádium* munkálatai folyamán is segítségére volt Széchenyinek, az anyaggyűjtés mellett a készülő kéziratot is véleményezte a gróf kérésére: „Lesen Sie mein Stadium, und machen Sie auch Ihre Bemerkungen.”⁷⁸ Pár nappal később nyomatékossította kérését: „Ich bitte das Stadium zu lesen, und recht strenge Bemerkungen darüber zu machen.”⁷⁹

A mű elkészült, elkezdték a nyomtatást, de a nádor leállította, és eltiltotta a könyvet.⁸⁰ Széchenyi ezt követően döntött a külföldi megjelenésről, a kézirat kicsempészését Lunkányi intézte, és ő gondoskodott a kinyomtatott példányok hazajutásáról is:

„Ha a Stadiumnak egy példánya levan írva 's jó átnézve hozza azt fel 's adja maga által »Haulik« Aurana priornak -- 's azt már mondtam; ... ha pedig egy másik példány készül el... »küldje azt bizonyos alkalmatossággal Otto Wigandnak Pestre... Magam számára legyen pedig még 3 példány 'S ezt mert kérem!”⁸¹ „A Stadium Manuscriptumát tegye el jó helyre – damit uns Ein Exemplar sicher bleibt – denn abschreiben läßt sich 's leicht.”⁸²

76 Gróf Széchenyi István mint író. Kiad. balásfalvai Orosz József. Pozsony, 1832. Kapcsolódó naplóbejegyzés: 1831. november 3. SzIN IV. 228.

77 Széchenyi Wesselényi Miklósnak. Cenk, 1831. október 3. MNL OL Mf. 8768. Közli Majláth: Gróf Széchenyi, I. 199–202.

78 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Bécs, 1832. augusztus 16. MNL OL P 624-1.-No.45. „Olvassa el Stádiumomat és tegyen megjegyzéseket.” [Saját fordítás.]

79 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Bécs, 1832. augusztus 21. MNL OL P 624-1.-No.46. „Kérem olvassa el a Stádiumot és tegyen hozzá igazán szigorú megjegyzéseket.” [Saját fordítás.]

80 SzIN 4. LXXII.

81 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Bécs, 1832. augusztus 13. MNL OL P 624-1.-No.45. [Eredetileg 44. lenne, tévesen van számozva.]

82 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pozsony, 1833. január 2. MNL OL P 624-1.-No.56. „... hogy biztosan maradjon egy példányunk – mivel könnyen másolható.” [Saját fordítás.]

Miután mindent elintézték, türelmetlenül várta a megjelenést: „Stadiummal hogy vagyunk? Jó lenne Vigandnak írni »Csak lassan lassan küldené bé -- országunkba, 's hogy én is kaphassak tüstént néhány példányt.”⁸³ „Ha valamint irnak W.⁸⁴ részéről a Stad — m.⁸⁵ iránt, »mikor lát napvilágot &&&«, tudositson felöle. Ha pedig jókor ki lenne nyomtatva — és szerezhethetne egy két, példányt, — küldené éppen akkor Győrbe, mikor azon indul a gőzhajó — adatná át.”⁸⁶

„Stadium und wenn werde ich Eins in Hände bekommen? [...] Ich freue mich aber auf die Erscheinung vom Stadium. [...] Ich werde höher stehen — oder fallen. Was ich durchaus haben will. Kann ich nicht viel nützen und, ungebunden Hände haben, und meinen Eigenen Weg wandeln, — — so will ich lieber, der vorige independente Mann seyn”⁸⁷

Az ősz eleje még mindig kétségek közt telt: „Es wird mich freuen den Stadium zu erhalten.”⁸⁸ „Hát Stadium? Mikép van? Attul tartok, nagy száju W. nem is kezdett hozzá!”⁸⁹ Majd novemberben végre megjelent, de hamarosan lefoglalták: „tán nem is megyek Angliába --- és Duna dolgának vége, mert, úgy mondják, igen igen neheztelnek a Stadiumra, melly már száz meg száz példányban a község közt van. Büntetni akarnak de tán ők lesznek a büntettek.”⁹⁰

A kötetet illető véleményekről a levelekben elég szűkszavúan nyilatkozott: „A Stadium itt és Bécsben szabadon adatik. A Herczeg, szemlátásra — éppen nem nehezteli.”⁹¹ „Stadiumomnak mi a sorsa? Olvassák..? 's mit szül?”⁹² „A Stadium ellen még semmi?”⁹³ „Stadium iránti sententiaik igen jók...”⁹⁴

83 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Zimony, 1833. július 22. MNL OL P 624-1.-No.51. Közli Bácskai-Nagy: *Széchenyi pesti tervei*, 23–26.

84 Wigand.

85 *Stádium mű.*

86 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1833. augusztus 5. MNL OL P 624-1.-No.65.

87 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1833. augusztus 19. MNL OL P 624-1.-No.66. Közli *Ezt köztünk! Isten áldja*, 149–152.; „Stádium és mikor fogok egyet kézhez kapni? [...] Viszont örülök a Stádium megjelenésének. [...] Magasabban fogok állni — vagy elbukok. Amit én mindenképpen szeretnék. Ha nem sok hasznom van, ha meg vannak kötve a kezeim, és nem járhatom a saját utamat, — — akkor inkább az eddigi független ember akarok lenni.” [Saját fordítás.]

88 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1833. szeptember 13. MNL OL P 624-1.-No.68-69. „Örülni fogok, ha megkapom a Stádiumot.” [Saját fordítás.]

89 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1833. október 9. MNL OL P 624-1.-No.72.

90 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pozsony, 1833. november 16. MNL OL P 624-1.-No.16.

91 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1833. november 24. MNL OL R 196. No. 4. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 337–338.

92 Széchenyi Tasner Antalnak. London, 1834. január 23. MNL OL R 196. No. 6. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 352–353.

93 Széchenyi Tasner Antalnak. London, 1834. január 30. MNL OL R 196. No. 7. Közli Tasner Géza: *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete*. Bp., 1876. 16–19.; Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 367–369. [1834. február 6-i dátummal.]

94 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Pozsony, 1835. február 2. MNL OL P 624-1.-No.122.

Hunnia – 1835. [1860.]

A *Hunnia* című írása eredetileg nem teljesen önálló munka lett volna, hanem a *Stádium* folytatása, a X. törvény részletezése, ezért eleinte így esett rá utalás, és egyúttal maga a folytatás a motiváció: „Stadium második részén már kezdek dolgozni az az: a kész darabokat egyeztetni --- de minek előtte azt sajtó alá bocsátanom – mert egy kissé kihevertetni akarom –, valami mást kívánok közre bocsátani.”⁹⁵ Akárcsak az előző kötet esetében, ennek a műnek a váza is megvolt már: „Csak legyen időm... tudom a legközelebbi része Stadiumomnak mely részint fejemben, részint elszórt írásaimban már készen van.”⁹⁶

Az írás folyamatába ezúttal is bevonta Lunkányit: „Stadium II^{ik} részén most dolgozgatok üres időmben. Ön azt mondá »Stadium I része ellen sok észrevételei vannak. Tudja e mit« Azzal engeszteljen megint meg mert valóban igen igen haragszom – hogy észrevételeit egy kis rendbe hozza – minél fogva tüstént át mehetünk rajta ha haza érek...”⁹⁷

Három hónappal később már az új címén emlegette írását, amellyel nem volt megelégedve: „Hunniának felét elolvastam tegnap. Igen elszomorított mert egy cseppet sem tetszik.”⁹⁸ „Hunniát egészen elolvastam, ’s tűzbe szeretném vetni!”⁹⁹ Nemcsak a kötet címe lett új, hanem a levelek címzettje is: ezt követően Lunkányi János helyét átvette Tasner Antal a mű további sorsát illetően, a neki adott instrukciók azonban nem a mű tartalmi vonatkozásait érintették, hanem annak megjelentetését: „Stadium vagy inkább Hunnia folytatását azon folio könyvben mellyet bé és fel lehet oldozni, és mellyben a kék folio könyv is van, Pesten hagytam; Kérem csinálja be az egészet jól ’s pecsételve, és küldje minél előbb, ha lehet, szaporán, de minden esetre biztosan.”¹⁰⁰ „... Hunniát mikor adjuk a világba? Ha néhány hónap után nem, már késő lesz...”¹⁰¹ A megjelenésnek azonban volt egy olyan befolyásoló körülménye, amely az eddigi műveknél nem állt fent: az országgyűlésen aktuálisan ekkor tárgyalták a magyar nyelv kérdését, és ezzel kapcsolatos latolgatásait Széchenyi megírta Tasnernek is: „... A tegnapi rescriptum nem teszi Hunniát szükségtelemmé, 1836-ban világot kell neki látni, s tán lesz időm felét ki hagyni, jobban elrendelni, tömöttebbre csinálni, hozzá adni, végezni...”¹⁰² Pár héttel később már: „... A herceget megkéri a magyar nyelv iránt intermediatio végett s szinte bizonyos

95 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1833. augusztus 25. MNL OL P 624-1.-No.67.

96 Széchenyi Tasner Antalnak. London, 1834. február 24. MNL OL R 196. No. 8. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 377–378.

97 Széchenyi Lunkányi Jánosnak. Orsova, 1834.szeptember 14. MNL OL P 624-1.-No.109.

98 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1834. december 26. MNL OL R 196. No. 19. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 573–574.

99 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1834. december 27. MNL OL R 196. No. 20. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 574–575.

100 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1835. február 2. MNL OL R 196. No. 25. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 595–596.

101 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1835. október 17. MNL OL R 196. No. 45. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, II. 132–133.

102 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1835. október 30. MNL OL R 196. No. 53. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, II. 150–151. Pár nappal később naplójában: „Ungrische Spache. Miserabel. Hunnia wird nicht überflüssig” SZIN IV. 614. „Magyar nyelv. Nyomorúságos. A Hunnia nem lesz felesleges.” [Saját fordítás.]

– mint mondják – a magyar lesz a dirimens. Hunnia többé nem kell. Annál jobb, semmi esetre január előtt...”¹⁰³

A *Hunnia* nem közvetlenül azután jelent meg, hogy megírta, alkalmanként ugyan elővette,¹⁰⁴ de az évek során gyűlő több más iratával, írásával együtt egy ládába került, amelyről újra csak 1857-ben érkezett Tasnerrel. A motivációról titkárának: „Én azonban Törököt¹⁰⁵ nem akarom csorbitani, ha a »Moslék«-nak¹⁰⁶ valami hasznát vehetné, sőt többet akarok tenni, t. i. igen izletes falatokat fogok a moslékhoz csatolni, mert csak most látom tisztán, mit kellett volna 10, 20, 30 év előtt írnom, – és ezt most tehetem tán igen nagy haszonnal...”¹⁰⁷

Elkezdődött a munka: „Ide csatolva küldök megint egy darab Hunniát. Igen csodál-nám, ha el nem nyomják; mert úgy illik a mai napra és körülményekre; mikép, ha a latin helyébe a »deuschot« tesszük, mint ha ma írtuk volna.”¹⁰⁸

„Édes fiam Tasner; itt küldök ismét két ívet – a 23 év előtt írt fekete levesbűl. [...] Én azt hiszem – barlangombul látva, nézve és itélve ~ hogy 1° A »Cim« körül belül így volna irandó: Hunnia írta Gr. Sz. Ist. 1835^{ben} kiadja -- összeszedte Török. 2° hogy a kéz-iratok ~ ha csak néhány szó is van hozzá írva ~ küldessék fel hozzám ~~~ wo ich es gleich verbrennen etc. oder verstecken werde.¹⁰⁹ [...] A *Cimre* kell kitenni az 1835^{öt}, noha ez tán igen csökkenti kapósságát ~~, de csak pillanatra – [...] Mért nem adtuk ki rögtön ~ ha már meg volt írva! De tán nem volt ~ és azért – Törököt söt engem is bizonyosan kérdőre fognak vonni. [...] 1835^{ben} tán nem lett volna annyi hatása – mint most okvetlen lesz ~ mint én, innend sejditem, látom.”¹¹⁰

103 Széchenyi Tasner Antalnak. Pozsony, 1835. december 10. MNL OL R 196. No. 74. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, II. 203–205.

104 „Lese Hunnia.” SZIN V. 226. „Olvasom a Hunniát.” [Saját fordítás.]

105 Török János (1807–1874) újságíró, 1853–1855 között a *Pesti Napló* szerkesztője, 1855 tavaszától 1856 végéig a *Magyar Sajtó*. Cikkeiben Széchenyi eszméinek követésére szólított fel, utóbbi lapba írt első cikkét Széchenyi *Kelet népe* című munkájából vett idézettel kezdte. Széchenyivel való ismeretsége az 1830-as évek végére, 1840-es évek elejére nyúlik vissza, akitől anyagi támogatásban is részesült. 1858-ban kezdték a közös munkát, többek között a *Hunnia* kiadására. Török János: *Gróf Széchenyi István végrendeletének fő pontjai*. Szerk. Werter Károly. Pest, 1860. 6.; *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerk. Angyal Dávid. Bp., 1926. 92–106., 135–137.; *A magyar sajtó története*. I–II/2. Szerk. Kókay György et al. Bp., 1985. II/1. (1848–1867) 303–304., 367–372., 386–387.

106 A *Hunnia* és *Pesti por és sár* című műveire, valamint egyéb feljegyzéseire céloz.

107 Széchenyi Tasner Antalnak. Döbling, 1857. november 17. MNL OL R 196. No. 516. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 655–657.

108 Széchenyi Tasner Antalnak. Döbling, 1858. április 10. MNL OL R 196. No. 521. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 662–663.

109 „... ahol rögtön elégetem etc. vagy elrejtjem.” [Saját fordítás.]

110 Széchenyi Tasner Antalnak. Döbling, é. n. MNL OL R 196. No. 583. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 745–747. 1859-es dátummal, amely ceruzával a kéziratban is szerepel. Ez a keltezés azonban téves, mivel a *Hunnia* szerkesztési munkálatai 1858. január és május között zajlottak, így a levél megírása is erre az időszakra tehető. További, a *Hunnia* szerkesztésére, kiadására vonatkozó, Tasner Antalnak címzett levelek 1858-ból: április 5., május 5., 8., 10.11., 17., 21., június 7., 12., 20. MNL OL R 196. No. 519., 528–531., 533–534., 543–545. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 659–697.

A megjelenés azonban késlekedett, ami miatt Széchenyi aggódott: „Hát Isten irgalmáért Heckenast mikor babázik meg H^{val}!”¹¹¹ A késlekedés oka a cenzúra volt, amely viszontartotta a kötetet, és 1858. októberben el is tiltotta, így az csak a szerző halála után, 1860. október 13-án jelenhetett meg.¹¹²

A levelek címzettjei

Széchenyinek már ebben az időszakban (1827–1835) is kiterjedt levelezése volt, de műveinek alkotásába csak néhányakat avatott be, és azokat a személyeket sem egyformán. Kétségtől a legtöbbet Lunkányi János tudott Széchenyi írásairól, nemcsak passzív szemlélője volt a folyamatnak, hanem aktív résztvevője is:¹¹³ segédkezett a szerzőnek az anyaggyűjtésben, a szöveg elkészítésében, valamint a *Stádium* esetén annak külföldi megjelenítését is elvállalta. A levelek tanúsága szerint a szövegek alakításába még további egy címzettjét vont be, az 1830-as években Döbrentei Gábort, akivel a Tudós Társaság miatt rendszeres érintkezésben állt, az 1850-es évek végén pedig Török Jánost, akit Széchenyi titkárán keresztül instruált, a szerkesztés ideje alatt Töröknek címzett levélről egyelőre nincs tudomás. 1833. augusztustól Tasner Antal lett Széchenyi titkára, és ezt követően hamarosan át is vette Lunkányi helyét az aktuális kötet körüli munkákban, de Széchenyi őt annyira nem vont be az írás folyamatába, mint jószágigazgatóját. Több, Wesselényi Miklóshoz intézett levélben is említés esett Széchenyi műveiről, azok keletkezésének különböző szakaszaiban, de 1831. október után már nem (és ezt követően a neki címzett levelek is ritkultak) – ezen a vonalon is látszik Széchenyi és Wesselényi szakítása.¹¹⁴

Jellemző, hogy a főméltóságoknak írt levelek a küldött kötetek kísérőlevelei, amelyekben a címzett figyelmébe ajánlja a művét és az abban vizsgált kérdéskört. A fent nevezettekén kívül van egy-egy címzett, akinek csak egy alkalommal írt vagy a mű motivációja kapcsán, vagy pedig a példány kísérőlevelében. Az idézett levelek címzettjei között volt még egy személy, aki hivatalból olvasta a gróf írásait: Drescher Frigyes cenzor, akivel Széchenyi írásai kapcsán állt levelezésben.¹¹⁵

Döbrentei és Tasner nemcsak a művek írásánál, kiadásánál játszottak szerepet, hanem segítségére voltak Széchenyinek, amikor az 1833-ban újabb angliai utat tervezett, amelyre magával akart vinni addig megjelent köteteiből néhány példányt. Döbrenteit pontos instrukciókkal látta el: „Anglia számára készülnek e a könyvek? [...] elkészülendő könyveket tartsa Ön magánál, kérem.”¹¹⁶ Pár nappal később:

111 Széchenyi Tasner Antalnak. Döbling, 1858. június 27. MNL OL R 196. No. 547. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 698–699.

112 Török János és Tasner Antal Széchenyihez írott levelei. MNL OL D 283. F tétel.

113 'Munkatárs'. Bővebben lásd Czinege: A Széchenyi-levelek kiadási munkálatai, 23–25.

114 „Útjaik elágazásáról” bővebben egodokumentumok tükrében: Széchenyi István – Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók*. [Vál., szerk., bev. Maller Sándor.] H. n., 2004. 46–47.; Oplatka: *Széchenyi*, 249–250.

115 A cenzúráról, művekről és költségekről lásd Széchenyi Drescher Frigyesnek. Pozsony, 1833. április 12. MTA KIK Kt K 201/98. 2., 3^v.

116 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Pozsony, 1833. január 6. OSZK Kt Lt.

„... de nincs még rendben a dolog. 1° A könyvek, en pretension vannak kötve, és akkor, ha Angliába küldöm — leg szebb bőrben kellene kötni — 2°, mint maga mondja, nagyon elvannak vágva — 3° a Hitelnek -- nem Paziazi hanem Voiditsek fordítása vagy inkább elfacsarása van --- küldve — Már nem segíthetek, de Ön ígérte - - és ekkép csak végig el kell jarnia a dologban. Ugyan azért kérem, vetesse Ön ezen 6 könyvet, NB¹¹⁷ leg jobb Papiroson és Voiditsek helyett Paziazit, ismét meg. A könyvkötő kösse jól --- de úgy, hogy a külföld elhihesse „mindnyájan úgy vannak kötve eladásra -. Há-tul ne legyen az a nagy fehér paizs -- és az Isten irgalmáért ne legyen felvágva — amin nem tudtam eléggé bámulni. Hadja egyébiránt a könyvnek egész formátumát. — ha Ön ezeket most mindjárt elrendelné — magammal vihetném a békötött könyveket.”¹¹⁸

Majd ősszel Tasnernek:

„Én minden munkáimból 2 példányt akarok Angliába magammal vinni. [...] Köttesse Budán (Döbrentei tudja, kinél) és pedig csak sötét hamuszinben 'Zöld háttal' Már kétszer kötött azon kötő nékem. [...] Mindenikben legyen a titulus és Coperta közt, tiszta levél, hogy belé írassak valamit. Mindenbül Velint kell választni. Ha bajja volna írjon Posonyba poste restante. Vigyázni kell 'a Hitel első kiadása, legyen, a 2, 3^{ik} sokkal alávalóbb.”¹¹⁹

„Igen is, a zöld hátat vászonybul kívántam. köszönöm hogy már kötik a könyveket.”¹²⁰

A címzettek közül tehát hárman voltak azok, akik együtt dolgoztak a szerzővel a művek sikerén: Lunkányi, Tasner és Döbrentei – volt, aki a szövegnél, volt, aki a kiadásnál, volt, aki mindkettőben szerepet vállalt. Ezek megoszlása a címzettek Széchenyivel való kapcsolatából eredeztethető, Lunkányi János állt legrégebben a gróf alkalmazásában, és azon túl, hogy Széchenyi birtokainak jószágigazgatója volt, több más szerepkörben is a gróf rendelkezésére állt, így minden művének minden mozzanatába volt betekintése, és Széchenyi a művére érkezett reakciókat is vele „beszélte ki” részletesebben. Széchenyi Wesselényi Miklóssal baráti kapcsolatot ápolt, így 1831 végéig leveleiben értesítette egy-egy művének írásáról, és a megjelenés után várta róluk a véleményét, illetve a már ismert reakciókat vitatta meg vele.

117 Nota bene. [Jól jegyezd meg.]

118 Széchenyi Döbrentei Gábornak. Pozsony, 1833. január 13. MTA KIK Kt K 194/56. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 233.

119 Széchenyi Tasner Antalnak. Cenk, 1833. október 15. MNL OL R 196. No. 2. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 325–326.

120 Széchenyi Tasner Antalnak. Cenk, 1833. október 26. MNL OL R 196. No. 3. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, I. 334–335.

Széchenyi és művei

Széchenyi művei közül leveleiben legtöbbet a *Hitellel*, a *Stádiummal* és a *Hunniával* foglalkozott. A *Hitel* esetében különösen a visszajelzések, másik két műve kapcsán a kiadás körüli bonyodalmak szaporították az említések számát.

A művek megírásának motivációjára vonatkozó szöveghelyek közül szembetűnő, hogy éppen a legkisebb visszhangot kiváltott művének témaválasztását részletezte leginkább, és a *Lovakról* szóló véleményekről nem is olvashatunk leveleiben, csupán egy-egy megjegyzést. A „hármasszög” előzményeit viszont kevésbé részletezte, a *Világot* is csak akkor, amikor az már megjelent. Annál inkább foglalkozott a róla szóló véleményekkel, különösen a *Hitel* esetében: közel fél éven át visszatérő témája volt leveleinek.¹²¹ Vélhetően azért is foglalkoztatták ennyire a visszajelzések, mert íróként ilyen jellegű jelenséggel még nem volt dolga, és ugyanez lehet az oka annak is, hogy a *Világ* és *Stádium* esetében már nem volt meg az újdonság varázsa, így ott a véleményeket kevésbé részletezően közölte, pedig leveleiben önmagát íróként először csak a *Stádium* írásakor aposztrofálta egy róla és műveiről megjelent írásmű címe kapcsán. Az idézett részekből az is kitűnik, hogy fontos volt neki bizonyos személyek véleménye azon túl, hogy az általános véleményeket is közölte, különösen a nádoré és Metternich kancelláré.

Az írás folyamatába legnagyobb betekintést a Lunkányinak és Tasnernek, illetve kisebb részben Döbrentének írott levelek adnak: folyamatosan tájékoztatnak az írás fázisairól, ki, milyen módon vesz részt abban. A művek közül e tekintetben a *Hunniá* a legérdekesebb, és nemcsak azért, mert nem akkor jelent meg, amikor Széchenyi megírta, hanem azért is, mert a rendelkezésre álló kézirat és annak későbbi másolata, valamint az 1860-ban kiadott munka több ponton eltér egymástól.¹²² Továbbá a Tasnernek 1858 tavaszán írott levelekben, amelyek közül csak egyet idéztem hosszabban, részletesebb információk és instrukciók is vannak a szövegen tett változtatások kapcsán, például: „Mi a nyomtatványt illeti e kis javításokat tettem: p. 167 h betűt d helyett p. 169 veres Önnel jegyeztem meg egy ő't...”¹²³

Széchenyi, mint író,¹²⁴ meglehetősen kritikus volt önmagával szemben. Kész műveinek említését rendszerint kísérte valamilyen becsmérő jelző: „temérdek sok hiba lesz benne”, „igen középszerű munka”, „egy dilettánsnak szapora munkája”, „egy cseppet sem tetszik” vagy „tűzbe szeretném vetni”. A *Hitel* és *Stádium* kapcsán nem élt ilyen jelzőkkel, ezeknél a műveknél inkább a várakozás, a sikerben való bizakodás olvasható ki a sorokból.

121 Naplójának pedig bő fél éven át: 1830. január 25. és július 4. között említi a véleményeket, de később is felbukkannak. SzIN IV. 13–71.

122 Eredeti kézirat: MTA KIK Kt K 261/2. Másolat: OSZK Kt Fol. Hung. 1002. A szöveg rekonstrukciójára vállalkozott Velkey Ferenc Széchenyi István Hunniájának kritikai kiadása és értelmezése címet viselő OTKA kutatása.

123 Széchenyi Tasner Antalnak. Döbling, 1858. május 5. MNL OL R 196. No. 528. Közli Majláth: *Gróf Széchenyi*, III. 674–675.

124 Széchenyi írói munkásságához, műveinek elemzéséhez lásd Gergely András: *Széchenyi István (1791–1860)*. Pozsony, 2006. (Magyarok emlékezete.)

Ahogy műveire, úgy leveleire is jellemző, igaz elvétve, a szimbólumhasználat.¹²⁵ A fent idézett levelekben ezek inkább műveinek tartalmi tényezőire utalnak: a tönkölty a *Világra* vonatkozóan, amelyet mint nem nemesített búzafajtát nem tudott kiostáltni a „némi jó” közül. A *Hunniá* kapcsán két metaforát is használt, az egyik a moslák volt, amivel nemcsak a *Hunniára* utalt, hanem a *Pesti por és sár* című művére is, valamint egyéb feljegyzéseire, amelyek még rendszerezendők voltak, és további gondolatokkal, ízletes falatokkal kiegészítendők. A másik a fekete leves, mert mindazt az olvasó elé tárja, amin változtatni kell annak érdekében, hogy fejlődés következzen be, akkor is, ha az nem tetszik az olvasónak. Széchenyi egyéb írásában rendszeresen visszatérő motívum a tűz, az idézett szöveghelyeknél több esetben konkrét értelemben használja: amikor nem elégedett a *Hunniával*, és tűzre akarja dobni, ráadásul kétszer is, egyszer még 1835-ben, egyszer pedig 1858-ban írt így róla. Valamint Tolnában a rendek el akarták égetni a *Hitelt* – de szimbolikusan is tekinthetjük ezt az utalást, mivel ebben az időben nem volt jellemző a könyvégetés, sokkal inkább az eltiltás vagy a lefoglalás. Egy következő szöveghelyen azonban a büntetés szinonimájaként használja: „elégetni fognak” – a *Hitel* miatt.

Lovakrul, Hitel, Világ, Stádium, Hunnia, Széchenyi első nagy művei – amelyeket viszonylag rövid idő leforgása alatt vetett papírra – mutatják írói tevékenységének intenzitását, azon túl, hogy naplójában és leveleiben is mennyi említést tett róluk. Az idézett szöveghelyekből azt tudhattuk meg, hogy a szerző milyen információkat osztott meg ismerőseivel készülő munkáiról. A művek ismert keletkezéstörténetével összevetve ezeket, megállapítható, hogy pusztán a levélszövegek segítségével is rekonstruálható a váza annak, hogyan készült el az író egy-egy művével, a naplóbejegyzések pedig újabb adalékokat szolgáltatnak hozzá,¹²⁶ tovább árnyalva a szerző által megfogalmazott keletkezéstörténetet, amelyet a történészek más források bevonásával tettek/tesznek teljességre törekedve kerek történetté.

125 Széchenyi szimbólumhasználatáról bővebben lásd Pletl Rita: *A döblingi Széchenyi eszmevilága és stílusa*. Bp., 2005.; Czinege Szilvia: „Eszembe jut végezetül: minderről Mett[ernich]-hel beszélni.” In: *Történeti tanulmányok*. XVII. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, 2009. [2012.] 199–202.

126 Többek között azért is, mert például a nádornak is elküldte a *Világ*ot, de ennek a kísérőlevele egyelőre nem ismert. Vö. 1831. október 27. SzIN IV. 226.

„BUDAPEST NEM TUD
MÉLTÓ ELHELYEZÉST BIZTOSÍTANI”¹
Első világháború utáni menekült tisztviselők
Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében

ABLONCZY BALÁZS

„BUDAPEST CANNOT PROVIDE THE ACCOMODATION THEY DESERVE”

Refugee Officials in the County of Pest-Pilis-Solt-Kiskun
after World War I

The study examines the issue of flight at the end of the First World War in two cross-sections of the largest county in the Kingdom of Hungary in terms of area and population. The first part of the study looks at the policies that the state administration used to supply and employ refugees, and at the strategies that refugee officials employed to seek jobs and flats. The second part, based on a specific sort of the county administration's papers, seeks to trace the background and career paths of the individual officials who remained in the county. This is all the more important because the analysis reveals that there are more similarities between the late Dualist period and the early Horthy regime (and between the Károlyi administration and the Republic of Council in between) than one might think. The change was then brought about by a centralised state refugee policy, with housing schemes and centralised social politics: while the state administration, overly bloated with refugee officials, was in 1922 pushed in large numbers from the state administration into the private sector or among the pensioners.

Keywords: refugees, state and county administration, after World War I

A trianoni menekültek történetének feltárásában az állami/vármegyei tisztviselők kérdése eddig viszonylag háttérbe szorult, aminek számos oka lehet. Ezek között bizonyosan ott van a forráshiány: az Országos Menekültügyi Hivatal és Tanács iratainak megsemmisülése, a megyei/vármegyei levéltárakban lezajlott nagyarányú selejtezések minden bizonnyal szerepet játszanak abban, hogy a kutatók figyelme nem fordult a témakör felé.

Ablonczy Balázs, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Horthy-korszak osztály, „Lendület” Trianon 100 kutatócsoport-vezető.

- 1 A tanulmány a „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoport keretében készült. Itt szeretnék köszönetet mondani Somogyi Lászlónak, a Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosának és Szűts István Gergelynek (Habsburg Ottó Alapítvány), hogy a kéziratot átolvasták és tanácsaikkal segítették annak végső formába öntését. A hibákért, esetleges tévedésekért őket természetesen semmilyen felelősség nem terheli.

Csóti Csaba csaknem húszéves tanulmányát nem lehet megkerülni a kérdés tanulmányozásakor, a közelmúltban pedig Bojtos Gábor szolnoki levéltáros elsősorban egyéni tisztviselői pályaképekben próbálta megragadni a menekült tisztviselők sorsának egyes vonásait.²

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye menekült tisztviselőkre vonatkozó iratanyaga a jelek szerint sokkal kisebb arányban semmisült meg, mint más területi levéltárak hasonló dokumentumai. A mostani kutatás gerincét főleg az alispáni iratok adták. Ez az iratanyag lehetőséget nyújtott arra, hogy néhány kutatási kérdésre választ remélhessek. 1. Voltaképpen ki is tekinthető menekültnek, milyen különböző státuszokat, egyéni és csoportos élethelyzeteket gyűrt be a közbeszéd a fogalom alá? 2. Milyen politikákat követett a központi és a vármegyei igazgatás a menekültek (az egyszerűség kedvéért hívjuk most őket mi is így) integrációjában; munkához, ellátáshoz való juttatásában? 3. Végül pedig az érdekelt: a harmincas években mennyien maradtak a vármegyei igazgatásban a húszas évek elején lezárult repatriálás szereplői közül és milyen pályákat futottak be?

Az ország szíve

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (1950-ig) véglegesnek tekinthető formáját 1876-ban, a Kiskun Kerület megszüntetése után nyerte el: mind népességre, mind területre Magyarország legnagyobb vármegyéje volt. 13 ezer négyzetkilométeres területe egyes mai európai államokét is meghaladta, így például Ciprusét és csak alig maradt le Montenegrótól. 1920-ban több mint 1,1 millióan lakták, és azon kevés magyarországi vármegye közé tartozott, amely nem vesztett területet a trianoni béke következtében. Különleges volt még a helyzete annyiban is, hogy az ország központjában terült el, székhelye pedig a fővárosban volt. Ez a körülmény kíváncsú célponttá tette a vármegyét az 1918 végén a távozást választók között is, akik sok esetben – ha nem jutottak lakáshoz a fővárosban – a környező, akkor még önálló elővárosokat vagy településeket vették célba. E körülménnyel már az 1916-os erdélyi betörés időszakában is találkoztak a főváros és a vármegye vezetői, és ez az összeomláskor sem változott. A menekültek kérdésének kezelésében először – érthetően – a korábbi reflexek domináltak, az érintettek és a közigazgatás képviselői csak fokozatosan jöttek rá, hogy valami gyökeresen mással állnak szemben, mint a világháború alatt: a gyors visszatérés reménye elenyészett, és a széttartó ágazati, települési kezelési módok, illetve a társadalmi jótegyenlőségre alapozott segélyezés ezúttal nem fog működni. Csak részben tartozik a tárgyunkhoz az a körülmény, hogy 1918 végétől nem csak egyének, családok vették célba a fővárost és környékét: menekültek intézmények és tárgyak is. Előbbiek esetében elég legyen itt a selmecbányai főiskola Budapesten töltött hónapjaira vagy arra utalni, hogy a kolozsvári és a pozsonyi menekült egyetemek is éve-

2 Csóti Csaba: A menekült köztisztviselők társadalmi integrációjának kezdetei, 1918–1924. *Limes* 15 (2002) 2. sz. 25–37.; Bojtos Gábor: Újratervezés. Adatok a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében új életet kezdő menekült tisztviselők pályafutásához. In: *Trianon és a magyar közigazgatás*. Szerk. L. Balogh Béni. Bp., 2020. 153–168. A menekültkérdéshez a közelmúltból lásd még Dékány István: *Trianoni árvák*. Bp., 2018.

kig működtek a fővárosban.³ A Cinkotára menekült pozsonyi tanítóképző intézet története egy fokkal ismertebb – bár a menekült egyetemeket bizonyosan nem éri el.⁴ Kevésbé köztudott és témánkhoz szorosabban kapcsolódó az a tény, hogy 1916-ban is teljes intézmények kerültek a vármegyébe: Visegrád község előljárósága még 1919 folyamán is levelezett az alispánnal az odahelyezett kézdivásárhelyi leányárvaház költségeinek kifizetéséről. Az intézmények mellett tárgyak, sőt papírok is országot váltottak: az elvesztett területek múzeumaiból a megmaradt területre, főleg Budapestre hozott műtárgyak mellett fontosnak tekintett iratok is a fővárosba, sőt a vármegye őrizetébe kerültek. 1922 decemberében például a vármegye alispáni hivatalában a főlevéltáros, a pénzügyminisztérium képviselője és a román restitúciós bizottság képviselője jelenlétében bontottak fel két, eladdig azonosíthatatlan ládát, amelyek 1918 végén kerültek a levéltár őrizetébe. A ládákban különböző háromszéki községek (Szárzajta, Bölön és a volt Miklósvári járás egyéb települései) értékpapírai, számadásai és egyéb okmányai voltak, ezeket a vármegye hatóságai továbbra is megőrzésükben tartották, a tulajdonosoknak való visszaszolgáltatásig.⁵

A jegyzők futása

Ki is a menekült? A vármegye igazgatásáért elsősorban felelős alispáni iratokban legalább háromféle fogalom keveredik, és néha nem is lehet szétszálazni, ki hova tartozik. Más elbírálásban részesültek az 1916-os erdélyi betörés menekültjei; ügyüket még 1922-ben is külön kezelték a későbbi menekülőkétől. A következő hullám a vármegyében a jegyzőké és az elűzött községi alkalmazottaké volt: ügyeik kezelésére külön kormánybiztosságot is felállítottak 1918 decemberében, Hegymegi Kiss Pál miniszteri titkárral a szervezet élén.⁶ Őket követik majd, illetve velük összekeverednek az elszakított országrészekből menekülők. A menekült jegyzők azonban a vármegyén belül is menekültnek/elűzöttnek számítanak, és helyzetük kezelése egyértelműen prioritás volt az eltávolított munkapárti alispán, Fazekas Ágoston utódának, az 1918. november 25-én beiktatott, és a posztját a húszas években végig megőrző Agorasztó Tivadarnak.

Egy összesítés szerint a vármegye 17 járásából, 66 állomáshelyről (az összesen 238-ból) 80 jegyzőt és más községi alkalmazottat (helyettest, adóügyi jegyzőt, díjnokot) űzött el a lakosság – finom körülírással a hivatalnokok „helyökről eltávoztak”. Jó néhány távozó csak „szabadságra ment”, de ez nyilván csak egy további eufemizmus volt.⁷ Kisfaludy

3 Erről lásd Vincze Gábor: *A száműzött egyetem*. Szeged, 2006.

4 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Pest Megyei Levéltára (= PML) IV. 408.b. Alispáni iratok. 4039/1919. Előadói ív. 1919. február 24.; Tíz év... 1919–1929. In: *A cinkotai m. kir. állami tanítónőképző-intézet értesítője az 1919/20–1929/30. évről*. Szerk. Tabódy Ida [igazgató]. Cinkota, 1930. 5–13.

5 MNL PML IV. 408.b. 6676/1923. Rexa Tivadar főlevéltáros levele Agorasztó Tivadar alispánnak. Bp., 1922. július 18., illetve uo. Jegyzőkönyv. 1922. december 1., 2., 4. A műtárgymenekítésről lásd Ablonczy Balázs: Menekülő tárgyak. Műtárgymenítés Magyarországon 1918–1920 között. *Múzeumcafé* 75–76 (2020) 51–79.

6 Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny* 1918. december 11. 1.

7 MNL PML IV. 408.b. 52/1919. A kormánybiztos–főispán 1919 januárjában valamivel kevesebb, 45 betöltetlen jegyzői helyről számolt be. Vö. *Iratok Pest megye történetéhez 1918–1919*. Szerk. Dr. Csicsay Iván et al. Bp.,

Tihamér vecsési jegyző arról panaszkodott, hogy november 1-én részeg katonák és a helyi csőcselék értékeiben 100 ezer korona kárt okozott, és a borospincéje is jelentős kárt szenvedett. Miután a Kiskunfélegyházára való menekülés 80 koronás útiköltségét is igyekezett kifizettetni a felettes hatóságával: ő Ókércskére kapott beosztást.⁸ A vármegye hatóságai az előzőtt jegyzők pótlására általában a törvényhatóságon belüli mozgatással kísérleteztek, azaz a hiányzó községi személyzetet máshonnan elzavartakkal igyekeztek pótolni: ekkor még nem merült fel a megszállt területekről jövőek alkalmazása.

„Nem” – válaszolta határozottan Almássy Sándor, a Pomázi járás előzőtt főszolgabírája egy összeírási ív azon kérdésére, amely szerint „kívánatos-e idegen vármegyebeli alkalmazottak odahelyezése?”⁹ Ez az elutasító hozzáállás más vármegyékben, így Tolnában is megfigyelhető volt; nem látták szívesen az Erdélyből vagy Felvidékről menekült jegyzőket.¹⁰ Ez azonban hamarosan megváltozott. Egy, a Tanácsköztársaság időszakában keletkezett összesítés például 25 olyan menekült jegyzőt sorolt fel, akik alkalmazást nyertek a direktórium valamelyik „szakcsoportjánál” (központi igazgatásában), közülük azonban csak hét volt korábban helyi községi alkalmazott, a többiek az elveszített területekről jöttek.¹¹

Tabak Gusztáv béládi [Bars vm.] jegyző kétszeresen is menekült volt. Miután 1918. november 4-én katonák rontottak be hivatali helyiségeibe, ahol a tisztviselőt „tettleg bántalmazták”, családjával együtt elmenekült, majd felsőbb rendeletre november 22-én visszatért szolgálati helyére – részben valószínűleg arra alapozva optimizmusát, hogy lakhelyén megszerveződött a polgárőrség és a zavarok csitulnak –, azonban két nap múlva ismét menekülni volt kénytelen négy gyermekével és várandós feleségével együtt. Az első állomás Vác volt, majd a menekült jegyzőt a Budapest IX. kerületi rendőrkapitányság alkalmazta.¹² Köztes kategóriát képviseltek azok a menekültek, például a Tiszántúlról, Bács-Bodrog vármegye északi részéből vagy Baranyából érkezettek, akik ugyan az idegen megszállás elől jöttek el, de viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált, hogy ez a menekülés csak ideiglenes, mert a megszállt területeket a szomszédos országok csapatai kötelesek lesznek kiűriteni. Más menekült vagy újjáalakult törvényhatóságokhoz hasonlóan Budapest nyújtott otthont Baja város menekült törvényhatóságának, amely Wunderlich József, korábbi városi számvevő vezetése alatt működött.¹³ Azon bajai menekülteket, akik Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében szolgáltak, a város és környéke 1921. augusztusi visszacsatolása után a szolgálati helyükön való jelentkezésre utasították, ezzel

1969. (Pest Megye Múltjából 2) 78. sz. Kégl János kormánybiztos-főispán jelentése Hegymegi Kiss Pál kormánybiztosnak. 1919. január 10.

8 MNL PML IV. 408.b. 114/1919. Jegyzőkönyv. H. n., 1918. december 5.

9 Uo. 52/1919. Menekült jegyzők alkalmaztatása és elhelyezése.

10 MNL Tolna Megyei Levéltára IV. 401.b. Tolna vármegye főispánjának iratai. Általános iratok. 44. d. 10/1919. „Menekült jegyzők elhelyezése”-pallium. Vö. „... ezidő szerint idegenből menekült jegyző helyet[t]jesítésre szükség nincsen...” Uo. Bonyhádi járás főszolgabírájának távirata dr. Mayer Gyula kormánybiztos-főispánnak. Bonyhád, 1919. január 8.

11 MNL PML IV. 408.b. 22440/1919.

12 Uo. 876/1920. Tabak Gusztáv illetményei. 1918. december 17.; Uo. Ismeretlen „Kedves Gusztli” megszólítású magánlevele. Pusztahatár [Bars vm.], 1918. november 11.

13 MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára (= BKML) IV. 1407. j. Baja thj. város Budapesten működő tanácsának iratai. 1. d. 31/1920. A menekült törvényhatóság átirata. Bp., 1920. február 8.

is csökkentve a vármegyei adminisztráció terheit.¹⁴ Szép példája mindezen kategóriák (elűzött jegyzők, elszakított területekről jövő menekültek és ideiglenesen megszállt területről jöttek) teljes összekeveredésének egy 336 nevet tartalmazó lista Baja város Budapestén működő törvényhatóságának irataiból, amely vélhetően a Pest vármegyében található egyének neveit közli: túlnyomórészt valóban elszakított területekről jövőket, de a listán szerepel a makói rendőrkapitány éppúgy, mint az elzavart kisoroszi jegyző.¹⁵

Őszirózsás politikák

A Károlyi-kormány menekült köztisztviselőkkel kapcsolatos politikáját szemléletesen foglalta össze Jánosi Zoltán belügyi államtitkár – civilben református lelkész – 1918. december 10-én kelt, 155286/1918 BM. számú körrendelete a vármegyék törvényhatóságaihoz. Az irat nagy előnye, hogy javarészt mellőzi a jogi tolvajnyelvet és meglehetősen világosan fogalmaz a belügyi kormányzat célkitűzéseivel kapcsolatban.¹⁶ Az irat készítői általánosságban azt tartották volna üdvöztetőnek, ha a megszállt vármegyék alkalmazottai arra a helyre települnek át, ahova az alispáni hivatal is költözik, és illetményeiket az ottani adóhivatal fizetné ki, de már a rendelet szövegében is megjelent a belátás, hogy 1918 végének általános viszonyai között erre aligha van lehetőség. A máshova menekülő, leszerelésből visszatérő közalkalmazottak kifizetését más vármegyékben is lehetővé tette, ha igazolták magukat és jogosultságukat. További alkalmazásukat a helyi törvényhatóság adminisztratív vezetőjére ruházta, meglehetősen széles mérlegelési lehetőségekkel („az alispán belátására bízom” – szerepel a szövegben, jogi aktustól szokatlan engedékenységkel). Ugyancsak ez a rendelet adott lehetőséget a kifizetések megbízottnak való folyósítására, amire akár fizetési könyvecske bemutatása nélkül is sor kerülhetett. Mivel a menekültek ellátása a Tanácsköztársaság alatt sem állt le, így bőven találni példát a vármegye iratai között, hogy a határon túl maradt állami alkalmazottak további fizetését egy-egy Budapesten élő vagy odaküldött megbízottnak keresztül folyósították. Deák Lajos helyettes hátszegi polgármester egészen 1919. július végéig havonta felvette a Hunyad megyei kisváros hét alkalmazottjának fizetését, és hasonlóan éltek ezzel Zombolya, Versec vagy Nagyszombat tisztviselői is.¹⁷ Ezeket a lehetőségeket azonban már a Tanácsköztársaság alatt elkezdték szűkíteni, majd 1919 kora őszen végleg megszüntették őket. Amennyiben a menekült tisztviselők újbóli alkalmazására helyben nem kerülhetett sor,

¹⁴ MNL PML IV. 408.b. 38590/1921. Passim.

¹⁵ MNL BKML IV. 1407. j. 9/1920. Menekült közigazgatási tisztviselők névjegyzéke. Bp., 1920. május 22.

¹⁶ A magyar belügyminiszter 1918. évi 155.286. számú körrendelete valamennyi vármegyei törvényhatósághoz, a rendkívüli viszonyok következtében hivatali székhelyükről eltávozni kényszerült vármegyei alkalmazottak, valamint nyugdíjasok járandóságainak kifizetéséről. *Rendeletek Tára* 52 (1918) 2434–2438. 620. sz. Az irat eljutott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe is, lásd MNL PML IV. 408.b. 13736/1919.

¹⁷ MNL PML IV. 408.b. 12347/1919., de hasonló technikákat találunk a zombolyai [Torontál vm.] és nagyszombati [Pozsony vm.] járási, és a verseci [Temes vm.] városi tisztviselők részéről (uo. 1279/1919. Kucsera Ödön és tsai segélye.; Uo. 7874/1919. Nagyszombati j. tisztviselők illetményei. Jegyzőkönyv. Bp., 1919. február 18.; Uo. 4410/1919. Galgóci tisztviselők segélye. Jegyzőkönyv. Bp., 1919. február 17.).

akkor a szomszédos vármegyék vezetőivel kellett kapcsolatot keresni alkalmaztatásuk ügyében. A Pesttel szomszédos vármegyék és törvényhatóságok azonban maguk is túlterheltek voltak: Eger, Gyöngyös városa vagy Komárom vármegye is küzdött a menekültek áradatával vagy az idegen megszállás fenyegetésével. Kivételként Csongrád volt hajlandó három menekült tisztviselőt átvenni, Esztergom pedig kettőt – ez aligha lehetett elég. Már a menekülés e korai fázisában is meghatározta a rendelet a kormányzati menekült-politika két alapelvét, amely rendszereken átívelően meghatározta az ezzel kapcsolatos magatartást: 1. a főváros tehermentesítését („a menekülésre kényszerült alkalmazottaknak [...] kerülniök kell a fővárosba való utazást, és olyan helyre kell igyekezniök, ahol elhelyezésük és ételmezésük előreláthatólag nem okoz nagyobb nehézségeket”); 2. a tisztviselők helyben maradásának szorgalmazása („szükségesnek tartom ezúttal is teljes nyomtatékkal figyelmeztetni a vármegyei alkalmazottakat, hogy a közérdek feltétlenül azt követeli, hogy helyükön maradjanak és hivatali kötelességeiket mindaddig teljesítsék, amíg ebben őket erőszak vagy biztonságukat komolyan fenyegető veszély meg nem gátolja”).¹⁸ A rendelet azt is meghatározta, hogy milyen feltételekhez van kötve a segélyek és a fizetés kiutalása: ennek szempontunkból annyi jelentősége van, hogy a kifizetésekhez jegyzőkönyvet kellett felvenni a menekülés körülményeiről és indokairól. Az intézkedésnek hála, egy sor, szokatlan típusú egodokumentummal rendelkezünk. A menekülő tisztviselők elbeszéléseinek hajlékonyságát mutatja az érvelésmód változása: a Károlyi-kormány alatt általában a közbiztonság hiányával, esetleg nemzetiségi lázongással magyarázták a menekülést, míg az 1919 augusztusa után keletkezett jegyzőkönyvekben villámgyorsan megjelent a nemzethűség hangsúlyozása és a hűségeskü visszautasításának motívuma.

A Károlyi-kormány hivatalban maradásának rövid időszakában kormányzati építési akcióban gondolkodott a menekülthelyzet megoldására, ennek elindítására azonban nem volt lehetősége. Az 58 millió korona keretösszegű beruházást a kereskedelemügyi minisztérium felügyelte volna és a konstrukció lényege szerint a költségek kétharmada (illetve a telkek és a közművek megszerzése, kiépítése) a helyi önkormányzatokat terhelte volna, míg a költségek egyharmadát viselte volna a kormányzat.¹⁹ Bár a terv elsősorban a törvényhatósági jogú városokat érintette – köztük olyan, ekkor már idegen megszállás alatt álló településeket, mint Temesvár, Losonc vagy Kolozsvár –, azt ki kívánták szélesíteni a kisebb településekre is. A lehetőségre a vármegyében azonban nem nagyon ugrottak a falvak-városok. Egyedül Ráckeve község előljárói kaptak az alkalmon; mivel amúgy is tisztviselőtelepet akartak építeni, ehhez kérték volna a kormányzati támogatást – egy szimbolikus pillanatban, 1919. március 21-én kelt válaszukban.²⁰ A lakáshelyzet folyamatos romlása azonban 1919 augusztusa után ennél radikálisabb megoldásokat is szült: 1920. szeptemberében a Vagonlakók Testülete nevű, a korszakban elég komoly publicitással rendelkező szervezet, a budapesti szükséglakás-építkezések ellen foglalt állást („Buda-

18 A Károlyi-kormány menekültpolitikájának anyagi vonzatairól lásd Kollár János: Zilahi menekültek Debrecenben 1919 tavaszán. *Debreceni Szemle* 30 (2022) 272–274.

19 MNL PML IV. 408.b. 8551/1919. A kereskedelemügyi miniszter körrendelete. Bp., 1919. február 19.

20 Uo. Ráckeve község válaszelevele a főszolgabíróknak. Ráckeve, 1919. március 21.

pesten nem építeni, hanem sürgősen tisztogatni kell”). Intransigens ébredő hangütéssel az 1914 óta a fővárosba költözött minden nemzetiségi (tehát nemcsak zsidó, hanem osztrák, szerb, cseh) lakos kiutasítását szorgalmazta és ingatlanjaik átengedését a menekültek számára, egyúttal kárhoztatta a hivatalok gyámoltalanságát és erélytelenségét.²¹

Liber Endre, a Batthyány Tivadar belügyminiszter által kinevezett, majd ebben a pozíciójában a Friedrich-kormány által is meghagyott menekültügyi kormánybiztos 1919. november végi, kormánybiztos-főispánoknak küldött körlevelében megerősítette az egy évvel korábbi vezéreket: a vármegyék vezetőit felhívta a vagonlakók helyzetének megoldására, különös tekintettel a közelgő télre. És ismét megerősítette azt a tételt, ami nemcsak 1918-ban, hanem már az 1916-os menekültválság alatt is a hivatalosságok egyik központi elgondolása volt: a fővárost lehetőség szerint tehermentesíteni kell a menekültek ellátása alól. „Budapestet a kormány az erdélyi menekültek elhelyezésére nem jelölte ki” – írta maga Liber az 1916-os menekülést bemutató nagy tanulmányában, azonban a menekültáradat már ekkor sem állt meg a város közigazgatási határainál.²² A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása után egy héttel a városházi tisztviselőből kormánybiztossá lett Liber ismét leszögezte: „Budapest, amely már a háború kitörése óta állandó menedékhelye volt a menekülteknek, az újonnan érkező és a magyar társadalom színe-javát képező kiutasított tisztviselőknek nem tud méltó elhelyezést biztosítani.”²³ Az erre néhol féléves késéssel született válaszok jól tükrözik azt az ambivalenciát, amellyel az ország a menekülteket fogadta: a teljes elzárkózástól (Szentendre, Kiskunfélegyháza), a vagonlakókra való szűkítésig (egyúttal jelezve azt, hogy a közigazgatási területen ilyen menekültek nincsenek: Kalocsa, Aszód, Kispeszt, Jánoshalma), adminisztratív szőrszálhasogatásba való bonyolódásig (Újpest: „Rákospalota-Újpest vasúti állomás Rákospalota község területén van”), addig az állításig, hogy a vagonlakók tulajdonképp nem is akarnak máshova menni (Vác: „nem akartam erőltetni az átköltözködést, hogy az amúgy is nagyon keserű életüket elviselhetetlenebbé tegyem”).²⁴ Már a Tanácsköztársaság előtt keletkezett iratok is jelezték, hogy a vármegyei adminisztráció nem bírta a menekültek ügyeinek kezelését. A vármegye számvevősege azért rimánkodott, hogy állítsanak fel külön menekült ügyosztályt, lehetőség szerint előzőtt tisztviselőkből, amely kizárólag az utalványozással foglalkozna, mert a mostani konstrukcióban nem győzik a munkát.²⁵

Egy, a román kiűrés előtt készített vármegyei összesítés már több mint ezer, fővárosba menekült közalkalmazottal számolt (községi, városi és vármegyei tisztviselővel), akiknek csaknem kétharmada (612 fő) korábban községi alkalmazásban állt, 165-en városi és 236-an pedig vármegyei szolgálatban álltak. Közülük csak 651 főnek sikerült állást

21 MNL BKML IV. 1407. j. 288/1920. Magyar Vagonlakók Testületének körirata. Bp., 1920. szeptember 1. A kiutasítástól remélt helycsinálás nem egyedi érzület volt a korban. Erről szól egy menekült tanár ceglédi publicisztikája is. Bolyos István: A mi bűnünk. *Ceglédi Híradó* 1922. december 2. 1.

22 Liber Endre: Budapest a menekültügy szolgálatában. In: *A nagy vihar hajótöröttei. Hivatalos feljegyzések, tanulmányok, és más írások a háború és a pusztító béke idejéről*. Bp., 1927. 31–38. [Idézet: 32.]

23 MNL PML IV. 408.b. 6319/1920. Liber Endre körirata a kormánybiztosoknak. Bp., 1919. november 23.

24 Uo. 6319/1920. Passim.

25 Uo. 3473/1919. Piszkozat. Bp., 1919. február 15.

találni, akiknek valamivel több mint fele Budapesten, és csak kisebb hányada nyert foglalkoztatást a vármegye vidéki területein.²⁶

A Teleki-kormányzat a békeszerződés nemzetgyűlési ratifikálása előtt drasztikusan megszigorította az országba való „beköltözést”, és három kategóriára korlátozta az automatikusan befogadható személyeket – a kiutasítottak nem tartoztak közéjük. Itt már szó sem volt „menekülésről”, a diszkurzív környezet is mutatta, hogy a kormányzat az egész problémát távolítani igyekezett a mindennapoktól. A 8352/1920 ME rendelettel szabályozott beköltözéshez járultak még azok a jogszabályok, amelyek ideiglenesen be is tiltották az országváltást (6135/1921 ME és 8358/1921 ME) egészen 1922. március 31-ig. Időközben arra is figyelmet fordított a kormányzat, hogy a lakásigazolvánnyal nem rendelkező menekültek, vagy olyanok, akiknek a beköltözési engedélyét 1921. július 29-ét követően állították ki, ne jussanak át a határon.²⁷ A későbbiekben a belügyminisztériumnak arra kellett intenie a városi és községi előjáróságokat, hogy a határon túlról beköltözők által tőlük igényelt bizonyítványokat, amelyek az ottani lakhatást és megélhetést igazolták, ne lássák el azzal a kitéttel, hogy a településnek a beköltözés ellen „kifogása nincsen”. Erre hivatkozva ugyanis az elcsatolt területeken könnyebb volt kiutasító végzést és vasúti vagont szerezni. Mivel azonban befogadásukhoz az Országos Menekültügyi Hivatal (= OMH) felhatalmazása hiányzott, általában hosszú napokat vesztgeltek a menekültek a határ-állomásokon, míg azt megszerezték.²⁸

Korlátozók és korlátozottak

Az önkormányzatokat 1919 végétől elárasztották a felülről jövő utasítások az összeírásokra, mindenféle metszetben: az erdélyieket, a közalkalmazottakat, a kommunizmus alatt már magyar közigazgatás alatt élőket, a menekülési illetményben részesülőket, az összes menekültet és a többieket. Az adminisztráció megszaporodása részben az OMH létrejötte (1920. április) előtt, részben azt követően lett fölöttébb látványos. A létrejött statisztikák és listák nehezen használhatók (Újpesten összesen csak 27 erdélyi menekültet írtak össze 1920 májusában²⁹), mert újsághirdetés alapján jelentkezőkről írták őket, vagy el sem készültek egyes települési előjáróságok kelletlensége miatt. Budafokról például általában egyszavas válaszokat adtak az OMH kérdéseire, statisztika gyanánt pedig megelégedtek azzal, hogy „[v]annak menekültek, miután azonban azok összeírás végett ismételt hirdetés dacára sem jelentkeztek[,] azok száma és az[,] hogy települők, vagy átmenetileg itt

26 Agoraszó Tivadar alispán 37509/1919 sz. körrendelete. Bp., 1919. október 19. *Pest-Pilis-Solt Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1919. október 23. [40. sz.] 396.

27 MNL PML V. 79. Cegléd város lakáshivatalának iratai. 4. d. 1158/1921. Borsos Endre, a lakásügyek miniszteri biztosának körlevele. Bp., 1921. szeptember 21.

28 MNL PML IV. 408.b. 17611/1922. A belügyminiszter utasítása a főispánoknak. Bp., 1922. március 15.

29 Uo. 10609/1920. Kimutatás Újpest r. t. város területén tartózkodó erdélyi menekültekről. Újpest, 1920. május 5.

tartózkodók-e[,] nem állapítható meg”.³⁰ A menekültügy kezelését sokban bonyolították az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság által szétzilált és a menekültáradatra felkészületlen közigazgatás egyes ágai közti hatásköri problémák. Gödöllőn ugyan 1920 augusztusában jelentették, hogy a menekült tisztviselők részben helyben, részben Budapesten nyertek alkalmazást, és van néhány vagonlakó család az állomáson, de az ő igényeikről a községi lakáshivatal gondoskodik. Segélyért ugyan senki sem fordult még a községhez, de erre anyagi eszközük amúgy sem lenne; ha ilyen igény felmerül, akkor gyűjtésből és a községi szegényalapból lehet a vagonlakókat támogatni – jelentették az alispánnak.³¹

Eközben a menekültek megítélése is ambivalens volt: egyrészt a Tanácsköztársaság után külön átvilágításnak vetették alá őket, mint gyanúsakat, másrészt pedig a berendezkedő rendszer minden körülmények között megbízható, jó magyar hazafinak tartotta őket, és ehhez mi lett volna testhezállóbb feladat, mint a cenzúrahivatalban való alkalmazás? 1922 folyamán egy összesítés szerint a budapesti cenzúrabizottságnál 21 menekült tisztviselő kapott kiegészítő átalányokat.³² Számos menekült tisztviselőt foglalkoztatott a beszolgáltatásokat felügyelő, a birtokosok körében nem túl népszerű Gabonaközpont is. A B-listázott menekültek részére később az adóügyi átképző tanfolyamok jelentették az egyik menekülőutat – egyik szakma sem az olcsó népszerűség felé vitt a korszakban.³³

Ezek az igazolások egyébként elég formálisnak tűnnek. A kiskunhalasi rendőrkapitány előzékenyen igazolta 1919 decemberében, hogy a listáján felsorolt 44 menekült (főleg állami tanítók Sáros vármegyéből, de volt köztük borossebesi rendőrkapitány és csíkszeredai tanfelügyelő is) tevékenysége „nem irányult a bolsevizmus szolgálatára”.³⁴ Hasonlóan járt el a vármegye számvevőse és egy sor község is Tápiószőlőtől Szentendrén át Csepelig.³⁵ Az igazolás egyúttal újabb alkalom volt arra, hogy a menekült jegyzők, tisztviselők újrafogalmazták saját életpályájukat a hivatalosság felé és azokat a törekvéseiket hangsúlyozzák, amelyek illeszkedtek az 1919 augusztusa után berendezkedő, majd 1920 márciusa után villámgyorsan megszilárdulni látszó új rezsimbe. Ezekben az életrajzokban új hangsúlyokat kapott a székhelyről való menekülés, a betegszabadság ideje alatt Budapestre való engedély nélküli elutazás vagy akár a direktóriumi tagság a Tanácsköztársaság alatt.³⁶

30 MNL PML IV. 408. b.24142/1922. A budafoki előjáróság az alispánnak. Budafok, 1920. augusztus 14.

31 Uo. A gödöllői előjáróság levele Agoraszó Tivadar alispánnak. Gödöllő, 1922. augusztus 22.

32 Uo. 7178/1934. A budapestvidéki m. kir. állampénztár kimutatása. Bp., 1922. szeptember 28.

33 Vö. Ingyenes adóügyi tanfolyamok. *Pest-Pilis-Solt Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1921. február 24. [8. sz.] 103.

34 MNL PML IV. 408.b. 28320/1921. Kiskunhalas, 1919. december 12. Ugyanezen szám mellett találunk kevésbé népes listákat Rákospalotáról, Aszódról, a vármegyei árvaszéktől, Kiskunfélegyházáról, Szankról, Nagykátáról, Kunszentmiklósról, Dunavecseről, Biáról, általában egy-öt érintett tisztviselő nevével, akiket elsőprő többségükben igazolt a helyi felettesük.

35 MNL PML IV. 408.b. 28320/1921. Passim.

36 Uo. Königh Kornél menekült vágdebrődi, majd szanki jegyző a Kiskunfélegyházi járás főszolgabírájának, Endre Zsigmondnak. Szank, 1919. december 17. [Csatolva a képviselő-testület igazolása is.]

A megoldás

A vármegyénél kénytelen-kelletlen alkalmazott tisztviselők létszámcsökkentésére 1922 nyarán került sor, amikor sokan B-listára kerültek közülük. A „létszámapasztással” párhuzamosan erősödött a lobbitevékenység a települések és a főszolgabírók részéről, hogy megtarthassák B-listázott tisztviselőiket Pestszentlőrincen, Budakalászon, Alsódabason, a Kiskőrösi, a Dunavecsei, a Kiskunfélegyházi járásban és számtalan egyéb helyen. Hogy milyen jelentős létszámról volt szó, azt jelzi, hogy egy, a Budapestvidéki állampénztár által összeállított listán, mely a B-listára vett menekült tisztviselőket összesítette, 282 név szerepelt.³⁷ A B-listázások lezárulta után a vármegyének 1923-ban 268 alkalmazottja volt (tishti hajdúkkal, gyakornokokkal és díjnokokkal együtt, a központban és a járásokban, de a községi és városi alkalmazottak nélkül).³⁸ A 282 menekült tisztviselőből 1922 nyarán 64 főt tartott arra érdemesnek a belügyminisztérium, hogy menekültként meghosszabbítsa alkalmazásukat. A menekültek több mint háromnegyedét tehát B-listázták. A helyi alkalmazás egyébként nem feltétlenül azt jelentette, hogy a vármegyében maradtak: Pest vármegyénél tartották nyilván őket, de közben a közéleti minisztériumtól kezdve a cenzúrahivatalon át a Magyar Nemzeti Szövetségig egy sor helyen dolgozhattak. Azonban a listán találkozni olyanok nevével is, akik valószínűleg egyetlen percet sem töltöttek el a vármegye tényleges szolgálatában: ilyen volt a kalandos életű Dvortsák Győző sárosi főlevéltáros, a Kassán 1918. decemberében kikiáltott Szlovák Népköztársaság elnöke, nemzetgyűlési képviselő és még ki tudja, mi minden. Mások a magánszektorban helyezkedtek el (Geréy Gyula, volt dévai polgármester Budapesten ügyvéd lett), megint mások rövid időn belül elhunytak (Sztancsai Miklós, volt selmecbányai helyettes polgármester vagy Bódogh Lajos, volt lévai polgármester), illetve városi szolgálatba, a pénzügyigazgatásba kerültek át, vagy épp nyugdíjba.

Ha nem is nagy számban, de találkozni lehet olyan menekültnek tekintett tisztviselővel, aki visszament elcsatolt területre, ezért automatikusan elesett attól, hogy vele közszolgaként számoljanak a továbbiakban. Rohonczi Lajos, Kolozs vármegye árvaszéki elnöke – ő volt az, aki engedélyezte Ady Endre és a kiskorú Boncza Berta házasságát 1915-ben – 1922 októberében visszatért Kolozsvárra és a fellelhető adatok szerint ott is maradt.³⁹

A létszámapasztás azonban tovább zajlott: Rakovszky Iván belügyminiszter a vármegyének egy évvel később ugyan azt üzentte, hogy a „vármegyénél állás megszüntetését nem vettem tervbe”, utána azonban tekervényes magyarázatba bonyolódott arról, hogy ez nem jelenti minden alkalmazott megtartását. A miniszternek mégis igaza volt; a különbség az alkalmazott egyének és a létező állások számának különbségében volt kereendő: jó néhány tisztviselőt helyeztek ideiglenes, helyettesítő vagy számfeletti státuszba, és közülük sokan voltak menekültek. A belügyminiszter ugyanakkor javaslatot tett

37 A lista azon alkalmazottakat összesíti, akik a B-listára kerülve, a végelbánásukra várva 80% fizetéselőleget kaptak. MNL PML IV. 408.b. 7178/1934. Budapestvidéki állampénztár kimutatása. D. n. Majd néhány nappal később egy pótkimutatás is készült, amelyen újabb hat fő szerepelt. Uo. Pótkimutatás. Bp., 1922. augusztus 26.

38 MNL PML IV. 408.b. 7178/1934. Agoraszó alispán a belügyminiszternek. Bp., 1923. február 14.

39 Uo. Olvashatatlan miniszteri osztálytanácsos átirata az alispánnak. Bp., 1923. december 19.

egy hatfős vármegyei bizottság létrehozására, amely áttekintené a fölöslegesnek ítélt állásokat és a fölösleges alkalmazottak helyzetét. És ugyan ennek a bizottságnak nem ajánlott a figyelmébe semmilyen szempontot, de azért megjegyezte: „Az ilyen címen elbocsátandók számát nem állapítom meg, annyit azonban okvetlen hozzon javaslatba, ahány menekült tisztviselő és alkalmazott a vármegye szolgálatában létszám fölött, azaz, nem mint helyettes, rendszeresített álláson működik.” A menekültek nem tartoztak az elbocsátás alól mentesíthető hadiözvegyek, hadiárvák, hadirokkantak kategóriájába, de a miniszter rendelvénye szerint törekedni kellett az üres állásokba való kinevezésükre, hogy annnyival is könnyebb legyen a vármegyének egyes alkalmazottaktól megválnia.⁴⁰ A vármegye további leépítéseket hajtott végre 1924 folyamán, így például megszüntette az összes (19) tiszti hajdúi állást, és a 36 díjnoki állás felét – egyúttal viszont jelezte, hogy saját jövedelmei terhére a hajdúkat visszafoglalkoztatja.⁴¹

Mi lehet e rövid áttekintés tanulsága? Egyrészt az államigazgatás – más területeken is tapasztalható – hosszú emlékezete: a tisztviselői menekülés megszervezésében, menedzselésében meglepő folytonosság mutatható ki az 1918 előtti és utáni kormányzatok között: a menekültek fővárostól való, többé-kevésbé sikertelen távoltage, a jogi keretekhez való ragaszkodás, az elszakított területeken a helyben maradás szorgalmazása, a szétaprózott problémamegoldási mechanizmusok életben tartása sokáig és rendszereken átívelően fennmaradt. Az új vonások lassan tűntek fel: állami lakásépítési akció, központosított menekültügy, végül pedig az ország pénzügyi helyzete stabilizálásának összekötése az adminisztrációs feleslegtől való megszabadulással. Ilyen módon a társadalmi és pénzügyi költségek nagy részét a magánszektorra és a nyugdíjbiztosításra hárították át, ami majd a húszas évek végén vezetett komoly egyensúlyzavarhoz, ekkor azonban még jó ötletnek látszott.⁴² Azt is láthattuk, hogy milyen bizonytalan körvonalú a „menekültek” kategóriája: legalább három, egyes pontokon egybemosódó csoportot takart, és tulajdonképpen helyesebb lenne az „összeomlás kárvallottai” szinonimájaként használni, mert az egyes léthelyzetek leírására aligha alkalmas.

Akik maradtak

Visszatérve a pesti vármegyei házra: a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei tisztviselők vizsgálatánál rendelkezünk egy olyan forráscsoporttal, mely azt mutatja meg, hogy milyen súlyt képviselnek a menekült vagy legalábbis az elszakított területekhez kötődő tisztviselők a vármegye igazgatásában a két világháború között. Ezt a dokumentumcsoportot (Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára IV. 478. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei tisztviselők nyilvántartásainak levéltári gyűjteménye) korábban már részleteiben felhasznál-

40 MNL PML IV. 408.b. 7178/1934. Rakovszky Iván belügyminiszter a vármegye közönségének. Bp., 1923. szeptember 15.

41 Vármegyei szabályrendeletek és közérdekű határozatok. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja* 1924. október 9. [42. sz.] 471.

42 István Mócsy: *The Uprooted. Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1922*. New York, 1983. 185–188.

nálta egy levéltári forrásközlés, de teljes körű kiaknázására nem került sor.⁴³ A vármegyei alkalmazottak törzskönyvi lapjai leírásuk szerint 1883 és 1944 között nyújtanak információt a vármegye tisztviselőiről, valójában azonban a zöm a húszas-harmincas évekre esik: korábbi információ elvétve akad, a harmincas évek végén-negyvenes évek elején rendszerezített új törzskönyvi lapok pedig messze nem nyújtanak annyi adatot, mint a korábbiak. A lapokat általában írógéppel töltötték ki, a tisztviselők valamiféle közreműködésével, erre utal az egyes szám első személyű fordulatok időnkénti használata. Egy karton általában tartalmazta a születés helyét, idejét, a házastárs adatait, az elvégzett iskolákat és képzéseket, férfiaknál a katonai szolgálat adatait, és azon jogszabályok vagy kinevezési iratok számait, amelyek révén az illető jogállása módosult. Külön rubrikában szerepeltek az esetleges fegyelmi ügyek részletei, a különszolgálatok és az esetleges kitüntetések. A kartonok távolról sem tartalmazzák a húszas évek elején alkalmazott összes menekültet: például a Zomborból menekült tiszteletbeli vármegyei főjegyzőt, Kuhl Lajost, a külügyminisztérium későbbi munkatársát, pozsonyi követet olyan gyorsan beosztották 1920 novemberében a határkiigazító bizottsághoz, hogy rövid Pest vármegyei karrierjének alig maradt nyoma.⁴⁴ A húszas évek eleji nagy fluktuáció egy-egy túlélője szerepel a listán, de a többség eltűnik a vármegyei közszolgálatból: erről a B-listázások, nyugdíjazások és az áthelyezések gondoskodtak.

A forráscsoport két dobozban mintegy 476 kartont tartalmaz. A szám hozzávetőleges: vannak nem teljesen kitöltött, rongált, értékelhetetlen papírok. Ezek közül mintegy 90–100 olyan van, amely új típusú, csak az előléptetésről számot adó dokumentumot jelöl. Ezek jobbára a frissen, a harmincas évek végétől belépő tisztviselők adatait tartalmazzák. A bizonytalanságok miatt az elemzésben csak nagyságrendeket érdemes érzékeltetni, a pontos százalékok félrevezetőek lehetnek.

A vármegye legfontosabb két háború közti tisztviselői közül jó néhány az elszakított területeken született, így például Erdélyi Lóránd alispán Nagyváradon, Fáy István főispán Pozsonyban, és karrierjének meghatározó részét töltötte Erdélyben Barcsay Ákos főispán, továbbá a vármegyei igazgatás alacsonyabb szintjein is bőségesen találunk olyan tisztviselőket, akik 1918–1919 előtt a történelmi Magyarország országhatáron kívülre került területein teljesítettek szolgálatot.⁴⁵ Azonban a „menekült tisztviselő” kategóriája e törzskönyvi lapokon is majdnem olyan megfoghatatlan maradt, mint a közbeszédben. Olyan tisztviselőt, akit a vármegyei, városi és községi tisztviselők kormánybiztosának rendeltére vagy a törzskönyvi lapok explicit utalása szerint „menekültként” kapott beosztást a vármegyében, illetve elveszített területre szóló beosztását 1918–1920 között változtatta meg, és rögtön ezután az ország közepére került, összesen 27 főt találtunk, köztük 10 nőt. Ez kevesebb mint tizede az azonosítható vármegyei tisztviselőknek és kevesebb mint a fele annak a 64 főnek, akiket a B-listázás során visszatartottak. Azonban köztük is

43 *Trianon és Pest megye – virtuális kiállítás*. Összeáll. Sebiány Noémi. https://mnl.gov.hu/mnl/pml/virtualis_kiallitas/trianon_es_pest_megye_mnl_pml. (Legutóbbi megtekintés: 2022. január 2.)

44 MNL PML IV. 408.b. 11154/1921. Kuhl Lajos iratmennyei.

45 A vármegye fontosabb tisztviselőiről lásd Vezetői életrajzok. In: *Pest megye évszázadai. Hivataltörténeti áttekintés*. Főszerk. Dr. Schramek László Péter. Bp., 2016. 145–215.

találunk olyat, aki nem feltétlenül klasszikus menekülő: az Abonyban született Endre László, a vármegye későbbi hírhedt alispánja, 1944-es belügyi államtitkár kétségkívül a Temes vármegyei Temesrékason volt szolgabíró, hivatalosan 1919. december 16-ig, valójában viszont már 1919 őszén az édesapja, Endre Zsigmond által vezényelt kiskunfélegyházi főszolgabírói hivatalban gyakornokoskodott, decemberben pedig már meg is választották szolgabírónak a Gödöllői járásban, ami egész közigazgatási pályájának kiindulópontja lett.⁴⁶ A családi legendárium azt is tudni vélte, hogy a kommun alatt otthon bujdosott, majd később saját szervezésű lovas csapattal állt be a Nemzeti Hadseregbe, erre azonban semmilyen más adat nincs.⁴⁷ Az elszakított területekhez tehát vajmi kevés szál fűzte, néhány hónapos Temes vármegyei tartózkodáson és első feleségével 1918 novemberében, Aradon kötött házasságán kívül. Esetében talán a „repatriálás” a jobb kifejezés. A 27 explicite menekült tisztviselő közül mindössze öten származtak a Felvidékről (ketten Nyitrából, ketten Trencsénből, egy fő pedig Pozsony vármegyéből), ketten a Délvidékről (Zenta és Pancsova, azaz Bács-Bodrog és Torontál), és húsz további személy a Romániának jutott területekről jött. Közülük hatan is Temesvárról vagy Temes vármegyéből érkeztek, ami valószínűleg aligha független attól a tényről, hogy dr. Hódi Gyula, Temesvár törvénhatósági jogú város 1920 novemberéig regnáló tiszti főügyésze, némi rangsüllyedést követően, 1929-től Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye élethossziglan megválasztott tiszti ügyésze lett, és így ő volt a legmagasabbra jutó egykori temesi a magyarországi vármegye adminisztrációjában – már ha Endre László alispán rövid bánási vendégszereplését nem számítjuk.⁴⁸

Ugyanakkor a törzskönyvi lapokon megtaláljuk 94 olyan egyéb tisztviselő adatait, akik születési helyük/iskoláik/korábbi munkavégzésük helye szerint az elcsatolt területekhez kötődnek, viszont nem felelnek meg a fenti hármas kritériumrendszer egyikének sem: nincsenek menekültként megnevezve, nem kormánybiztosi kirendeléssel kerültek tisztségükbe és nem is közvetlenül az elcsatolt területekről jutottak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe. Közülük van olyan is, aki szerepel a Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltárának forrásközlésében is: az Aradon 1891-ben született dr. Csapó Tibor Temes vármegyei tiszteletbeli szolgabíróként esett hadifogságba 1916-ban, és 1921-ben Oroszországból már Pest környékére tért haza.⁴⁹ A hadifogságból a trianoni Magyarországra való visszatérés egyébként is elég gyakori a hadviselt férfiak jelentős részénél. Gruber Adolf máramaroszigeti irodasegéd tiszt 1915 októberét követően csaknem hat évig volt katona, ezt követően pedig rögtön Kartal községben kapott beosztást. Mások – ahogy generációjuk sok tagja – a frontról hazatértük után iskolákat végeztek, csak utána kerültek be a vármegyei közigazgatásba: a besztercebányai születésű Édeskuty Olivér az olasz

46 MNL PML IV. 478. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei tisztviselők nyilvántartásainak levéltári gyűjteménye. Vármegyei tisztviselők törzskönyvi lapjai. 1. d. dr. Endre László.

47 Szappanos István: *A félegyházi Endre-család legendáriuma*. Mentor [OH, USA], 2021. 246. (<https://mek.oszk.hu/21100/21176/21176.pdf>. A letöltés ideje: 2022. január 3.), illetve Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. In: *Tanulmányok a holokausztról*. I–XI. Sor. szerk. Randolph L. Braham. Bp., 2001–2021. II. 86.

48 A jogász maga egyébként hódmezővásárhelyi születésű volt. MNL PML IV. 478. 1. d. dr. Hódi Gyula.

49 Uo. dr. Csapó Tibor. Vö. Ki tud róla? *Az Újság* 1918. szeptember 21. 7.

fogság után előbb keleti kereskedelmi akadémiát, majd mezőgazdasági akadémiát végzett, jogi tanulmányokkal folytatta, végül már harmincadik életéve felett került közigazgatási gyakorlathoz a megyéhez és kezdett viszonylag lassú ívű karrierbe, ami 1944 júliusában megkapott belügyminisztériumi osztálytanácsosi címig ívelt. Nem tudjuk, hogy Ulrich Márton piski [Hunyad vm.] születésű irodasegéd tiszt volt-e hadifogságban, de ő a dokumentáció szerint egyszerre volt a puji járásbírószágon írnok és egészen 1920 elejéig katona a 21. gyalogezredben: innen került át a Nagykáta járás igazgatásába.

A kötődéssel rendelkezők nagy csoportjából érdemes különválasztani az orvosokat (vármegyei tiszt és körorvosokat), akik ugyan a határon túlra kerültek területen születtek, vagy akár praktizáltak is ott jó darabig, de a foglalkozásuk megkövetelte mobilitás következtében már a háború előtt Pest vármegyébe kerültek. Persze közöttük is akadnak kivételek, még ha nem is számosan: Surjánzky Ferenc 1919 januárjáig még egyesületi orvos volt Nyitrán, majd a Budapestre menekült kolozsvári egyetem egyik klinikáján gyógyított, innen került át vármegyei szolgálatba. Kultúrtörténeti mellékszál, hogy a későbbi főtí körorvos szüleinél szállt meg Csontváry Kosztka Tivadar, amikor Selmecen járt és megfestette a bányavárost.⁵⁰

Volt, amikor a határon túli kötődés azonosításában a nyelvtudás, illetve a származás segített: ugyan Fernbach [utóbb Apatini-Fernbach] Bálint árvaszéki fogalmazó és főispáni titkár 1899-ben Budapesten született, de családja a legmódosabb bács-bodrogi famíliák egyike volt és 1936-ben ő maga is főispán lett Baján. Hasonló kötődést feltételezhetünk a szintén a fővárosban született erdélyi származású arisztokrátáról, báró Kemény Boldizsárról is, aki 1934-ben lépett a vármegye szolgálatába, majd fivére, a nyilas külügyminiszter 1944-ben követségi tanácsossá nevezte ki.

A „hadviseltek” generációját a „vagonlakók” nemzedéke követte a vármegyében már a húszas évek végétől: olyan fiatalokra érdemes itt gondolni, akik érettségig még esetleg az elszakított területeken szereztek, de 1918 után, vélelmezhetően családjukkal együtt a trianoni Magyarországra jöttek, és itteni pályájukat folytatták a vármegyei közigazgatásban. Újhelyi Tibor még Besztercebányán érettségizett, további iskoláit már a trianoni Magyarországon végezte, hasonlóan a Zomborban, 1919-ben érettségizett Bálint Ferenchez, aki a szerb megszállás alatt álló területen lévő jegyzőgyakorlathoz és Budapesten szerzett közgazdasági oklevél után 1929-ben lépett vármegyei szolgálatba. Ebbe a csoportba lehet sorolni a gyergyószentmiklósi, örmény kötődésű Vákár P. Arthur országgyűlési képviselő Szilárd nevű fiát is, illetve a besztercebányai születésű Szent-Ivány Gábort, aki egyesült államokbeli emigrációjában a történettudomány által is számontartott életrajzot írt Esterházy Jánosról.⁵¹

Vannak olyanok is, természetesen, akik minden kategóriából kilógnak: Bilkei Gorzó Nándor kiugrott paptanárként volt Rozsnyón a Nemzeti Tanács elnöke egészen a cseh-

50 MNL PML IV. 478. 2. d. dr. Surjánzky Ferenc. Vö. Ybl Ervin: Csontváry Tivadar kevéssé ismert festményei. *Művészettörténeti Értesítő* 9 (1960) 135.

51 Gábor Szent-Ivány: *Graf János Esterházy*. Wien–Köln–Weimar, 1995. Szent-Ivány az emigrációban a Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmányának főtitkára is volt. Esterházy Alice: A Felvidék washingtoni kutatója. Emlékezés dr. Szent-Ivány Gáborra (1911–1993). *Világszövetség* 1993. június 22. 18.

szlovák megszállásig, majd az I. kerületi főgimnázium helyettes tanára, utóbb pedig – mivel 1918–1919-es szerepe miatt eltiltották a közszolgálatról – 1920 és 1922 között a Gömöri Bank ügyvezető igazgatója Rozsnyón, majd pipereszappangyári, illetve autókereskedelmi cég vezérigazgatója, míg 1929-ben a vármegye levéltárának szolgálatába nem lépett. De ez sem volt a végállomás: közéleti szerepei az ötvenes évek elejéig csak sokasodtak.⁵² Bilkei Gorzó mellett még egy olyan személyre akadunk, aki élete egy szakaszában visszatért az elszakított területekre: a Gömörben született Berzétei István Budapesten szerzett rajztanári képesítést, majd 1924 és 1928 között szülőföldjén volt a Magyar Nemzeti Párt szervezőtitkára, illetve tisztviselő. 1930-tól azonban ismét Magyarországon találjuk, kezdetben mint ingyenes munkaerőt, majd mint díjnoki fizetésű szegődményest.⁵³

Végül pedig mit gondoljunk a vármegyében törzsökös dabasi Halász család sarjáról, Jenőről (Gyón, 1893), korábbi ismert úrlovasról, aki emléklapos huszár főhadnagyként és helyettes útmesterként 1938 őszének elején főbe lőtte magát Kiskunhalason, aki iskoláit azonban Kolozsváron végezte, az unitárius főgimnáziumban?⁵⁴ Kötődésének mértékéről nem tudni, de az összesen 121, határon túli háttérrel rendelkező vagy éppenséggel menekült elég jelentős számnak tűnik a 370–380, azonosítható vármegyei tisztviselő között. A törzskönyvi lapok összességükben azt a nem túl mély bölcsességet igazolják, hogy a hivatali definíciók sohasem fedik le az élet teljességét: nem mindig az a menekült, akit a jogszabály annak lát.

Összegzés

Az áttekintett iratanyag néhány óvatos következtetésre módot adhat a Trianon utáni tisztviselőkérdéssel kapcsolatban. Az első állítás meglehetősen laposnak tűnhet, de nem árt felidézni, hogy a közalkalmazotti/köztisztviselői menekülés nem feltétlenül jelent középosztályi menekülést. A sokgyerekes irodasegéd-tisztek, jegyző-özvegyek és az egyedülálló díjnoknők már 1918 előtt sem számítottak a középosztályba, az összeomlás után pedig további státuszvesztést voltak kénytelenek elszenvedni. A Csóti Csaba által felvázolt integrációs modellek közül („Sopron vagy Somogy”) az ország legnagyobb vármegyéje nagyon határozottan az utóbbi mellett kötelezte el magát: menekült tisztviselőket vagy elszakított területen születetteket a közigazgatás legmagasabb szintjein is megtalálni a két világháború közötti időszakban, akár a fő- és alispánok és a polgármesterek között; a vár-

52 MNL PML IV. 478. 1. d. Bilkei Gorzó Nándor. Fordulatos életéről lásd Ständeisky Éva: Szerzetestanár, kormánybiztos, autókereskedő, költő, tápszergyáros, forradalmi bizottsági elnök és még sok más. Egy 20. századi sors önéletrajz-változatokban. 2000 (2004) 4. sz. 56–64. (Bilkei Gorzó felesége, Buchwald Margit szintén vármegyei alkalmazott volt és a Hunyad vármegyei Lunkán született.)

53 MNL PML IV. 478. 1. d. Berzétei István. Szegénnyt még egy kémkedési ügybe is belekeverték a csehszlovák hatóságok a harmincas évek közepén. A felsőbíróság fölmentette a kémkedéssel vádolt Berzétey Istvánt. *Prágai Magyar Hírlap* 1935. december 3. 3.

54 MNL PML IV. 478. 1. d. dabasi Halász Jenő. Vö. Agyonlőtte magát a kiskunhalasi útbiztos. *Esti Kurír* 1938. szeptember 10. 11.

megye vezető rétege nem zárt össze a kívülről jöttekkel szemben.⁵⁵ A menekült tisztviselők kezelésében – ahogy fentebb említettem – sokáig a dualizmus korszakából örökölt automatizmusok hatottak és csak lassan formálódtak ki az újabb, a korábbinál jóval intenzívebb állami beavatkozást feltételező gyakorlatok. Az elvi alapvetésekben, illetve a kezelésmódban meglepő – akár személyi – folytonosság van a késő dualizmus, a Károlyi-kormányzat és a korai Horthy-korszak között.

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei esetek vizsgálata másodsorban rávilágított arra, hogy a köznyelv által „menekültnek” nevezett egyének legalább három nagy csoportba oszthatók és sok esetben a hivatalos dokumentumokban is összezsúszik a sorsuk. Az 1916-os erdélyi betörés ország központjában maradt csoportjai, az 1918 végén, akár a vármegyéből magából elűzött közigazgatási alkalmazottak, az elszakított, valamint az ideiglenesen megszállt területekről eljöttek sokszor egyazon elbírálás alá esnek, holott aligha kell bemutatni a különbséget a Temesrékasról Szentkútra hazatérő fiatal szolgabíró és az utcán élő MÁV-géplakatos élethelyzete között.

Az ország központjába igyekvő menekültek egy olyan sokszereplős játszmában találták magukat, ahol minden leleményességükre, kapcsolatukra és erőszakosságukra szükség volt, hogy állást, lakást, ellátást szerezzenek maguknak és családtagjaiknak. Ilyen körülmények között teljesen logikus stratégiának tűnt az állami erőforrások kihasználásához való következetes ragaszkodás. A különböző illetményekért, a menekülési segély 1919 őszi beszüntetése után, különösen a pótlékokért vívott elkeseredett csatákkal párhuzamosan a menekült tisztviselők például a fel nem használt szén- és élelmiszerjegyeket is következetesen megváltatták a vármegyével,⁵⁶ az államhűség, erkölcsi szilárdság vagy az anti-kommunizmus hangoztatása, a szenvedéstörténet hangsúlyozása mellett. Erre annál is inkább szükségük volt, mert a közeg sokszor nem volt befogadó: nem elemi rosszindulatból, hanem mert a trianoni Magyarország lakói is hasonló problémákkal küzdöttek, és a menekültek versenytársak voltak a lakás- és munkaerőpiacon vagy a közellátásban.

A nagyszámú menekült hivatalnok ügyében a sok esetben fájdalmas megoldást végül a B-listázás, nyugdíjazás, elbocsátás jelentette 1922-től. Ennek során a menekült tisztviselők háromnegyede kikerült a vármegye alkalmazásából. A megmaradtak száma a harmincas évekre a korábbinak felére csökkent: ekkor azonban már a vármegye-háza alárendeltségében dolgozott a tisztviselők új nemzedéke, akik ugyan nem voltak a húszas évek elején használt értelemben menekültek, de gyerekként elkerülve az elveszített szülőföldről vagy hátuk mögött a határon kívülre került szülőhellyel, iskolával, családdal ugyanazt a veszteségérzetet hordozták magukban, mint az egy nemzedékkel idősebbek, és számuk többszöröse volt a szolgálatban megmaradt, eredeti menekültekének.

55 Vö. Csóti: A menekült köztisztviselők, 34.

56 MNL PML IV. 408.b. 1264/1922. Menekültek élelmiszerjegyeinek megtérítése.

REND A SZAVAKBAN:
AZ ANTISZEMITIZMUS ÉS A ZSIDÓ NÉPIRTÁS
A LEXIKONOK TÜKRÉBEN (1889–1948)

BÓDI LÓRÁNT

ORDER IN THE WORDS: ANTI-SEMITISM AND THE JEWISH GENOCIDE
IN THE LEXICONS (1889–1948)¹

This paper examines the question of anti-Semitism through the dictionaries of lexicons as repositories of popular knowledge, from the perspective of how the concept of anti-Semitism has changed over 60 years of lexicon production and how genocide has left its mark on post-war dictionaries. The concept of political anti-Semitism, which emerged in the 19th century, appears in Hungarian lexicography at the end of the century in the crossfire of different interpretations and meanings. However, anti-Semitism first appeared as a historical concept in the 1910s, with reference to the anti-Semitic tendencies of the time. Between the two world wars, the spirit of the times reached the lexicons with, among other things, the 'Jewish conquest'. The lexicons published after the Second World War were clearly influenced by the war. One linked genocide with anti-Semitism and treated it as a separate historical event, while the other offered a complex, historical and multi-causal explanation for the emergence of anti-Semitism.

Keywords: anti-Semitism, anti-Judaism, assimilation, scapegoating, culture war, *numerus clausus*, pogrom, dictionary, persecution of Jews

Szócikktörténelem: elhallgatástól a történelmi magyarázatig

A lexikonok és enciklopédiák a felvilágosodás óta az értelemadás és az emberi tudás általános, univerzális formáit képviselik, feladatuk, hogy közérthetően nyújtsanak eligazítást a hétköznapi gondolkodás és az ismeretszerzés terén.² Legyen szó változatos ismeretekről

Bódi Lóránt, társadalomtörténész.

- 1 Jelen tanulmány *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945–1948)* című doktori disszertációm jelentősen szerkesztett, kibővített változata.
- 2 Ez az esettanulmány kizárólag lexikonok szócikkeit vizsgálja. A rokon műfajt képviselő enciklopédiák – e kettőt a „szótárirodalom” gyűjtőfogalma alatt szokták tárgyalni – azért maradnak ki, mert a szóban forgó témában releváns lexikonok hagyományosan jóval nagyobb számban jelentek meg, tehát az enciklopédiák megalkotása a lexikonokhoz képest sporadikusabban, változó időközönként történt, olyannyira, hogy a háború utáni első enciklopédia a jelen dolgozat időkorén kívülre, 1949-re esik. Általánosan hozzátehető, hogy kultúránként és nyelvenként is eltérő, hogy a szótárirodalom e két nagy formátuma közül

– elvont fogalmakról, természeti jelenségekről, történelmi eseményekről – vagy éppen személyekről.³ Mint más, az objektivitással felruházott szövegműfaj, a szótárirodalom sem mentes ideológiai előfeltételezésektől, annak ellenére, hogy a kiválasztás módját és a szócikkek nyelvezetét alapvetően jellemzi az a tudományos ideológia, amely a világ semleges megismerhetőségének „hitéből” táplálkozik. A sokféleség jegyében a lexikonokban érvényesül egyfajta „multidiszciplináris” szemlélet, különösen az egyetemes és nagylexikonok esetében,⁴ az egyes szócikkek textológiai értelemben pedig „inter- és transztextuális” viszonyban állhatnak egymással: hivatkozhatnak és utalhatnak egymásra. Joggal gondolhatjuk összességében a lexikonokat hierarchikus kategóriákba rendezett tudáskészletnek.

A szócikkek tehát nem „önmagukban” állnak. Minden esetben egy konkrét, akár ideológiailag elkötelezett szerkesztőbizottság hozza létre őket, gyakran fordítás és más referenciának tekintett lexikonokból (például *Encyclopedia Britannica*) való átemelés útján. Tartalmát tekintve a lexikon anyaga mindig szelektált, vagyis nemcsak leképezi a valóságot, hanem maga is a korszak terméke, annak politikai-eszmei hatásaival és akár hatalmi kérdéseivel.⁵ Ahogy erre Halmos Károly is felhívja a figyelmet a 'polgár' fogalmának szócikktörténeti változásait elemző tanulmányában, a lexikonok gyakran a kortársak által is

melyik kap nagyobb hangsúlyt. Az angolszász világban némileg csereszabatos a kettő, de a „lexikon” kifejezés az itt használt formájában nem létezik, helyette a *dictionary* műfajjelölő kategória van érvényben.

- 3 Rögtön hozzá is kell tennünk, hogy a legnagyobb szabadon szerkeszthető (*crowd sourcing*) internetes adatbázis, a Wikipédia nagyban megváltoztatta a fogalmainkat a tudás-előállítás, a tudáshoz való hozzáférés és a tudás feletti hatalom terén. Jeff Loveland – Joseph Reagle: *Wikipedia and Encyclopedic Production*. *New Media and Society* 15 (2013) 1294–1311.
- 4 Halmos Károly: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. Századvég* 1 (1991) 2–3. sz. 130–160. Jobst Ágnes: A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. *Magyar Nyelvőr* 133 (2009) 433–446. Pap Milán: *Ideológia, erélytelenség, „szabadság”. A liberalizmus fogalma a Kádár-kor szótárirodalmában*. [Kézirat.]
- 5 Időnként egyes szócikkek és címszavak politikai támadások keresztüztüzebe kerülhetnek. Erre példa a lengyel *Nagy Egyetemes Enciklopédia/Wielka Encyklopedia Powszechna* (I–XIII. Warszawa, 1962–1970.) esete is. Az 1967-es, izraeli győzelemmel záruló arab–izraeli konfliktus során felerősödő Izrael-ellenes, anticionista kampány Lengyelországban is jelentkezett az 1960-as évek végén (1967–1968). A Lengyel Egyesült Munkáspárt (lengyel kommunista párt) ezt a világszinten és a régióban (a szocialista tömbön belül) is jelentkező társadalmi és politikai feszültségek csökkentésére akarta felhasználni. Az anticionista kampánynak ugyanakkor közvetlen antiszemita felhangjai is voltak, aminek hatására az ország még megmaradt kis-számú zsidó lakossága emigrálni kényszerült. A kampány többek között a nagy presztízsű *Nagy Egyetemes Enciklopédiát* sem hagyta érintetlenül: a 'náci koncentrációs tábor' szócikket (VIII. [1966.]) és az enciklopédia szerzőit is támadás érte. Azzal vádolták a szerkesztőket – akik később lemondásra kényszerültek –, hogy lefokozták a lengyel szenvedéseket, míg a zsidó szenvedéseket túlságosan „felértékelték”. Ezenfelül kifogásolták, hogy a szócikk különbséget tett a koncentrációs táborok (ahol a legtöbb lengyel raboskodott) és a haláltáborok (ahol elsősorban zsidók voltak) között, mondván, hogy az előbbiekben a németek alapvető célja a rabok dolgoztatása volt, míg a másik típusban a megsemmisítésük. Ezzel szemben – állították a szócikk támadói – mindkettőnek a megsemmisítés volt a célja, vagyis a náci hatalom a lengyeleket éppúgy likvidálni akarta, mint a zsidókat. Michael C. Steinlauf: *Bondage to the Dead Poland and the Memory of the Holocaust*. Syracuse, 1997. 123. Az eset kísértetiesen hasonlít arra az elmúlt néhány évben zajló emlékezetpolitikai törekvésre, amelynek keretében a lengyel kormányzó párt, a Jog és Igazságosság [Prawo i Sprawiedliwość = PiS] törvényi szabályozással vonná tiltság alá például a „lengyel koncentrációs táborok” és „lengyel haláltáborok” kifejezések használatát, helyettük a „német koncentrációs táborok” és „német haláltáborok” kifejezést akarják alkalmazni. (*The Guardian* 2021. február 3.) <https://www.theguardian.com/books/2021/feb/03/fears-rise-that-polish-libel-trial-could-threaten-future-holocaust-research>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. június 12.); (*The New York Times* 2022. január 29.) <https://www.nytimes.com/2022/01/29/opinion/holocaust-poland-europe.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. június 20.)

érzékelte korszakhatárokon keletkeznek. Az „átfogó igényű lexikonok az egyes politikai éraknak nem a konszolidációs szakaszában, hanem rögtön az elején jelentek meg.”⁶ A lexikonok a történész számára források lehetnek arra nézve, hogy egy meghatározott időben mit tartottak a műfaj írott és íratlan előírásai szerint közérdeklődésre számottevőnek, és akár arra nézve is, hogy mi az, ami nem lett része ennek az ismerethalmaznak (igaz, ez nehezebben rekonstruálható). A lexikonok tehát annak a populáris tudáskészletnek és tudáskanonnak a sajátos forrásai, amelyek típusaik mentén és történetileg változó tartalommal állítanak elő eltérő „szótárakat” és jelentéseket.

A fentiekből kiindulva jelen tanulmány az ’antiszemitizmus’ lexikonszócikkeit értelmezi, a 19. század végétől – az első magyar nyelvű megjelenésüktől – közvetlenül a második világháború után megjelenő lexikonokig. Kevés történeti jelenségnek van akkora humán- és társadalomtudományi irodalma, mint az antiszemitizmusnak.⁷ Az antiszemitizmus összetett fogalmához egyidejűleg és korszakonként is különböző értelmezések és jelentések társulnak, ez a tanulmány ugyanakkor csak e fogalomhoz tartozó részkérdéseket vizsgál.⁸ Vajon közel hatvan év leforgása alatt hogyan változnak az antiszemitizmus jelentései és kulturális kódjai a szócikkek és címszavak tükrében? Hogyan változott az antiszemitizmus értelmezése koronként és lexikononként, és mennyiben módosította a vészkorszak az antiszemitizmusról való gondolkodást közvetlenül az események után? Ennek az összetett kérdésnek a vizsgálatát nem az eszme- és gondolkodástörténet hagyományos forrásai felől, hanem fogalomtörténeti irányból az első magyar nyelvű ’antiszemitizmus’ szócikkektől (1892 a háború után keletkező szócikkeig (1948) közelítem meg.¹⁰

6 Halmos: Polgár – polgárosodás, 138.

7 Vö. Léon Poliakov: *The History of Anti-Semitism*. I–III. London, 1974.; Albert S. Lindemann – Richard S. Levy: *Antisemitism. A History*. Oxford, 2010.

8 A fogalom jelentéstartománya és használata körüli legfrissebb vita a 2020 októberében – a 2000-ben aláírt úgynevezett Malmöi nyilatkozat 20 éves évfordulóján – megrendezett International Holocaust Remembrance Alliance (= IHRA) nyilatkozathoz kötődik. A nyilatkozat egy új antiszemitizmus munkafogalmat kívánt előterjeszteni, de viták után csak részben fogadták el a dokumentumot. A kialakult vitára reagálva az IHRA jelentést adott ki *The Politics of Definition* címmel, Jamie Stein-Werner, az IHRA egyik tagjának jóvoltából, amely a szervezet hivatalos álláspontját tartalmazta. Az IHRA-nyilatkozatra válaszképpen egy újabb nyilatkozat született (*Jeruzsálemi nyilatkozat az antiszemitizmusról*) az IHRA munkafogalom-kritikájával. A nyilatkozatot számos zsidó történelemmel foglalkozó kutató írta alá, felhívva a figyelmet az IHRA fogalomhiányosságaira, többek között javaslatot téve az antiszemitizmus és az antionizmus, valamint az Izrael-ellenesség szétválasztására. (Vö. <https://jerusalemdeclaration.org>. Legutóbbi megtekintés: 2022. december 20.)

9 Az antiszemitizmus kulturális kódként való értelmezését Shulamit Volkov történész vezette be Clifford Geertz antropológus *Az ideológia mint kulturális rendszer* (In: uő: *Sűrű leírás*. Bp., 1999. 26–74.) című tanulmánya nyomán. Volkov tanulmányaiban (Shulamit Volkov: *Az antiszemitizmus mint kulturális kód*. In: *A modern antiszemitizmus*. Szerk. Kovács András. Bp., 1999. 515–535.; Shulamit Volkov: *Antisemitism as a Cultural Code*. London, 2007. 38–49.) elveti azt a második világháború után megerősödő „eredetelméletet”, amely a holokauszt egyik és legfontosabb magyarázatát a német antiszemitizmus 19. századi gyökerében találja meg. Ehelyett a századvégi német antiszemitizmust – a hasonlóságokat mutató francia esettel együtt – önmagán túlmutató módon elsősorban az antimodernizmus univerzális, akár egymással ellentmondó (pl. liberalizmus, szocializmus) eszméket is összegyűjtő „kódjaként” értelmezi. A Harmadik Birodalom antiszemitizmusát a 19. századi antiszemitizmust csak háttérként használó, számos történeti ok együttállásából létrejövő, történetileg szinguláris és merőben új tartalmakkal bővült ideológiaként magyarázza.

10 Jelen tanulmány nem foglalkozik részletesen a „zsidókérdést” övező diskurzusokkal. A zsidókérdésről szóló viták magukban foglalnak számos politikai, társadalmi, jogi, valamint eszmetörténeti kérdést (asszi-

A modern értelemben vett antiszemitizmus mint politikai jelszavak összessége a 19. század második felében született meg.¹¹ A Richard S. Lévy szerkesztette *Antisemitism. A historical encyclopedia of prejudice and persecution* című kétkötetes lexikon a politikai antiszemitizmus első megjelenését egy 1879-es német pamflethez köti, amelyben Wilhelm Marr német publicista és politikus bejelentette egy antiszemita párt megalakítását. Ez természetesen nem az első előfordulása, mivel a „kulturálisan értett” antiszemitizmus már a század közepén is jelen volt a porosz *Staatslexikon* kötetében és más műfajú szövegekben is.¹² Az ’antiszemitizmus’ szó meghonosodásához – ahogy azt Gil Anidjar részletesen feltárta – az a 19. században lezajló diszkurzív folyamat is kellett, amely a 18. század végének nyelvtörténetéből kiindulva létrehozta – az orientalista diskurzussal rokon módon – a modern értelemben vett faj és vallás meghatározásában a ’sémita’ összetett fogalmát. Ez a fogalom a szekularizálódó, árja eredetű Nyugattal szemben az elmaradt, vallásához ragaszkodó, civilizálatlan Keletet jelölte, zsidókat és arabokat egyaránt.¹³ A folyamatban olyan értelmiségiek játszottak szerepet, mint a francia történész Ernst Renan vagy éppen Karl Marx. A fent említett Wilhelm Marr pedig nem csupán az antiszemitizmus politikai intézményesítésén dolgozott, hanem nyilvános megszólalásaival „elősegítette” azt a diszkurzív változást, ami a sémiták (*Semiten*) fogalmát a zsidókkal tette azonosná.

A „boldog békeidők” lexikonjai

Magyar nyelven az első ’antiszemitizmus’ lexikoncímszót az Acsády Ignác szerkesztette, az Athenaeum Rt. által 1892-ben megjelentetett *Az Athenaeum kézi lexikonában* találhatjuk.¹⁴ A történész, publicista Acsádyt leginkább a magyar jobbágyság történetéről írott munkájáról ismerhetjük, de számos, a magyar zsidóság történelmével, társadalmi helyzetével és legfőképpen az emancipáció általa támogatott kérdésével foglalkozó írás is

miláció, a zsidóság jogi státusza, cionizmus, zsidóüldözés), mindazonáltal, ahogy Bolgár Dániel is megjegyzi: „a modern nyugati emberiség egyik legjelentősebb és legterjedelmesebb, sok évtizeden át hömpölygő vitájának voltaképp tisztázatlan, mi a tárgya.” (Bolgár Dániel: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata. In: *Egy polgár emlékkönyvébe*. Szerk. Bolgár Dániel – Fenyves Katalin – Vér Eszter Virág. Bp., 2016. 187–188.) Általánosan, ahogy a szerző is fogalmaz, a zsidóság és a többségi társadalom viszonya. Éppen ebben a relációban az antiszemitizmus dilemmája is rendszeresen visszatérő eleme a zsidókérdésről szóló vitáknak, ugyanakkor az itt elemzésre kerülő lexikonok csak szórványosan említik a zsidókérdést, és nem használják mint értelmezési keretet. Vö. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. I–IV. [Szerk. Nagy Endre – Huszár Tibor – Vida István.] Bp., 1986. II. 621–798.; *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. Hanák Péter. Bp., 1984.; Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban – Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Bp., 2008. 187–201.

11 Lásd Lindemann–Levy: *Antisemitism. A History*, passim; Richard S. Levy: *Antisemitism. A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*. Oxford, 2005. 24–25.; Reinhardt Rürup – Thomas Nipperdey: *Antisemitismus*. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In: *A modern antiszemitizmus*, 37.

12 Lévy: *Antisemitism. A Historical Encyclopedia*, 24–25.

13 Gil Anidjar: *Semites. Race, Religion, Literature*. Stanford, 2008. 1–63.

14 *Az Athenaeum kézi lexikona*. I–II. Szerk. Acsády Ignác. Bp., 1892. Szintén ebben az évben indul el a Magyar Tudományos Akadémia azonos című *Athenaeum* folyóirata, amely filozófiában és államelméletben határozta meg szemléleti, tematikai irányvonalát.

a nevéhez fűződik (alapítója volt az *Egyenlőség* című zsidó hetilapnak is).¹⁵ Ez a szócikk az antiszemitizmust mindössze egy mondatban értelmezi, némileg ellentmondásba kerülve a lexikon kétkötetes – közel kétezer oldalas – terjedelmével és a zsidósággal foglalkozó egyéb szócikkek hosszával: „a semi faj, főleg a zsidók iránti ellenséges áramlat; antisemita, ez irány híve.”¹⁶ Az antiszemitizmus ellen röpiratot író és a zsidókérdésben az asszimiláció mellett állást foglaló Acsády nem kizárt, hogy bagatellizálni, de legalábbis kisebbiteni akarta az antiszemitizmus súlyát és jelentőségét a kötetben azzal, hogy mindössze egy egymondatos hosszúságú szócikket szentelt tárgyának.¹⁷ Ennek az állításnak szintén nem mond ellent – sőt ráerősít – a lexikon jóval tekintélyesebb hosszúságú ’Zsidók’ címszava, amely főleg a bibliai és az ókori zsidó történelemmel foglalkozik. Röviden kitér a középkor zsidóellenességére és a konkrét eseményekhez köthető üldöztetésekre, majd időben több száz évet ugorva a zsidó egyenjogúsítás európai példáit sorolja, végül egy mondatban megemlékezik a legszörnyűbb spanyol üldöztetésekről és a „legujjabb” oroszországi eseményekről. A magyar történelemből tulajdonképpen egyetlen „üldöztetést” említ, mégpedig Nagy Lajos korából, ezt leszámítva egyértelműen pozitívnak láttatja a zsidóság magyarországi jelenlétét. Szintén külön szócikk foglalkozik méltató módon a ’Zsidó irodalom’-mal, ami „a legrégebb és leggazdagabb irodalmak egyike, a Mózes-től Kr. e. 143-ig terjedő időszakban legkiválóbb terméke a biblia (1. e.)...”¹⁸

Egy évvel később (két évvel az 1895-ös, úgynevezett recepciós törvény előtt, amely teljes vallási egyenjogúságot biztosított a zsidóság számára) a 16 kötetben megjelenő *A Pallas nagy lexikona* ’antisemiták’¹⁹ szócikke már egy történetibb és analitikusabb összefoglalással szolgál: „a semita népfaj ellenségei, közönségesen a zsidók ellen irányuló társadalmi és politikai áramlat hivei és terjesztői. Irányuk és törekvései összessége az antiszemitizmus. Az antiszemitizmus még az ókorból datálódik, és onnan a mai napig sokszor és sokféleképpen nyilvánult a zsidók elnyomásában, erőszakos kiűzéseiben stb.” A szócikk az antiszemitizmust tulajdonképpen zsidóellenességgént határozza meg, majd egy áttekintést nyújt az Európában (elsősorban Oroszországban, Németországban és Ausztriában) zajló antisemita politikai tendenciákról, röviden kitérve Magyarországra is (a parlamentben vannak képviselői az antiszemitizmusnak, de pártjuk nincs). Viszont nem tesz említést az országosan is nagy port kavarázó tiszaezlári vérvádról (a későbbi kötetekben itt-ott megjelenik például a ’vérvád’ szócikk kapcsán) és az 1882–1883-as perről.²⁰ Ezenfelül megjelenik a „modern” antiszemitizmus egyre inkább előtérbe kerülő okainak felsorolása is (vallási, faji, nemzetiségi és gazdasági okok). A szócikk Georges Darien francia anar-

15 Prepuk Anikó: Sajtó és irodalom határán. A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában. *Budapesti Negyed* 60 (2008) 187–224.

16 Az *Athenaeum kézi lexikona*, II. (L–Z) 1885.

17 Horváth Zita: Vázlat Acsády Ignác történetírásáról. *Fons* 10 (2003) 451–452.

18 Az *Athenaeum kézi lexikona*, II. 1884.

19 *A Pallas nagy lexikona*. I–XVIII. Bp., 1893–1900. I. 713.

20 Kövér György: *A tiszaezlári dráma*. Bp., 2011. 433–560.

chista szerző egy évvel korábban írott *Les Pharisiens* (1891) című művére tett hivatkozással ér véget.²¹

Először az 1911-es kiadású *Révai nagy lexikona* vállalkozott a tiszaezlári per és ezzel együtt a Dreyfus-ügy²² (1894) tárgyalására.²³ Ez a szócikk is megismétli – az előzőhöz hasonló módon – az antiszemitizmus „ókori” eredetére vonatkozó megállapítást, viszont a modern antiszemitizmus kapcsán – szemben az előző szócikkkel, amely inkább „konstruálnak” tüntette fel az antiszemitizmus hangoztatott okait – megfordul a magyarázat, mintha „ontológiáivá” válna: ott van antiszemitizmus, ahol nagyszámú zsidóság él, és fontos gazdasági, politikai pozíciókat tölt be (a szerző Romániát, Oroszországot és Németország keleti és középső részét emeli ki).²⁴ Célját tekintve pedig „iparkodik a zsidóság szabad mozgását, állampolgári egyenjogúságát a korszellem által már ledöntött mindenféle korlátozással megakadályozni, őket közhivatalokból kizárni stb”. Eszerint az antiszemitizmus egy retrográd áramlat, amely a már végbement polgári egyenjogúsítást kívánja felszámolni. Állami szintre emelt, fizikai (népi) erőszakhoz, „ú.n. pogromhoz” is vezető jelenlétét Oroszországgal kapcsolatban említi meg a szócikk.²⁵ Végül a tiszaezlári perrel a szócikk áttér a magyarországi esetre, azzal a kiegészítéssel, hogy az antiszemita vallási, faji, hazafias, gazdasági „okokkal próbálják indokolni” az antiszemitizmus létjogosultságát. Ez némileg ellentmond a fenti „ontológiai” definíciónak, a szócikk szerzője itt a magyar antiszemita gondolatot. Ezek szerint felvethető, hogy amíg más országokban a meglévő gazdasági, társadalmi stb. okok szolgálhatnak az antiszemitizmus magyarázatául, addig Magyarország esetében ez a magyarázat csak konstruált lehet („próbálják indokolni” – ahogy fogalmaz). A szócikk végén egy felsorolás található a témát érintő német és francia irodalomból.

21 Édouard Drumont (1844–1917) *La France juive* [A zsidó Franciaország] című antiszemita pamflet szerzőjeként vált ismertté, majd 1899-ben megalapította a Ligue antisémite de France [Francia Antiszemita Liga] névre hallgató egyesülését. Édouard Drumontról mintázta regénye főhősét (Georges Darien [Georges Hippolyte Adrien]: *Les Pharisiens*. Paris, 1891.), regényében Drumont munkásságát követhetjük nyomon.

22 A Dreyfus-ügy jelentős visszhangot keltett Franciaország-szerte, és erősen polarizálta a francia társadalmat Dreyfus-pártiakra és ellenségekre, felkorbácsolva az antiszemita közbeszédet. A konfliktus kapcsán beszél Richard Sennett a „kollektív személyiség” jelenségéről, ami az ügygel kapcsolatos kollektív érzések és a közösséghez való tartozást fejezi ki. Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Bp., 1998. 256–270.

23 *Révai nagy lexikona*. I–XXI. Bp., 1911–1935. I. 702.

24 Érdekes, hogy a századfordulón a Monarchia csehországi részében nagy port kavart, a tiszaezlári perre emlékeztető „Hilsner-ügy” már nem keltette fel a szerző(k) figyelmét.

25 A zsidósággal szembeni államilag támogatott erőszak egyedül a cári Oroszországban valósult meg a 19. században. A gyakran vérvádakra épülő antiszemita pogromoknak két hulláma volt: az első a tiszaezlári esettel párhuzamosan 1881–1884-ben. A második az 1903–1906 közötti időszakban, utóbbi események a mai Ukrajna területén történtek (John D. Klier – Shlomo Lambroza: *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, 1993. 39–248.). Kevésbé ismert eseteknek számítanak az 1917-es szocialista forradalom után zajló zsidóellenes pogromok. Ezekkel kapcsolatban lásd Elissa Bemporad: *Legacy of Blood. Jews, Pogroms, and Ritual Murder in the Lands of the Soviets*. New York, 2019. Az oroszországi pogromok története a vallásos jiddis nyelvű, később egyre inkább „világivá” váló történetírása kialakulására különösen nagy hatással volt. Ez az értelmezői hagyomány később újjáéledt a holokauszt történeti értelmezésekor mint a zsidóüldözések egy újabb, eddigi leg súlyosabb fejezete. Lásd Laura Jockusch: *Collect and Record! New York*, 2012. 20–30.

Kultúrharc és bűnbakképzés: lexikonok a két világháború között

Az első világháború és az azt követő turbulens politikai-társadalmi változások hatására több lexikon csak az 1920-as évek második felétől tudott új kötetekkel gyarapodni, ahogy ez a *Tolnai Világlapjához* tartozó *Tolnai új világlexikona* (1926) és a *Révai nagy lexikona* (1935) esetében is történt. Mindkét kötet szerkesztői között egyaránt megtaláljuk a tudomány képviselőit, újságírókat és egy-egy speciális terület szakértőjét. A két szerkesztőség összetételében – néhány személy kivételével – alig van átfedés,²⁶ és mindössze pár főre tehető azoknak a száma, akik a 12 és 21 évvel később megjelenő *Révai Kétkötetes Lexikona* szerkesztőiként is feltűnnek.²⁷ E köteteken kívül említésre érdemes a korszak egyik különleges vállalkozása, az 1928-as *Társadalmi Lexikon*, amelyet szerkesztőként Madzsar József jegyzett, és amely marxista alapokon, adatgazdagon foglalkozott az 1920-as évek gazdasági, politikai, társadalmi, baloldali történéseivel.²⁸ Pap Milán megállapítása szerint ez a kötet szolgált az 1931-től megjelenő *Társadalmi Szemle* teoretikus előzményeként is.²⁹

E két lexikon kiadói kívül 1929-ben a katolikus-nemzeti nyilvánosság megerősítéséért dolgozó Bangha Béla szerzetes kiadója, a Magyar Kultúra jelentkezett a négy kötetből álló *Katolikus Lexikon*nal.³⁰ A Horthy-korszak lexikontermése közül e három lexikon szócikkeit vetjük most össze.

A nyelvezetében közérthetőbb *Tolnai új világlexikona* 'antiszemizmus' szócikke a korábbi értelmezésekhez képest több pontban is új megállapításokkal élt. A kiinduló meghatározással – „... szószerint az árja-fajok ellenségességét jelenti a szemita fajokkal szemben...”³¹ – kapcsolatban rögtön feltűnik egy új elem. Az eddigi szócikkek nem csoportszinten definiálták az antiszemizmus képviselőit, itt viszont megjelenik a kétosztatúság az árja és a semita népek között. Az antiszemizmus kettejük „viszonyában” jelenik meg, ami egyszerre hathat anakronisztikusnak, a 19. századi német antiszemizmus-értelmezések idézeteként és a későbbi, már náci szóhasználat sajátos előhangjaként. Szintén megismétlődik az a narratív tétel, amely szerint a zsidóság kényszerből került a gazdasági pályákra; Romániában és Oroszországban ez szolgáltatott alapot az antiszemizmusra és pogromokra. Megint csak egy új elem a pogromokra adott reakció, a meginduló – legfőképpen a tengerentúlra irányuló – kivándorlási hullám. E hullám Lengyelországból kiinduló része Magyarországot is elérte. A bevándorlás mértéke és gaz-

26 Kacsoda Gyula (etimológus), Hevesy Iván („esztétikus”), Marczali Henrik (történész), Balassa József (nyelvész), Lambrech Kálmán (paleontológus), Márkus László (rendező), Róheim Géza (ókortörténész).

27 *Révai Kétkötetes Lexikona*. I–II. Szerk. Juhász Vilmos. Bp., 1947–1948. Közbeszólhatott a háború, a korábbi tudós-politikai establishment cseréje, valamint a húsz év alatt lezajló generációváltás is. Ennek ellenére a *Révai nagy lexikona* szerkesztői közül Bartucz Lajos antropológus, Radnai Béla dr. Szakisk. Igazgató (gyorsgépírás), Tóth Géza dr. Főmeteorológus (meteorológia), valamint Makai Endre főorvos a *Tolnai új világlexikon*ától helyet kapott a szerkesztőségben.

28 *Társadalmi Lexikon*. Szerk. Madzsar József. Bp., 1928.

29 Pap Milán: *Intézményesített ideológia*. [Kézirat.]

30 *Katolikus Lexikon*. I–IV. Szerk. Bangha Béla. Bp., 1931–1933.; Gárdonyi Máté: Az antiszemizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Bp., 2005. 197.

31 *Tolnai új világlexikona*. I–XX. Bp., 1926–1933. 222.

dasági hatása (ezt nevezi „előretörésként” a szócikk) lett az oka, főleg nyugat-európai nagyvárosokban, a politikai egyenjogúsítást elutasító antiszemita mozgalomnak – teszi hozzá a szócikk. Ez vezetett a bécsi Karl Lueger polgármesterhez köthető kirekesztő intézkedésekhez,³² a Dreyfus-ügyhöz és a tiszaszlári vérvádhoz is, amely Istóczy Győző pártjának, az Országos Antiszemita Pártnak az átmeneti megerősödését eredményezte. Tehát új elem a narratívában a bevándorlás (bevándorlók) és az antiszemitizmus összefüggése. A szócikk szerint a hazai antiszemitizmus történetének következő fordulópontja az 1919-es forradalomhoz köthető (de ezt anélkül állítja, hogy bármilyen vélt okot felsorolna), ezután politikai, társadalmi és leginkább gazdasági úton próbálják a zsidóság helyzetét megnehezíteni (a szócikk viszont nem említi a *numerus clausus* bevezetését).

Jól mutatja a történelmi kontextus változását a Révai nagy lexikona két évtizeddel későbbi, 1935-ös XXI. kötetének³³ a korábbi példáinknál már látványosan hosszabb szócikke, amely nem foglalkozik külön az antiszemitizmus eredettörténetével, viszont a terjedésében egy első világháború előtti és utáni történetiséggel számol. A szócikk szerint az antiszemitizmus a világháborút megelőzően egyedül Spanyolországban és Oroszországban volt számottevő és „kormányzatilag hirdetett”. Spanyolországban a több évszázaddal korábbi kiűzetés következtében (lásd az 1492-es, úgynevezett Alhambra-dekrétumot³⁴) nem volt zsidó közösség, szemben Oroszország jelentős számú zsidó népességével. A cári birodalom felerősödő antiszemitizmusa kapcsán a szócikk lényegében bűnbakképzésről beszél („célátbla”), amely szerint a másságot képviselő zsidósággal szemben az antiszemitizmus propagálása a Japántól elszenvedett háborús vereség és a meglévő gazdasági-társadalmi feszültségek levezetésére szolgált.

Az első világháborút követő ellenforradalmak ismét felerősítették Európában az antiszemitizmust, mert a forradalmakban sok zsidó származású „író, szónok, agitátor és népvezér” vett részt, illetve magyarázatként tűnik fel a zsidók „számarányukhoz mérten aránytalanul nagy terjeszkedése” is „a szellemi és gazdasági szabadfoglalkozású pályákon”. Ezt követően azonban a szócikk mintha cáfolná a fenti kijelentést: „[Antiszemitizmus]. propagandájában állandóan nagy tért töltöttek be a zsidó és nemzsidó intellektuálisok, bankvezérek és kereskedők számarányait fől sorakoztató statisztikai adatok.” Ezen a ponton az olvasó számára nem lehet egyértelmű, hogy a szócikk elbeszélésében mi az „antiszemita szólam”, és mi az, amit a szócikk szerzője képvisel. A szócikk figyelmet fordít az aktuális fejleményekre is, és megállapítja Németország kapcsán, hogy a „nemzeti szocialista párt kormányra kerülésével a legteljesebb mértékben” kiteljesedett „a faji antiszemitizmus”. Hangsúlyozza, hogy az árjatorvényekkel az antiszemitizmus „faji”

32 A keresztényszocialista polgármester politikai programjának része volt a zsidósággal szembeni agitáció és korlátozó intézkedések bevezetése. Robert S. Wistrich: Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism. *Jewish Social Studies* 45 (1983) 251–262.

33 Révai nagy lexikona. XXI. Főszerk. Varjú Elemér. Bp., 1935. A korábban megjelent 20 kötet anyagát egészítette ki újabb kutatási eredményekkel.

34 Az „Alhambra-dekrétumot” I. (Kasztíliai) Izabella és II. (Aragóniai) Ferdinánd bocsátotta ki a zsidók erőszakos átkeresztelésére, és azok kiűzésére Aragónia és Kasztília földjéről, akik nem voltak hajlandók áttérni. Nem ez volt az első kísérlet a zsidóság erőszakos áttérítésére, már 1391-ben százezrek hagyták el hitüket, és tértek át a keresztény vallásra spanyol földön.

meghatározottsága más fénytörésbe kerül (egy nagyszülővel már zsidónak minősült valaki). Ezután felsorolás következik az Ausztriában, Lengyelországban és Romániában zajló antiszemita tendenciákról. Utóbbi kapcsán említődik meg, hogy a romániai zsidókat magyarságuk miatt is támadják, ezenkívül viszont a *Tolnai új világlexikon*hoz hasonlóan nem esik szó nevesítve a magyarországi zsidóellenes intézkedésekről (például a *numerus clausus*-ról, aminek külön szócikket szentelt a lexikon).³⁵

A fenti két kiadványhoz képest a *Katolikus Lexikon* más alapokon, ideológiailag elkötelezettebb hangvételt ütött meg. A főszerkesztői feladatokat Bangha Béla³⁶ látta el, a szerkesztőséget pedig tudós egyházfők alkották. A *Katolikus Lexikon* kiadása³⁷ jól illeszkedett Bangha munkásságába és „programjának” célkitűzéseibe: a katolikus világkép megerősítésébe, a saját felekezeti tábor összetartozásának növelésébe, valamint a mindehhez szolgáló intézmények megteremtésébe (kiadóvállalat, sajtó, könyvkiadás stb.). Bangha az előszóban a lexikon feladatát a katolikus emberek számára felvetődő „mindennapi” kérdések megválaszolásában, a katolikus egyház és a keresztény hit iránt érdeklődő világiak eligazításában határozta meg. A lexikont egy „kultúrharcos” viszonyrendszerben helyezte el, amennyiben a fennálló „vallásellenes áramlatokkal” szemben is fel kell vennie a harcot, és konkrét feladatait így definiálta: „... fogalmak tisztázása, téves hiedelmek megjavítása, általában: a katolicizmusra vonatkozó komoly ismeretek terjesztése.”³⁸

Ezek után nem meglepetés tehát, hogy a lexikon ’antiszemitizmus’ szócikke lényegesen eltér a fent ismertetett példától, és a kötetnek a korszakban felerősödő „kultúrharcos” szemléletét követve „bizonyos fokú” antiszemitizmus szükségességéről beszél. Ennek

35 Kiegészítésképpen érdemes a Révai nagy lexikona 1927-es XX. kötetének (NY–Nyáry) ’numerus clausus’ szócikkét is megvizsgálnunk. A törvénycikk szövegéből is idéző szócikk kapcsolható a Kovács M. Mária által „kettős beszédnek” hívott, a *numerus clausus*ról uralkodó hivatalos kormányzati állásponthoz, amely megpróbálta a Népszövetség és külföldi nyilvánosság előtt a *numerus clausus* „zsidókvóta” jellegét elhallgatni, miközben a törvény parlamenti támogatói között és a sajtóban nyíltan, gyakran antiszemita retorikával beszéltek az intézkedés valódi céljairól, a zsidóság kizorításának jogosságáról. A cinikus és a korszakban is bírált magyarázat olyan racionális okokat emlegetett, mint például az anyaország szűkös munkakínálata az értelmiségi szakmákban az elcsatolt országrészekből áttelepülők számára. A szócikk ebben a kérdésben semleges álláspontot látszik képviselni a bíráló és a támogató álláspontok egyidejű bemutatásával: „Ezt a törvényt a zsidóság sérelmesnek tartja. A N. Ellen intézett támadások rendszerint az állampolgári jogegyenlőségre, valamint a tanszabadságra támaszkodnak, míg a másik részről az egyetemek túlszűfoltóságával, a megkisebbedett Magyarországon megnehezült gazdasági viszonyokkal és az intelligencia elhelyezkedésének emiatt való nehézségeivel érvelnek.”

36 Bangha Béla (1880–1944) életművének megítélése ellentmondásos: egyik oldalról a katolikus „aranykor egyik kulcsszereplőjeként” kerül ábrázolásra, másik oldalról viszont dogmatikus katolikusnak látják, aki többek között hozzájárult az antiszemitizmus hazai érvényesüléséhez. Ezeket az uralkodó ítéleteket kívánja meghaladni néhány újonnan született tanulmány, melyek a töredékesen feltárt, de rendkívül kiterjedt banghai korpusz eddig nem kutatott forrásait vizsgálták. Lásd pl. Molnár Antal – Szabó Ferenc: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Bp., 2010.; Veszprémy László Bernát: *Egy avított antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesszőiben. Történelmi Szemle* 59 (2017) 439–463. Bangha antiszemitizmusa ugyanakkor megkerülhetetlen az életmű tárgyalásakor. Mindemellett a *Katolikus Lexikon* eddig nem szolgált kutatás tárgyául.

37 A hasonló című *Magyar Katolikus Lexikon* [I–XVII. Szerk. Diós István – Viczián János. Bp., 1993–2014.] a Magyar Katolikus Egyház adta ki.

38 A lexikonokra jellemző anonim szerzőségtől eltérően a *Katolikus Lexikon* monogramokkal jelölte a szócikkek szerzőit. Az ’antiszemitizmus’ szócikk mögött szereplő „B.B.” Bangha Bélát sejteti, mivel a szerkesztők közül egyedül Bangha rendelkezett ezzel a monogrammal.

megfelelően számos ismert, a korszakra jellemző antiszemita toposz is feltűnik az elbeszélő jellegű szócikkben. Például a zsidóságot vádolja a „vallásellenes ideológiák” (kapitalizmus, liberalizmus, bolsevizmus) létrejöttéért és terjedéséért, és egy velük szembeni, tagadó álláspontot vesz fel (antiliberalizmus, antikommunizmus stb.), ami keveredik egy keresztény antijudaista érveléssel és „emancipáció- és asszimiláció-ellenességgel”. Az argumentáció végére a zsidóság már-már az abszolút – Sartre-ral³⁹ szólva – „manicheus” gonoszság megtestesítőjévé válik.

A szócikk definíciójának első fele a *Tolnai új világlexikon* szócikkével azonos nyelvi-retorikai fordulatot használ („szó szerint: zsidóellenesség”), másik fele azonban már elfogultabb, ideologikusabb értelmezést sejtet: „... az az irány, mely a zsidóság túltengését a gazdasági, társadalmi és irodalmi életben visszaszorítani igyekszik.” Majd megállapítja, hogy kétféle antiszemitizmus létezik, a faji és az elvi, erkölcsi. Előbbi a zsidóságot mint fajt utasítja el „minden vonatkozásában”, az Őszövétséggel együtt, a másik viszont „a zsidóság faji, erkölcsi és gazdasági túlsúlyát törekszik megakadályozni, s a társadalom és kultúra keresztény jellegét megvédeni a zsidóság nagy része által képviselt életfelfogás és morál ellenében”. E kettőt különbözően értékeli: „Az előbbi nem egyeztethető össze a katolikus állásponttal; utóbbinak jogosultsága, amennyiben kellő mérséklettel s a keresztényi szeretet törvényeinek betartásával érvényesül, nem kifogásolható, sőt kötelesség lehet.” Érdemes rávilágítani, hogy a zsidósággal szemben megfogalmazott keresztény erkölcsi primátus Jacob Katz szerint rendszerint a tovább élő középkori antijudaizmus egyik formájának vélhető, amely a kereszténységet az egyetlen érvényes erkölcsiség alapjának tekinti.⁴⁰ Valamivel tágabban összegezve: a zsidóság kulturális, politikai és gazdasági fenyegetést jelent a keresztény világ számára, a vallásellenes irányzatok (liberalizmus, „utilitarista, hedonista világszemlélet”) támogatói különösen. „A leánykereskedés terén épp úgy zsidók vezetnek, mint ahogy vezettek az orosz s a magyarországi bolsevizmus létrehozatalában.” Ideológiájuk terjesztését pedig a sajtó és az irodalom uralásán keresztül érik el. A szócikk az emancipációellenességet is nyíltan ágyazza be érvrendszerébe. Megnevezi mindazon aktorokat, akik a 19. század során már felhívták a figyelmet a zsidóság „káros” térnyerésére – ennek egyik látható jele az emancipációs törvény elfogadása volt, amely az egyházellenes törvények megszaporodásához vezetett. A szócikk történelmi példák felsorolásával igazolja a zsidósággal szembeni kirekesztő intézkedéseket, így a *numerus clausus* helyességét is. Az egyház álláspontját azokkal szemben határozza meg, akik „a kevesebb élelmesség és szorgalom következtében kártvallott emberek”, akik bűnbakkereső módon táplálják az antiszemitizmust és lépnek fel a zsidóság ellen. Miközben az egyház arra törekedett, hogy csökkentse a zsidóság „keresztényellenes” befolyását a kulturális és szellemi téren, minden esetben megvédte a zsidóság „személyi és vagyonbiztonságát” – teszi hozzá.

A hosszú, évtizedes múlttal rendelkező *Tolnai új világlexikon* és a *Révai nagy lexikona* fentebbi kötetei többek között az első világháborús és a posztháborús viszonyokban kívántak eligazítást nyújtani. A *Katolikus Lexikon*nak, mint láttuk, egész más ambíciói voltak.

39 Jean-Paul Sartre: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*. Bp., 1947. [1. kiad.]

40 Jakob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Bp., 1995.

Ezekhez a lexikonokhoz képest a *Magyar Zsidó Lexikon* egészen újszerű vállalkozás volt, amely a zsidósággal szemben egyre ellenségesebb légkörben született.⁴¹ Műfajában és a vállalkozás léptékében ugyan előzmények nélkülinek számított, de nem volt független attól a zsidó értelmiségi magatartástól és gyakorlattól, amit Guy Miron izraeli történész – összehasonlító kutatásai során a német, francia és a magyar zsidóság eszme- és gondolkodástörténetét elemezve – a zsidó történelemhez és emlékezetéhez való odafordulásban megnyilvánuló válaszként határozott meg a két világháború közötti társadalmilag és politikailag is bizonytalanra váló helyzetre.⁴² Joggal értékelhetjük e vállalkozást ennek egyik példájaként is, hiszen a magyar zsidóság történetét teljeskörűen feldolgozni szándékozó műről van szó, amely a lexikon magas társadalmi presztízssű, szimbolikus értékű műfajában valósult meg. Szintén ezt az értelmezést erősítik az első híradások a lexikon készüléséről és célkitűzéseiről az alig egy évvel korábban, 1927-ben indult *Országos Egyetértés* című lapban: „A zsidó tehetség, a zsidó szorgalom, a zsidó munkaakarás, a zsidó hazaszeretet és áldozatkészség matrikulája lesz a Magyar Zsidó Lexikon, mert örök időkre szóló bizonyosságot, és örök időre szóló emléket állít minden zsidónak, aki Magyarország fejlődéséért odaadással dolgozott.”⁴³ Vagyis a vállalkozás célja, hogy a lexikonon keresztül „bizonyosságot” szolgáltatson a zsidó–magyar együttélésre vonatkozóan, és kifejezze a zsidóság hozzájárulását Magyarország „fejlődéséhez”. A zsidó teljesítmények felsorakoztatását igazolni akaró szándékot értelmezhetjük a korszak erősödő zsidóellenes légkörére született reakció egyik formájaként, amit tovább gondolva, Laczó Ferenc nyomán, hozzájárulás-diskurzusként azonosíthatunk.⁴⁴

Az előszóban, melyet Újvári Péter, a kötetek főszerkesztője, a korszak ismert szépírója és újságírója jegyezte, mintha irányt váltana a „kifelé”, a magyar társadalomra is irányuló figyelem, és inkább a zsidóság önmegismerésének szándékává változna, nem mentesülve a keletkezés körülményeire vonatkozó reflexióktól, vagyis az ellenségessé váló légkörtől.⁴⁵

41 Az első zsidó témájú nagyenciklopédia (*Magyar Zsidó Lexikon*. Főszerk. Újvári Péter. Bp., 1929.) az *Encyclopaedia Britannica* mintájára készült. Párhuzamosan a német nyelvű *Jüdisches Lexikon* [I–IV/2. Hrsg. Georg Herlitz – Bruno Kirschner. Berlin, 1927–1930] is megjelent.

42 Guy Miron: *The Waning of the Emancipation, Jewish History, Memory, and the Rise of Fascism in Germany, France, and Hungary*. Detroit, 2011.

43 *Országos Egyetértés* 1928. március 2. 8. A képes lap eredetileg *Egyetértés* címen indult, majd rövidesen váltott *Országos Egyetértés* címre. Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Bp., 2018. 250.

44 Laczó Ferenc különböző szöveghelyeken, többek között a *Magyar Izraelita Társaság Évkönyveiben* vizsgálja a „hozzájárulás-diskurzusokat”. A jelenségre például Moshe Roshman hívta fel a figyelmet, akinek a gondolatait így foglalhatjuk össze Laczó kiemelésében és fordításában: „a zsidók kényelmetlen helyzetének és félelmeinek volt jele, annak adott ugyanis hangot, hogy a zsidók integrációja a civil és politikai egyenlőség jogi garanciái és a zsidókat emancipáló társadalmak jogi, szociális és kulturális követeléseinek teljesítési szándéka ellenére részleges, feltételekhez kötött és visszavonható maradt.” Moshe Rosman: *From Counterculture to Subculture to Multiculture. The „Jewish Contribution” Then and Now*. In: *The Jewish Contribution to Civilization. Reassessing an Idea*. Ed. Jeremy Cohen – Richard I. Cohen. London, 2008.) Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Bp., 2014. 107–109.

45 Szalai Anna monográfia értékű tanulmányában Újvárit az „elsüllyedt közösségek krónikásának” nevezi, mivel regényeiben főleg a periférikus helyzetű kis falvak, városok zsidó közösségeivel foglalkozik. Szalai: *Hagyománymentés és útkeresés*, 234–337.

„Ennek a lexikonnak első gondolata a zsidó szorongatások tragikus válságaiban született meg. Vitairtnak szántam, amely a nyugalmas öröklés jogos önzésében minden rágalmat eltemet. De annyira elburjánzott már ezidőben a füzetes és röpiratos zsidómosakodás, hogy megszorítását nemcsak fölöslegesnek, de megalázónak is éreztem. Nem lehet ma már az ősi társadalmak fegyvereivel harcolni az elfogultságok ellen. Nem a népeket kell igazolni, ha megrágalmazták őket, hanem a történelmüket. Ha már nem elég a történet, meg kell akkor írni a történet történetét, hogy a kételkedők előtt feltáruljon minden zege-zuga és a fejlődés legelrejtettebb mélységeit is felkutathassa az objektív kritika. Tégláira kell szétszedni az ezer esztendő épületét és meg kell írni külön-külön minden téglának a történetét. Így jutottam el vagy hat esztendő után a lexikon gondolatához. Sok embert föllekesített, sokat pesszimizmusba dermesztett a koncepció.”⁴⁶

A megvalósult lexikon nagy figyelmet fordított bizonyos kategóriákra; életrajzokra,⁴⁷ egyes települések zsidó közösségeinek és hitközségeinek történetére, jelenségekre, vallási szokásokra, rítusokra és kifejezésekre, a haláchikus törvények bemutatására, de még vallásbölcseleti kérdések összefoglalására is.⁴⁸ A lexikon szócikkei változó hosszúságúak, de az 'antiszemitizmus' szócikk a maga kilenc oldalával egyértelműen eltér a többitől. A Tieder Zsigmond baloldali újságíró és az eszperantista mozgalom képviselője által jegyzett szócikk történelemszemléletében (történetiségben és eszmetörténetileg) összetett antiszemitizmus-meghatározással találkozhat az olvasó. Először az antiszemitizmus „fejlődéstörténetét” mutatja be, nagy hangsúlyt fektetve a modern antiszemitizmus kialakulására (a középkori antiszemitizmusra vissza-visszautalva) és magyarországi történetére, amelyet négy korszakra oszt: az Árpád-házi királyoktól a vegyesházi uralkodókra és a mohácsi vészen át az „A[ntiszemitizmus]. modern szervezkedéséig” és a világháborútól napjainkig. Idézzük az általános definíciót:

„Az A[ntiszemitizmus]. általában. A sémiták, közhasználati értelemben a zsidók ellen irányuló mozgalom. Áramlatszerűen torlódott bele napjainkba és történelmi eredete az ókorba nyúlik vissza. Evolúciós fejlődése épp annyira magyarázható, mint minden történelmi megnyilvánulásé, amely átalakító hatással volt az emberi társadalomra. Az A[ntiszemitizmus]. gazdasági törvényszerűségek hatása alatt bontakozott ki az ókori ember önkénytelen cselekvéseiből a mai világrend tudatos gazdaságpolitiká-

⁴⁶ *Magyar Zsidó Lexikon*, Előszó. [O. n.]

⁴⁷ Arra a kérdésre, hogy a lexikon kit tekint zsidónak, a szerkesztők egy sajátos megoldással válaszoltak: a lexikon külön jelöli azokat a személyeket, akik kitértek. Szalai összegzésében ez a gyakorlat két oldalról is kapott bírálatot – egyrészt azoktól, akik a kitért zsidókat nem tekintették egy zsidókról szóló lexikon szereplőinek, a másik álláspont képviselői pedig éppen a jelölést kérték számon: mi alapján döntötték el a szerkesztők, hogy ki tekinti magát nem zsidónak, hiszen attól, hogy a vallásukból kitértek még tekinthették magukat zsidónak. Érvként az is elhangzott, hogy vannak zsidók, akik nem gyakorolják hitüket, ők mennyiben zsidóbbak másoknál – tették fel a kérdést. Szalai: *Hagyománymentés és útkeresés*, 251–255.

⁴⁸ A lexikon máig az egyike azoknak a kiadványoknak, amelyek a legteljesebb körű ismereteket kínálják a magyarországi zsidóságról. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Bp., 2001. 607.

jáig. Ezt a folyamatot sokféle érzelmi szempont támogatta az évszázadok váltakozó életszemlélete szerint és az elnyomási tendencia, amely a zsidók ellen érvényesült, mindig talált a hatalmi érdekek védelmére olyan támogató érveket, amelyek a kor szellemét mindenben kifejezésre juttatták.”⁴⁹

Az antiszemitizmust a szócikk progresszív módon belehelyezi a más népeket is érintő faji elfogultság univerzális keretébe, amely

„... ott jelentkezett a leértékelés tendenciájával, ahol valamely nép kisebbségben élt, szétszórt szigetenként egy nagyobb néptengerben. Az elnyomottságból kisarjadó életigények mindig összeütközésbe kerülnek az uralkodó néposztály gazdasági érdekeivel, mert a folytonos gazdasági küzdelem és a kiegyensúlyozatlan gazdasági helyzet az ököl jog korszakát teremti vissza és az erősebb pártjára billenti a mérleget.”

A szócikk megismétli, hogy a modern antiszemitizmusnak „félszázados” múltja van, de a szöveg szoros kapcsolatot feltételez a középkori antiszemitizmussal. A premodern, ókori vagy középkori antiszemitizmus többnyire a „zsidógyűlölet” szinonimájaként jelenik meg, a szócikk egyetlen esetben használja későbbi események leírására is, mégpedig az 1878-ban Adolf Stöcker [Stocker] udvari lelkész által megalapított német antiszemita párttal kapcsolatban. Mint állítja, a modern antiszemitizmus a cári Oroszországban jelent meg a legerősebb formájában, amely többek között az egyenjogúsítás ellen is fellépett (antiliberalizmus). Ennek kapcsán szó szerint megismétlődik az 1911-es *Révai nagy lexikon*-ának szövege, mely hasonló kontextusban jelent meg: „hogy társadalmi érvényesülését megakadályozza és hogy visszaállítsa azokat a korlátokat, amelyeket a korszellem már régen ledöntött”. Az antiszemitizmus első megjelenését a honfoglaláshoz köti, amihez egy sajátos értelmezésben a kazár–magyar honfoglalás elmélete is társul. Ez a 19. század második felében elsősorban Kohn Sámuel pesti rabbihoz köthető „eredetmítosz”⁵⁰ az asszimilált zsidóság számára a magyarországi jelenlét évezredes történetét volt hivatott bizonyítani. Az elmélet viszont a lexikon készítésének idejében már némileg anakronisztikusnak tűnhetett. A „kazárok” kifejezést a 19. század végétől már leginkább a hol „keletieknek”, hol „galíciaiaknak” nevezett betelepülő zsidókra használták, ezzel különböztetve meg őket a magyarországi asszimilált zsidóktól, azzal a céllal, hogy betelepülésüket korlátozzák, sőt megszüntessék.⁵¹ Erre mutat rá Gyurgyák János is a mezőgazdasági szakember és kultúrpolitikus Egan Ede (1851–1901) úgynevezett ruténföldi akciójáról szóló jelentése körül kialakuló diskurzusban és – többek között – Bartha Miklós országgyűlési képviselő, publicista, író szövegeiben.⁵² (Az előbbi diskurzust inkább írhatjuk le gerjesz-

49 Magyar Zsidó Lexikon, 40.

50 Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Bp., 2012. I. 57.; Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Bp., 2008. 487.

51 Gyurgyák: *A zsidókérdés*, 352–354.

52 A témában legrelevánsabb Bartha Miklós: *Kazárföldön* [Bp., 1901.] című könyve, amely szintén az északkelet-magyarországi, úgynevezett „Ruténföldön” (Kárpátalján) tett utazását foglalta össze. Az ott élő zsidókat nevezi Bartha „kazároknak”. Paksy Zoltán: *Adaptáció vagy saját kútfő? A magyar szélsőjobboldal keletke-*

tett „morális pánikként”, ami csak részben épült az Egan által az ott élő zsidóságra vonatkozó megfogalmazásokra.) Az 1920-as évektől a „kazárok” kifejezés a zsidóság általános pejoratív megnevezéseként bukkan elő újból, „idegen eredetükre” utalva.

A szócikk ezután az Árpád-ház történetével folytatódik, ezt követően a vegyesházi királyok, nevezetesen Nagy Lajos alatt születnek meg az első, kifejezetten zsidóellenes intézkedések, majd Corvin János folytatja a zsidóellenes rendeletek meghozatalát. A mohácsi csatáig tartó szakasz „zsidógyűlöletét” a szócikk a középkori „türelmetlenséggel” magyarázza. A zsidók elleni intézkedések ötletei, ahogy a középkorban, a 19. században is nyugatról érkeztek: itt leginkább német hatást emleget a szócikk, különös tekintettel az antiszemita párt megalakulására (Wilhelm Marrrt viszont nem említi). Ezzel együtt a 19. század második felének zsidóellenességéért a tiszaezlári vérvádig bezáróan – megjelenik a magyar népet részben felmentő narratíva – a tót nemzetiségűeket, valamint a klerikálisokat teszi felelőssé: a „színmagyar területen nemigen” volt jelen. Ezt követően részletesen tárgyalja ezt az időszakot és Istóczy Győző közéleti és parlamenti tevékenységét.

Az újabb fordulatot már a Tanácsköztársaság bukásával „győzedelmeskedő ellenforradalom” velejárójának tekinti, amely a forradalom egyes zsidó származású vezetői miatt az egész zsidóságot tette felelőssé. A háborús vereség és a nagy gazdasági, társadalmi válságok során általában a zsidók ellen fordult a közhangulat, ez történt 1919-ben is. Az ellenforradalom során végbement „pogromokról” és „zsidóhajszákról”, valamint „atrocitásokról” is megemlékezik a szócikk (Siófok, Tab, Orgovány). Az antiszemitizmus intézményesülését az Ébredő Magyarok Egyesületének megalakulásában és programjában látja, amelynek hangnemét és eszközeit a 15. századi kasztíliai pogromok „eszközeihez” hasonlítja. A szócikk szerint az antiszemitizmus a Teleki-kormány alatt érte el tetőpontját, ezután felsorolja az antiszemita hangvételű sajtóorgánumokat a *Szózat*tól a *Nemzeti Ujság*ig. Az ellenforradalmi cselekményekért összességében óvatosan felmenti a népet, mivelhogy a háború utáni időszak „a tömegek számára nem adhatta meg a történelmi tisztánlátás nyugalalmát”, és a fő felelősöket az uszító ellenforradalmi vezetőkben látja.

A gondolatmenetet a *numerus clausus*szal, „a Zsidók tanszabadságának korlátozásával” zárja a szócikk, melyet a parlament korábbi tevékenysége „legbántóbb csökevényének” nevez, vagyis egy implicit korszakcezúrát is von a lexikon „jelenideje” és az azt megelőző időszak között. Ez a mozzanat a következő mondatokban nyeri el értelmét:

„A jogrend, a jogbiztonság már esztendők óta visszatért, a konszolidáció helyreállt és az 1928-as esztendő, az országgyűlés megnyitásának esztendeje már csak az A[ntiszemitizmus]. politikai és társadalmi harcaiban mutatkozik. A parlamentben egyedül a Fajvédőpárt kifejezetten antiszemita párt, a kormánypárt, az ú. n. egységes párt már igyekszik leplezni antiszemita elfogultságát és egy zsidó képviselőt be is vitt a parlamentbe az országgyűlési választásoknál.”

zésének forrásai. In: *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914-1949*. Szerk. Feitl István. Bp., 2013. 95.

A szócikk végezetül kitér a fajbiológiára is mint az antiszemitizmus „legmodernebb formájára”. Megnevezi néhány teoretikus képviselőjét (Houston Stewart Chamberlaint, Adolf Bartelst és Magyarország esetében Méhely Lajos zoológust),⁵³ és megállapítja, hogy egy olyan általános jelenségről van szó, amelyet a fajvédő pártok reprezentálnak „Közép-Európában”. A fajbiológia jelentőségét azonban azzal ellenpontozza, hogy ez az értelmezés nemcsak a zsidóság számára, hanem a hivatalos katolikus „álláspont” szerint is elfogadhatatlan, amit az ismert – már korábban említett – német *Staatslexikon*ra hivatkozva támaszt alá: „Az utóbbiak álláspontját a német katolikus »Staats Lexikon« rögzíti le és bár elismeri a zsidóság és kereszténység különállását, de a faji gyűlöletet és általában az A[ntiszemitizmus]-t feltétlenül elítéli, mint olyan jelenséget, amely a katolicizmussal nem egyeztethető össze.”⁵⁴

Közel ötven év lexikonirodalmából válogatva tekintettük át az „antiszemitizmus” szócikkek tartalmi változását, az alig egymondatos antiszemitizmus-meghatározásoktól az egyre terjedelmesebb változatokig. Láthattuk felépülni az antiszemitizmus narratíváját és hagyományozódva változni az erre adott magyarázatok (gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális) hangsúlyait – az adott történelmi időszak függvényében. Végül egy kisebb történelmi ugrással megérkezünk a második világháború utáni időszakba (a háború alatt már nem jelent meg lexikon). Hogyan változott az antiszemitizmus tárgyalása egy újabb világegés és addig példátlan népiirtás után? Milyen narratívákba illeszkedve és milyen kifejezésekkel adtak hangot a zsidóüldözés bemutatásának? Végezetül pedig milyen információkat közöltek, és vajon milyen forrásból dolgoztak az elemzésre kerülő lexikonok?

Lexikonok és a zsidóüldözés

A háborút követően több lexikonszerű kiadvány indult útjára, melyek reflektálva a korszakhatárra, a vészterhes idők számbavételére is vállalkoztak.⁵⁵ E kötetek között találhatunk rövid életrajzokat tartalmazó névmutatót (*Kivel mi történt?*), emlékező kötetet (*A toll mártírjai*) és kézikönyvszerű lexikonokat (*Révai Kétkötés Lexikona*, *A Ma Lexikona*⁵⁶). Az önmagát „riportlexikonként” meghatározó *Kivel mi történt?* címe szó szerint értendő, a „közélet neves szereplőinek, államférfiak, tudósok, írók, művészek, a társadalmi élet élen járók” sorsáról szóló adatokat tartalmaz, és egyéni sorsokon keresztül mesélte el a közelmúlt

53 Az eredetileg zoológusként ismertté vált Méhely Lajos fajbiológiai nézetei a Tanácsköztársaság leverése után kezdtek el intézményesen is teret nyerni. Ahogy Paksy Zoltán bemutatja, Méhely az első világháború után keletkező társadalmi konfliktusok és háborús katasztrófa magyarázatára a magyar társadalom faji összetevőin keresztül próbált magyarázatot találni. A magyar „fajtajelleg” meghatározásakor a „fajkeveredés” problémáját is felvetve írt Méhely többek között a zsidó faj „élősködő jellegéről”. Paksy Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Bp., 2013. 41–59.

54 A lexikon egyik szerkesztője Zsoldos Jenő újságíró, író volt, akinek a Magyar Zsidó Levéltárban és Múzeumban őrzött hagyatéka (MILEV- XIX-362/4/2.) alapján megállapítható, hogy legtöbb esetben német lexikonokat használt a szócikkek elkészítéséhez.

55 Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészidőszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs, 2020. 64.

56 *A Ma Lexikona*. Szerk. Agárdi Ferenc – Szilágyi István. Bp., 1948.

eseményeit.⁵⁷ Ehhez hasonló „emlékező” kiadvány *A toll mártírjai*,⁵⁸ amit a frissen alakult A Magyar Ujságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja adott közre, és elpusztult újságíróknak állít emléket, de történetileg tágabban, már a fehérterrortól datálja az újságírókat ért üldöztetések korát és annak kezdetét. Ahogy az előszó írja: „Szenteljük e könyvet kartársaink emlékének, akik a fehér terror, a nyilas és német rémuralom gyászos idejében életükkel fizettek a toll megalkuvás nélküli szolgálatáért.”⁵⁹ A fentiekkel szemben a műfajilag hagyományosabb *Révai Kétkötetes Lexikona* és a kézikönyvszerű *A Ma Lexikona* szerkesztői a lexikon műfajának megfelelően rendezték össze tartalmukat, de határozottan megfogalmazták ambíciójukat: a háborús katasztrófa után a szellemi újjáépítésben való részvételt.

Átfogó (nagy)lexikonok szerkesztése és új tárgyszavak létrehozása, átvétele és fordítása, majd a kiadás folyamata gazdasági értelemben is komoly vállalkozás, amely akár egy évtizedig is eltarthatott (gondoljunk *Révai nagy lexikona* esetére). Ezzel szemben a *Révai Kétkötetes Lexikona* megjelentetésére jóval rövidebb idő állt rendelkezésre, de ehhez mérten annál nagyobb ambícióval keletkezett: a szerkesztőknek az elvesztett világháború után és egy kezdődő új világ küszöbén kellett összegyűjteniük mindazokat a jelenségeket, fogalmakat, neveket, amelyek az elmúlt két turbulens évtizedben keletkeztek vagy új jelentésekkel gyarapodtak (például esetünkben ’gettó’). Sajnos arról csak keveset tudhatunk,⁶⁰ hogy miként zajlott a lexikon 35 000 (!) szócikkének összeállítása, és hogyan jött létre a könyv elején feltüntetett 130 szerkesztőségi tagból álló szerkesztőbizottság (minden egyes személy mögött feltüntették az affiliációt és az általuk lefedett tudományterületet is).⁶¹ A névsor áttekintésekor láthatjuk, hogy a kötetek mögött egy politikai

57 Az előszó szerint a kötet az első összefoglalása „... a német áfium mérgével elbódított, a horogkeresztes és nyilas rémuralomnak kényre-kedvre kiszolgáltatott Budapesten milyen megrázó egyéni tragédiák kísérték a világtörténelem legnagyobb bűntényének szügyenteljes korszakát, az 1944. március 19-től 1945. február 13-ig, a felszabadulás napjáig elszenvedett hónapokat”. Itt is felbukkan a háború után már-már mitikussá növesztett német–magyar ellentét történelmi víziója. A kötetben egyszerre szerepelnek elkövetők, áldozatok („mártírok” vagy „vértanúk”, a kötet mindkét megnevezést használja), valamint túlélők életrajzai. Az előszó 1945. április 27-i dátuma szerint akkor adták ki, amikor épphogy befejeződött a háború, aminek következtében számos személy esetében nem lehetett tudni, hogy mi történt vele a háború alatt. Különösen igaz volt ez a táborokban elhunytak vagy DP-táborokban [Displaced Persons Camp: menekültek/hontalanok tábora] raboskodók esetében. Emiatt a kötetben elsősorban a nyilasterror áldozatai szerepelnek.

58 *A toll mártírjai*. Összeáll. Mester Sándor. [Kiad. A Magyar Ujságírók Emigrált, Deportált, Internált Csoportja.] Bp., 1947.

59 Kivel mi történt? *Riptorlexikon a sorsforduló szereplőiről és vértanúiról*. Szerk. Turcsányi Gyula. Bp., 1945. 3.

60 A *Révai Kétkötetes Lexikon*át kiadó Révai Irodalmi Intézet iratai (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 45074. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. és intézménye iratanyag) között nem található a lexikon keletkezésére vonatkozó feljegyzés. Kizárólag a kiadó belső ügyeivel és más kiadványokkal kapcsolatos levelezésekre, feljegyzésekre bukkanhatunk. Önmagában ez a tény arra enged következtetni, hogy a kiadó ekkor már legfőképpen szépirodalmi művek kiadásában volt érdekelt.

61 A főszerkesztői feladatokat Juhász Vilmos látta el, akinek a munkásságáról keveset tudni, a legkielégítőbb életrajzot a Wikipédián találhatjuk (https://hu.wikipedia.org/wiki/Juhász_Vilmos, legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 10.). Ebben többek között azt olvashatjuk, hogy Juhász Vilmos a Szent Kereszt Egyesület vezetője volt, amely a zsidótörvények által hátrányosan érintett katolikusokat segítette. Rövid katonai szolgálatot követően Az Újság politikai rovatvezetőjeként dolgozott, majd a Dante Könyvkiadó irodalmi igazgatója lett. *Nyersanyagháború* (1940) címen az emberiség létfenntartásához és a fejlődéshez használt anyagokon keresztül vizsgálta a nagyhatalmi törekvések és versengések kifizetési lehetőségeit. Ebben a keret-

világnézeti és tudományos szempontból is sokszínű szerkesztőgárda állt. A felsoroláson kívül azonban nincs más forrásunk arról, hogy ki melyik szócikkért felelhetett, így arról sem, hogy melyik diszciplína képviselője írhatta a vészkorszakkal kapcsolatos szócikkeket. A szerkesztők között megtalálhatjuk Benda Kálmán történészt (világtörténelem), Bibó Istvánt történész, filozófus (politika), Benedek Marcell irodalomtörténészt (világirodalom), Cs. Szabó Lászlót (angol irodalom), Makkai Lászlót (történelem), Mátrai László könyvtárigazgatót⁶² (filozófia), Lénárd Ferencet (pszichológia) és Scheiber Sándort (zsidó hittudomány) is. A szerkesztőségi elvek és célok tekintetében leginkább az előszóban írottakra támaszkodhatunk, amelyet érdemes hosszabban idéznünk:

„Lexikonunk az első magyar egyetemes lexikon, az első enciklopédikus, az ismereteket összefoglaló mű, amely a második világháború után megjelenik Magyarországon. Ezzel már ki is fejeztük azokat a rendkívüli nehézségeket, amelyekkel az anyag összeállítása terén meg kellett küzdenünk. Az utolsó évtized változásokban, átalakulásokban, fejlődésben, tehát mindabban, amit egy lexikonnak tartalmaznia kell, felér egy évszázaddal. Új ismeretek, új fogalmak, új adatok, új nevek áttekinthetetlen és rendezetlen tömegével kellett számot vetnünk és számot kellett vetnünk azzal is, hogy éveken keresztül el voltunk vágva a külföldtől. Az események ellenőrizhetetlenül és többnyire eltorzítottan jutottak hozzánk. A világ még ma is nehezen tér magához a háborús eszméletlenségből. Amikor az élet és az ismeretek adatait kerestük, valósággal romhalmazban kellett kutatnunk. Szegény és kis országban fogtunk hozzá az élet és tudomány cserepeinek összegyűjtéséhez és összerakásához [...] Mégis vállaltuk ezt a nagyon nehéz feladatot, mert ennek a lexikonnak a megjelenését szellemi újjáépítésünk nagyon fontos állomásának tekintjük. És azért is vállalnunk kellett a feladatot, mert országunkat igen hosszú ideig elzárták a lehetőségtől, hogy megismerje a valóságot és az igazságot. Lexikonunkkal új, széles rétegek számára nyílik lehetőség a valóság megismerésére, a világban való tájékozódásra.”⁶³

Az előszó tanúsága szerint a forrásművek „csak nagyon korlátozott számban” álltak rendelkezésre, emiatt az anyaggyűjtést a szerkesztők és az alkalmazottak vállalták:

ben értékelte a második világháború kimenetelét, felvetve a német vereség lehetőségét is. 1944-ben a német megszállást követően munkatáborba került, ahonnan megszökött, utána bujkálni kényszerült. Felelőse aktívan részt vett az embermentésben a holokauszt idején. A második világháború után Juhász Amerikába emigrált, ahol a Free Europe Committee [Szabad Európa Bizottság] sajtóosztályán dolgozott. Később a magyar szekció vezetője lett, időközben pedig a Columbia Egyetemen tanított művelődéstörténetet (*cultural history*). Egy további érdekesség, hogy az 1950-es évek végétől a New York Book Center néven futó titkos könyvdisztribúciós projektben is részt vállalt, amelynek az volt a feladata, hogy a vasfüggöny mögé nyugati könyveket juttasson el (Alfred A. Reisch: *Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain*. Bp., 2013. 62.), illetve az onnan érkező kéréseket és reakciókat összegyűjtse.

62 Mátrai László 1945-től az 1970-es évekig töltötte be az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját. Hunyady György idevonatkozó kutatásai szerint Mátrai például a háború után a Nemzeti Parasztpárt szimpatizánsai közé tartozott. Hunyady György: Mátrai László kortársai között. In: *Értelmiségi válaszutak 1945 után*. Szerk. Papp Gábor. 2017. 214–239.

63 Révai Kétkötetes Lexikona, 5.

„Nem cselekedhettek úgy [a szerkesztők – B. L.], ahogyan nyugodt, csendes idők után lexikonok munkatársai dolgozni szoktak, nem voltak abban a kedvező helyzetben, hogy az ismert anyagot regisztrálják, összefoglalják, tömören és mégis érthetően megfogalmazzák. Számtalan esetben valósággal kutatómunkát kellett végezniök.”

Az előszó bővelkedik a pusztulás („romhalmaz”, „tudomány cserepei”) és az újjáépítés metaforáiban („szellemi újjáépítésünk”), a kötetek célját pedig egyértelműen deklarálja: a valóság és az igazság megismertetése és a világban való tájékozódás elősegítése. A Révai-kötetek szócikkei más lexikonokhoz hasonlóan meghatározott sztenderdeknek követnek: egyszerre tömörek és töredékesek.

Már az első kötet megjelenése után kritika jelent meg a lexikonról (A *Ma Lexikon*áról nem található kritika vagy ismertetés), és összességében különböző hangvételű bírálatokat találhatunk.⁶⁴

A *Ma Lexikon*áról már megjelenése előtt egy rövid hírben közölte a *Népszava* 1947. november 25-i száma a kiadás késését, mivel „Molnár György elvtárs a Magyar Téka Kiadó vállalat vezetője [...] úgy döntött, hogy a *lexikon* összes példányait könyvzuzdába küldi. A lexikon egyes címszavainak feldolgozása ugyanis nem felelt meg a könyvkiadóvállalat erősen baloldali tradícióinak.”⁶⁵ [Kiemelések az eredetiben.] Ebből a pár sorból nem derül ki, hogy Molnár önszántából vagy utasításra fogalmaztatta újra a lexikon szócikkeit, mindenesetre tény, hogy az elkötelezett, baloldali orientáció tetten érhető a lexikon későbbi megjelenésénél – különösen az érzékenyebb témát lefedő – szócikkein (például a ’Szovjetunió’ és a ’világháború’). Ugyanakkor hozzátehetjük, a lexikon kizárólag az 1938 után keletkezett eseményeket, jelenségeket, fogalmakat, személyeket stb. gyűjtötte össze – mint ahogy ezt a szerkesztőségi előszó összefoglalja:

„[A] *Ma Lexikon*a a máról készült, a ma emberének. A ma fogalmainak tisztázása terén teljességre törekedtünk. Felvettünk minden eseményt és fogalmat, amely 1938 óta történt, illetve felmerült és minden személyt, aki az elmúlt kilenc esztendőben a politikában, a hadvezetésben, a művészetben, az irodalomban, a tudományos vagy a gazdasági életben kimagasló szerepet játszott. Természetesen azok is szerepelnek

64 Az ókortörténész Ürdög György a polgári radikális *Huszdik Században* megjelent kritikájában szakmai kifogásokat emelt a lexikkal szemben. Számonkérte a lexikon pontatlanságait neveknél, definícióknál. A *Magyar Nyelvőr*ben közölt néhány soros ismertetésben a szerző méltatta a lexikon létrejöttét, amit egy „világégés” és „katasztrófa” után, a háborúból való talpraállás részeként értelmez: „Ez a vállalkozás természetesen illeszkedik bele abba a lendületes újjáépítési munkába, amellyel a magyar nép legjobbjai a háború romjain akarják felemelni és demokratikus szellemben átalakítani hazánk gazdasági és kulturális életét.” Mindezekkel szemben dörgedelmes kritikát közölt a kommunista párt ideológiai lapja, a *Társadalmi Szemle*, amelyben Nádor György [Révai kétkötetes *Lexikon*a. Főszerkesztő: Juhász Vilmos. *Társadalmi Szemle* 3 (1948) 8–9. sz. 619–622.] egyenesen „antidemokratikusnak” és veszélyesnek bélyegezte a lexikon szócikkeit. Kifogásolta szövegük nem eléggé „haladó” (kommunista) szemléletét, és hogy helyet biztosítottak a szerkesztőségben olyan szerzőknek, mint Moór Gyula filozófus és országgyűlési képviselő (a Magyar Függetlenségi Párt tagja), akit a kritika szerzője „fasiszta jogfilozófusnak” nevez. Szintén kárhoztatta a szerkesztőséget amiatt, hogy nem lépett fel a „reakciós tendenciákkal” szemben, és hogy nem ítélte el kellőképpen az előző rendszer bűnöseit, „az ország sírásóit” (Horthy Miklóst és Hóman Bálintot).

65 *Népszava* 1947. november 25. 4.

A Ma Lexikonában, akiknek neve már régebben közismert, az elmúlt években is hallattak magukról. Különös figyelmet szenteltünk a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok és Anglia államférfiaknak, tudósainak, hadvezéreinek stb., mert ezektől a hatalmaktól 1945-ig teljesen el voltunk vágva s a mégis közölt információk rendszerint rosszindulatúan egyoldalúak voltak.”

Az 1938-cal meghúzott korszakhatár több mindent jelezhet: a lexikon szerkesztői számára nem a világháború kitörése (1939. szeptember 1.) a történelmi vízvonal, hanem a háborút nagyban előkészítő, bel- és külpolitikailag egyaránt fordulatos előző év. Az előszó további része alapján a történelmi cezúrát az események felgyorsulása és az információhoz való elfogulatlan hozzáférés lehetőségének megváltozása indokolta. Erre következtethetünk a kompenzáló „ellenpropagandisztikus” szándékból is, hogy olyan országokról beszéljenek bővebben, amelyekről korábban hamis kép jelent meg. Ez a törekvés ugyanakkor mennyiségileg nem vezetett kiegyensúlyozatlansághoz (nem látni például részrehajlást a Szovjetunió irányába).

Ebből a felvezető szövegből is sejthető, hogy a *Ma Lexikon*át a lexikonműfajon belül inkább a kisebb időtávot – az 1938–1947 közötti időszakot – befogó, a „máról a mának” típusú lexikonokhoz vagy a folyóiratok által megjelentetett kézikönyvekhez (mint például a *Pesti Hírlap lexikona* [Bp., 1937.]) hasonlíthatjuk. A *Ma Lexikon*át kiadó Magyar Téka⁶⁶ kiadóvállalat a Révai Irodalmi Intézethez hasonlóan széles körű könyvkiálattal rendelkezett: a lektúrirodalomtól a szépirodalmi regényeken át a világháborúval és a vészkorszakkal foglalkozó történeti művekig.⁶⁷

A kötet szerkesztéséért Agárdi Ferenc és Szilágyi István felelt. Agárdi diákként tagja volt a „radikális szabadgondolkodó és ateista diákegyesületnek”, a Galilei Körnek,⁶⁸ és a Tanácsköztársaságban is szerepet vállalt, majd Bécsbe emigrált. 1930-ban tért vissza Magyarországra, amikor is a 100%, a *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat* munkatársa és újságírója volt, 1945 után pedig a kommunista párthoz tartozó *Friss Újságnál* dolgozott.⁶⁹ Tehát joggal nevezhető baloldali elkötelezettségű újságírónak. Szilágyi Istvánról a *Ma Lexikona* szócikke alapján tudhatjuk meg, hogy szintén újságíró, valamint egy „élményregény” és a háborúval, a budapesti ellenállással foglalkozó több visszaemlékezés szerzője.⁷⁰ A két lexikon összevetése során rögtön látható lesz a kiadványok eltérő megközelítésmódja,

66 A kiadó alapítója Molnár György újságíró és szerkesztő volt, aki korábban a Révai-köteteket kiadó Révai Irodalmi Intézetnél is dolgozott, tehát nem lehetett neki ismeretlen terep a lexikonszerkesztés és -kiadás.

67 Néhány, a háború és a vészkorszak témájában megjelent címek közül: Wesselényi Miklós: *A Harmadik Birodalom bukása*. Bp. [1947.]; Dezsényi Miklós: *Hősök és árulók: a magyar összeomlás katonai története*. Bp., é. n.; Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete: a budapesti svéd kir. követség 1944–45. évi mentő-tevékenységének hiteles története*. Bp., 1948.; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp., 1948.

68 Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története, 1908–1919*. Bp., 2017. 40.

69 *Magyar Életrajzi Lexikon*. I–IV. Bp., 1967–1994. III. [Kiegészítő kötet, A–Z] 3.

70 Erre emlékeztethetünk Juhász Vilmos életútja kapcsán is. Nem mellékes mozzanat tehát, hogy mind a két lexikon élén olyan szerkesztők álltak, akik a háború alatt és után is intenzíven publikáltak a világháború történetéről. Szilágyi István: *Három fekete évtized. Szarajevótól Potsdamig*. Bp., 1947.; Pethő Tibor – Szilágyi István: *Szabadságharc 1944-ben. Az ellenállási mozgalom katonai története*. Bp., 1945.

ami a szócikkek kiválasztásában és szövegformálásában is tükröződik: *A Ma Lexikona* jóval hosszabb és olvasmányosabb szócikkeket közölt az előbbihez képest.

A *Révai Kétkötetes Lexikona* 'antiszemitizmus' címszavát rövidebbé és tömörsége miatt érdemes egészében idéznünk:

„... zsidóellenes társadalmi és pol. irányzat. Helyenként és időnként nyílt üldözésben, sőt öldöklésben (pogrom) robban ki. A zsidóüldözésnek legrendszeresebb, legkövetkezetesebb és legkegyetlenebb tört. példáját a hitleri Németbirodalom szolgáltatta, amely embertelen módon a zsidók millióit pusztította el. Az ú. n. zsidótörvények, majd a zsidók mind durvábbá váló üldözése képében az A[ntiszemitizmus]. magy. legújabbkori történelmében is szégyenteljes foltot ejtett.”

Az antiszemitizmust a szócikk az általánosabb „zsidóellenességgel” azonosítja, ami egy „társadalmi, politikai irányzat”, és üldözésben, valamint „öldöklésben” robban ki. Ezután a közelmúlt zsidóüldözésére tér rá. Itt érdemes megjegyezni, hogy számos, a háború után megjelenő történeti értelmezésben elválaszthatatlannak tűnt a népiertás historikuma az antiszemitizmus történetétől. Az antiszemitizmus magyarázó modelljét használja például Dr. Löwinger Sámuel *Germánia „prófétája”. A náciizmus száz esztendeje* [Bp., 1947.] és Sós Endre *Európai fasizmus és antiszemitizmus* [Bp., 1948.] című munkája is. A szócikk szerkezete ugyanakkor jól példázza a „holokaust” vagy a „vézskorszak” fogalmainak hiányát, helyettük egy többszörösen bővített mondatrész szerepel, amely szerint az a „zsidóüldözés legrendszeresebb, legkövetkezetesebb és legkegyetlenebb tört. példáját” jelentette. A zsidóüldözés léptékét és súlyosságát a három felsőfokú jelzővel növeli az első mondatrész, míg az alárendelő mondat konkrétumokkal támasztja alá: „embertelen módon a zsidók millióit pusztította el”. A szócikk a zsidóüldözések elkövetőjének a „Németbirodalmat” nevezi meg, de a magyar felelősségre is kitér, a zsidótörvények és a „durvábbá váló üldöztetés” felsorolásával, melyek „szégyenteljes foltot” hagytak Magyarországon „legújabbkori történelmében” – azaz rögtön történetiesíti is a szócikk. Viszont nem nevezi meg a második világháborút, és nem helyezi el a zsidóüldözések történetében sem, amire csak egy utalás olvasható (pogrom). Így a népiertás mintha kiemelkedne a történelemből. Ennek ugyanakkor némileg ellentmond a lexikon 'zsidó történet' című címszava, amely nagyjából öt fejezetre bontva tárgyalja a zsidó egyetemes történelmet, megkülönböztetve a „bibliai kort” a posztbibliai korszaktól. Említi a zsidóság jogainak középkori „megnyirbálását” és a zsidóság gazdasági helyzetére tett kényszerítő intézkedéseket, amit „véres üldözés” (például keresztes hadjárat), „képtelen vádak” (például kútmérgezés) és „megbélyegzés” (például fekete és sárga színékkötelező viselete), „kiűzetés” követ (például Anglia, Spanyolország), mindegyikhez több példát is felsorolva. Ezután a felvilágosodás korára ugrik a szócikk, ami az emancipáció kezdetét jelöli 1870-ig bezáróan. Ha visszatekintünk, ez a korszakolás és narratíva kísértetiesen hasonlít az Acsády-féle zsidó történelemképre (egyedül a cári antiszemitizmust nem érinti). Az ezt követő időszakot a kapitalizmus hanyatló időszakaként vezeti fel: „a belső bajok elterelésére mindinkább felhasználják az antiszemitizmust”, és ezzel eljutunk a „német fasizmusig”, amikor „a zsi-

dóság legnagyobb üldözése kezdődött, amely az auschwitzi tömeggyilkossággal (kb. 6 millió áldozat) érte el tetőpontját...” A kapitalizmus válságjelenségeként értett antiszemitizmus vezetett az „auschwitzi tömeggyilkosság”, vagyis a szócikk narratívájában nem okoznak diszkontinuitást a vészkorszak eseményei, hanem „hozzáilleszkednek”, mintegy következnek az előzményekből. Az áldozatok számát tekintve – az ismert adatok alapján – téves számot közöl, ugyanakkor elképzelhető, hogy a szócikk Auschwitz áldozatait szimbolikusan a zsidóüldözés összes áldozatának tekintette, mint ahogy Auschwitz univerzalizálódása is megvalósult a háborút követő emlékezetpolitikában.⁷¹

A *Ma Lexikon*ban a korábbi példákhoz hasonlóan a korszellem bizonyos nyomai, anakronizmusai is hangsúlyosabban jelen vannak, ugyanakkor összességében más nyelvi regiszterben szólal meg. A szócikk hosszúsága miatt csak az elemzett részeket mutatom be. Az antiszemitizmus általános definíciója „a zsidók ellen irányuló gyűlölet, amely politikai, gazdasági és kulturális elnyomásukra törekszik egészen a deportációig, sőt kiirtásukig fokozódhat”. Az antiszemitizmust tehát gyűlöletként határozza meg, amely az elnyomás, és a zsidóság népiirtásáig „fokozódhat”.⁷² Majd a szócikk így folytatódik:

„Lélektani és gazdasági okai vannak. A lélektani okoknál szerepet játszik az »idegen isten« és általában a »titkozatos-félelmetes« vallásszertartású és szokású más népek iránt, a nevelés által a korai gyermekkorban kifejlesztett féltudatos ellenszenv, mely már a történelem kezdetei óta ismert »xenophobia«-nak is egyik oka volt.”

A lélektani okok⁷³ kifejezésben és a kétszer használt „idegen” kifejezésben („idegen isten”⁷⁴, illetve egy másik szöveghelyen „idegen testként ható, zárt kasztszerű elkülönü-

71 Lásd pl. Imke Hansen: „Nie wieder Auschwitz!” *Die Entstehung eines Symbols und der Alltag einer Gedenkstätte 1945–1955*. Göttingen, 2015.

72 Visszaülthatunk a *Magyar Zsidó Lexikon* „zsidógyűlölet” fogalmára, amelyet a lexikon az antiszemitizmus „premodern” változataként nevez meg. Vö. b) „Az Antiszemitizmus”, külföldöm és az irodalomban. *Magyar Zsidó Lexikon*, 41.

73 A háború utáni fasiszmusértelmezéseknek egyik fontos eleme volt a lélektani magyarázat. Ehhez külön ki kell emelnem Hermann Imre: *Az antiszemitizmus lélektana* [Bp., 1945.] című könyvét, illetve Gleiman Anna, Harkai Schiller Pál, Hermann Imre, Noszlopi László és Földváryné Hermann Éva munkáját (*A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplelek és annak gyógyítása* [Bp., 1945.]) Szintén itt említendő még meg Szirmai Rezső és Gartner Pál *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben* [Bp., 1946.], valamint Kelemen István *Interjú a rács mögött* [Bp., 1946.] című kötete is. Fontos kiegészítés, hogy Hermann Imre már a háború alatt, 1943-tól dolgozott a kéziratán, viszont egy rövid említésen kívül egyáltalán nem beszél a népiirtásról, és a történeteket sem kapcsolja össze az antiszemitizmussal. Erős Ferenc pszichológus szerint ennek az az egyik magyarázata, hogy maga a könyv a saját kitett helyzetének elabórátuma: „Azt állítom tehát, hogy Az antiszemitizmus lélektanában a közelmúlt traumatikus történései, ezzel összefüggésben pedig Hermann saját zsidó identitásának dilemmái és ambivalenciái is tükröződnek. Ebben az értelemben e könyvet a szélsőséges élethelyzetek, élmények és tapasztalatok kreatív feldolgozásaként is felfoghatjuk.” Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Bp., 2007. 84–100.

74 Az „idegen Isten”, „idegen Istenek” fontos kifejezésként az Ószövetségben több ízben is előfordul, de ezt használják később a pogányok a keresztények ellen és a keresztények a pogányokkal szemben. Heller Ágnes: *A zsidó Jézus feltámadása*. Bp., 2019.

lése”⁷⁵) mintha a kulturális másság, kétszeres archaikus képe (erre utal az idézőjelben szereplő bibliai fogalom, az „idegen isten”⁷⁶ és a „titokzatos-félelmetes” szertartások és szokások is, utóbbi a középkori hiedelemvilágban létező rítusokra is utalhat a vérvádtól a szent ostya „megcsonkításáig”⁷⁷). A szócikk még az ismert keresztény antijudaista toposzt is megemlíti, mely szerint Jézust a zsidók gyilkolták meg. Ezenfelül a gazdasági okok megnevezésekor a zsidók kereskedelemében és „kölcsonüzletekben” játszott szerepét emeli ki, és egy összetett értelmezését nyújtja a zsidók kapitalista gazdaságban betöltött pozíciójának és az erre épített gyűlöletkeltő politikának:

„Mint a kapitalizmus szervezetének legalsó nyúlványai ékelődtek be a kölcsöntőke képviselőiként Kelet-Európában a nép közé, magukra vonva a dolgozó rétegeknek a »munkanélküli«, »tisztességtelen« jövedelemmel szembeni, végeredményben a kapitalizmus elleni haragját és egyben a vetélytárs más kereskedő-kapitalisták, elsősorban a németek gyűlöletét.”

Erre a szociális elégedetlenségre építettek a fasiszta pártok is („Hitler és nyilas követői”), előzményének pedig Bogdan Hmelnickij 17. századi ukrajnai pogromjait és a cári „fekete százak” gyakorlatát tekinti. Az antiszemitizmus végeredményben a kapitalizmus terméke, s itt mintha már tetten is érhetnének a baloldali kapitalizmuskritika szövegeit.

A folytatásban a magyar történelem során jelentkező zsidóellenességre fordít figyelmet. Röviden megemlékezik a középkorról mint az „ököljog koráról” (emlékezhetünk, a *Magyar Zsidó Lexikon*ban a gazdasági egyenlőtlenségek termelik újra a „ököljog korszakát”), aztán ugrik is az 1830-as évekre, amikor az antiszemitizmus „tömegjelenséggé válik”, különösen az 1831-es kolerafelkelés idején és a szabadságharcot követően. A 19. század és az 1919–1920-as évek antiszemitizmusának képviselőit a „svábokban” és a kispolgároknak találja meg a szócikk, és e kettőt össze is kapcsolja egymással:

„Az A[ntiszemitizmus]. hordozói a XIX. század folyamán főleg a konkurenciát letörni akaró sváb városi kereskedők és céhmesterek: a kispolgárok voltak. A svábok lettek az A[ntiszemitizmus]. főhordozói, akik az 1919–20-as ellenforradalomkor [...] Fangler Béla, Weiss Konrád stb. vezetésével és a szegedi »Etelközi Szövetség« uralomra jutása által ezt a maszlagot dobták a nyomasztó helyzetükből kiutat kereső tömegek elé.”

Itt érhető tetten leginkább a háború utáni időszak politikájának lenyomata: a német-ellenes politikai és társadalmi klíma.⁷⁸ Ez jelenik meg a 'Sváb-kérdés' és a 'Svábok kitelepí-

75 Mint Erős Ferenc megállapítja, az „idegen test” mint antiszemita metafora jelen volt az 1930-as évek magyar közvéleményében. Erős: *Trauma és történelem*, 90.

76 Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten. Tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből*. Bp., 1995. 168–180.

77 Joshua Trachtenberg: *Az ördög és a zsidók. A zsidók középkori képe és ennek kapcsolata a modern antiszemitizmussal*. Máriabesnyő, 2014. 47–104.

78 *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Szerk. Karády Viktor – Kozma István. Bp., 2002. 302–303.

tése' címszavakban is, a magyarországi németekkel szemben ellenséges (mint írja: a svábok disszimilációja „tömeges hazaárulássá fajult”), és a kitelepítéssel kapcsolatban elfogult az állásfoglalása.

A záró bekezdés kizárólag a népirtással foglalkozik: „Soha nem tapasztalt méreteket öltött az A[ntiszemitizmus]. a hitlerizmus uralomra jutása után Németországban [...] majd a megszállt országokban, Magyarországon is.” A felelősöket nem a „felheccelt népben” találja meg a lexikon, hanem az erre a célra felállított német államapparátusban, amely végrehajtotta a „zsidók üldözését, majd elkülönítését, deportálását s végül kiirtását. Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau internáló táboraiiban a zsidók millióit irtották ki éheztetéssel, gázzal vagy egyéb eszközökkel.” A szócikk a felelősség egészét a német megszállókra hárítja, viszont ezzel párhuzamosan nem emeli ki Magyarország áldozati státuszát. Éppígy a magyar felelősök megnevezése sem kap különösebb hangsúlyt, mindössze egy, a nyilasokra vonatkozó zárójeles utalást találunk a szócikkben. Ez a magyarázat rokonságot mutat a háború után jelen lévő hárító felelősségtudattal – ami többek között a 1946. évi XXV. törvényben és a magyar békeszerződésben is tetten érhető⁷⁹ – a „magyar urakat” nevezi felelősnek, nem az „ártatlan magyar népet”. A magyar történelem két világháború közötti időszaka a „sváb ellenforradalmi antiszemitizmus” vakfoltjába kerül. Mintha szemérmesen hallgatna az 1920 utáni időszakról, és ezzel együtt a magyar felelősségről, nincs szó a *numerus clausus*ról (pedig az a korábban elemzett, két világháború közötti lexikonokban is helyet kapott), sem a zsidórendeletekről és zsidótörvényekről – sorolhatnánk tovább a zsidóüldözések historikumát.

Ahogy láthattuk, a két szócikk számos ponton eltér egymástól. A *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikke lényegében csak a népirtásra szorítkozik, az elkövetőket és fő felelősöket Németországban nevezi meg, de Magyarország felelőssége is elhangzik a „zsidótörvények” és „üldözések” kapcsán. Összességében a népirtás kiemelkedik a zsidóüldözések történetéből és szinguláris eseményként jelenik meg (a második világháború mint történeti kontextus ugyanakkor nem kerül elő). Ezzel szemben a *Ma Lexikona* „gyűlöletként” határozza meg az antiszemitizmust, ami tulajdonképpen kulturális és gazdasági elnyomásban ölt testet, és elhangzik, hogy deportálásig és „kiirtásig” fokozódhat. Az antiszemitizmus keletkezéstörténetére több magyarázatot kínál a szócikk: egyszerre említ lélektani és gazdasági okokat, ami teljesen újszerű jelenség a korábbi értelmezésekkel való összehasonlításban. Előbbi gyökerét az „idegen isten” és „idegen test”, az archaikus másság toposzaival magyarázza, ami a keresztény antijudaizmussal és a xenofóbiával egészül ki mint okkal és okozattal. A szócikk az antiszemitizmus gazdasági okait a kapitalizmus válságában látja, és az ebből fakadó szociális elégedetlenségben. Emellett kitér a magyar történelemre is, amivel kapcsolatban szintén olyan történelmi példákat sorol fel, amiket eddig még nem: ilyenek a kolektív szociális elégedetlenségei, amikor először vált „tömegjelenséggé” az antiszemitizmus. Ezután a szabadságharc a következő, eseménytörténetileg releváns fordulat, végül pedig, a 19. század végétől már beszivárog az első világháború után megjelenő „svábellenes” retorika, ami a fehérterror kapcsán éri el tetőpontját.

79 Regina Fritz: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, 2012. 96–179.

A zsidó népiertással egy külön bekezdésben foglalkozik a szócikk, melyet a német háborús expanzióval és a megszállással hoz összefüggésbe, fő felelőseként pedig szintén a német államapparátust jelöli meg. Szemben a *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikkével, elutasítja a magyar nép felelősségét és a részvétel kérdését. Végül több tábor is megnevez (Buchenwald, Bergen-Belsen, Auschwitz), de a magyar zsidókról külön nem tesz említést. Összességében, míg a *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikke összekapcsolja a népiertást az antiszemitizmussal, és különálló történelmi eseményként kezeli, addig a *Ma Lexikona* egy összetett, történelmi és multikauzális magyarázatot ad az antiszemitizmus kialakulására, történelmi, lélektani, gazdasági, etnikai, valamint ideológiai okokat említve, a népiertást az antiszemitizmus szélsőséges eseteként értelmezve. A fentiekén kívül érdemes megemlíteni, hogy egyik szócikk sem reagált a háború után a társadalomban jelen lévő antiszemitizmusra és antiszemita erőszakcselekményekre.⁸⁰

A fenti 'antiszemitizmus' szócikkeken kívül továbbiakat is találni az elemzett lexikonokban, melyek valamilyen formában szóba hozzák a zsidóüldözéseket. A *Ma Lexikona* külön foglalkozik a zsidóság második világháború alatt elszenvedett veszteségeivel a 'zsidóság kipusztítása Európában', a 'magyar zsidóság veszteséglistája' és a 'zsidóság rehabilitálása' címszavak alatt,⁸¹ a *Révai Kétkötetes Lexikona* esetében pedig több különböző szócikkben találhatunk utalást a vérszakszakra ('gázkamra', 'Cyklon-B', 'Auschwitz', 'Bergen-Belsen', 'Buchenwald', 'Treblinka', 'Majdanek').

Összegzés

Jelen tanulmányban az antiszemitizmus kérdését vizsgáltam lexikonok – mint a populáris tudás tárházai – szócikkein keresztül. Fő kérdésem az volt, hogyan változott az antiszemitizmus fogalma hatvan év lexikontermésében, és milyen nyomot hagyott a népiertás a háború után keletkező szócikkeken. A diakronikus vizsgálat során az antiszemitizmus fogalma különböző értelmezések és jelentések keresztműzében állt, az egymondatos értelmezés után először az 1910-es években jelent meg az antiszemitizmus mint történelmi fogalom, a korabeli antiszemita tendenciák említésével. Ekkor emlékezik meg a 19. század

80 Ständeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Bp., 2007. 131–154.; Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban*. Bp., 2021.

81 A 'Magyar zsidóság veszteséglistája' szócikk Görög Frigyesnek, az American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) akkori elnökének adatait mutatja be. Emellett beszámol a Budapesten és a gyűjtőtáborokban elhunytak számadatairól is és a hazatértek, valamint a külhonban ragadtak helyzetéről. Anélkül, hogy hivatkozna rá, a szócikk valójában pontos, mondat szintű egyezéseket tartalmazó, megszerkesztett mása a polgári demokrata *Világ* 1945. július 28-ai számában megjelent veszteséglistának. A 'Zsidóság kipusztítása' szócikk hasonló felsorolást tartalmaz, és szintén egy újságcikk, a *Demokrácia* 1945. december 23-i számában megjelent közlemény szerkesztett változata, mindössze néhány mondat és megfogalmazás maradt ki a cikkből. A „zsidókról” külön bekezdésben számoltak be, mondván: „... végül a zsidóság, amelyet csak azért veszünk külön, mert – a náci németek leggyűlöltebb célpontja volt”. (Pánczél Lajos: Felderítő őrzárát a háború nyomában. *Demokrácia* 1945. december 23. 7.) A közölt adatok az Amerikai Zsidó Bizottságtól származtak (a cikkben tanácsként hivatkoztak rá), és arról számolnak be, hogy a 8 300 000 fős özszeurópai zsidóságból mindössze 3 350 000-an éltek túl a háborút (ezt a számsort már jóval korábban is közölte az Amerikai Zsidó Bizottság, melyet rövid hírként a *Magyar Nemzet* és a *Néplap* is megjelentetett 1945. július 28-i számaiban).

végének legnagyobb hazai és külföldi antiszemita eseményeiről is (Dreyfus-per, tiszteszlári per). Az 1920-as években következik nagyobb változás, a *Tolnai új világlexikona* az árja és a sémita „népfajok” egymás elleni harcába helyezi az antiszemitizmust. A *Révai Nagy Lexikona* esetében vált tapinthatóvá, hogy az 1930-as években egyszerre jelenik meg az a narratíva, amely az 1919-es forradalomért a zsidókat tette felelőssé és a „zsidók térfoglalásáról” beszél. A tanulmány szintén tárgyalta az ebből az évtizedből származó *Katolikus Lexikont*, amely az antiszemitizmus magyarázatakor maga is antiszemita toposzokat használ, valamint a legösszetettebb, történeti és szellemtörténeti értelmezéssel szolgáló *Magyar Zsidó Lexikont*. Az 1945 után megjelenő két különböző lexikonon látványosan nyilvánul meg a háború hatása. A *Révai Kétkötetes Lexikona* szócikke összekapcsolja a népiertást az antiszemitizmussal, és különálló történelmi eseményként kezeli, *A Ma Lexikona* pedig egy összetett, történeti és multikauzális magyarázatot ad az antiszemitizmus kialakulására, számos okot említve, a népiertást az antiszemitizmus szélsőséges eseteként meghatározva.

NEMZETI ÉS NEMZETÁLLAMI ÜNNEPEK,
GESZTUSOK ÉS ELLENGESZTUSOK
Az első világháború végének és a trianoni békeszerződés
aláírásának centenáriuma a szlovák, román és magyar
emlékezetpolitikában 2018–2020 között

ZAHORÁN CSABA¹

FEASTS OF NATIONS AND NATIONAL STATES,
GESTURES AND COUNTER-GESTURES

The Centenary of the End of World War I and the Signing of the Treaty
of Trianon in the Memory Politics of Slovakia, Romania and Hungary,
2018–2020

Similarly to the other European countries, between 2018 and 2020 the historical events connected to the end of World War I were evoked in Hungary, Romania and Slovakia. In all three countries, considerable attention was paid to the round anniversaries, a clear proof of not only the importance still played in this region of events acted out a hundred years before, but also of the continuing use of history as a source of legitimation by the individual governments. Evoking the past divided the region along the traditional fissures – while in Slovakia the partial realisation of national independence, and in Romania the national unity, were celebrated in 2018, Hungary commemorated the dissolution of her traditional grandeur, at the same time remembering national cohesion transcending political boundaries. Mutual gestures of reconciliation were not missing either. Beyond the dominantly ethno-centric interpretation of the anniversaries, however, a common element in all three national versions of memory politics was a demonstration of national unity and of a firm belief in the future.

Keywords: Hungary, Romania, Slovakia, World War I, commemorations, centenary, memory politics, 2018, 2020, Treaty of Trianon

Az 1918–1920 közötti, mindmáig meghatározónak számító történelmi események századik évfordulóinak szlovákiai, romániai és magyarországi felelevenítése egyaránt tartogatott különbségeket és hasonlóságokat. Az egyik legnagyobb eltérés magának a centenáriumnak

Zahorán Csaba, tudományos munkatárs, BTK TTI, Horthy-korszak osztály, "Lendület" Trianon 100 Kutatócsoport, kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közép-Európa Kutatóintézet.

- 1 Jelen szöveg a szerzőnek a "Lendület" Trianon 100 Kutatócsoporton belül készülő monográfiájának egy részlete.

tárgyának az értékeléséből fakad: míg Magyarország esetében a nemzeti történelem egyik mélypontjáról beszélünk, Szlovákia és Románia vonatkozásában kifejezetten pozitív, ünneplésre okot adó időszakról van szó – legalábbis ami a többségi nemzeteket illeti.² Jóval prózaibb különbségként jelentkeztek a három ország aktuális politikai viszonyai: a budapesti vezetés stabilitásához képest a pozsonyi és bukaresti kormányok számára a centenárium évek egy sor fordulatot hoztak. Ugyanakkor a történetírás és a politikai szféra közötti interakciók eredményeképpen 2018-ra mindhárom országban rendelkezésre állt egy-egy hivatalosnak tekinthető – vagy akként kezelt –, „központi” történeti narratíva, amelyekből markáns emlékezetpolitikai koncepciók és megemlékezési gyakorlatok bontakoztak ki. Ez különösen Romániában és Magyarországon volt megfigyelhető, ahol az államhatalmat birtokló politikai elit komoly erőfeszítéseket fejtett ki a számára fontos, illetve szerinte érvényes üzenetek megfogalmazására és terjesztésére.

Szlovákiában az 1918-as csehszlovák államalapítás mint az önálló államiság felé vezető út fontos szakasza került a középpontba, amely megalapozta a mai, független Szlovákiát és az ország euroatlanti integrációjának sikerét. A történelmi Magyarországból való kiválás helyett főképp az első köztársaság örökségének felvállalására, illetve a csehszlovák kapcsolatok kitüntetett státuszára helyezték a hangsúlyt. Ezt mutatta az is, hogy a pozsonyi és vidéki helyszíneken lebonyolított „nemzeti” megemlékezések mellett a fő rendezvények a Prágában és Turócszentmártonban [Martin] 2018. október 28-án és 30-án, együtt megtartott cseh–szlovák állami ünnepségek voltak,³ amelyeket további számos, nemegyszer szintén közösen szervezett és megvalósított program egészített ki. Noha Prágától eltérően Pozsony csak részben folytatja a csehszlovák hagyományt – aminek a gyökere elsősorban az önálló szlovák nemzeti fejlődésre és az 1918 utáni, végül kétszer is szakításhoz vezető cseh–szlovák ellentétekre nyúlik vissza –, a történelmi sorsközösség kidomborítása most mégis magától értetődőnek és feszültségmentesnek tűnt. Az évfordulók „csehszlovakista” jellegét erősítette, hogy szlovák részről nem kérdőjelezték meg a csehek 1918–1919-es szerepét Csehszlovákia létrejöttében és a szlovák nemzetté válás befejezésében. Ehhez hozzájárult a Szlovákia negyed évszázados függetlenségéből és teljesítményéből fakadó magabiztosság is. 1918 tehát 2018-ban sem a cseh–szlovák vonatkozásban, sem pedig más szempontból nem tartozott a szlovák nyilvánosságot megosztó témák közé, Milan Rastislav Štefánik kultuszának tudatos építése pedig az államalapításban való aktív szlovák részvétel kiemelésének szándékáról is árulkodik.⁴

2 Ez a különbség az első világháború végéről való nemzetközi megemlékezésen is láthatóvá vált: a 2018. november 11-i párizsi ünnepségen részt vett mind a román, mind pedig a szlovák államfő, miközben Magyarország csupán nagyköveti szinten képviseltette magát.

3 Oslavy 100. výročia vzniku ČSR vyvrcholili veľkolepým ohňostrojom. (Pravda.sk 2018. október 28.) <https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/489622-kiska-a-zeman-si-na-prazskom-vitkove-pripomenuli-100-vyrocie-republiky/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.); Predstavitelia Slovenska a Česka ocenili vznik Česko-slovenska. Slováci oslavujú sté výročie Deklarácie slovenského národa. (SME.sk 2018. október 30.) <https://domov.sme.sk/c/20949499/ceskoslovensko-vznikl-sto-rokov-oslavy-slovensko-martin.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

4 Rok Milana Rastislava Štefánika sa oficiálne začal slávnosťou na Bradle. <https://www.culture.gov.sk/ministerstvo/medialny-servis/aktuality-ministerstva-kultury/rok-milana-rastislava-stefanika-sa-oficialne-zacal-slavnostou-na-bradle/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.) Ezzel kapcsolatban lásd még Michal

A csehszlovák múlt elfogadása mellett magyar viszonylatban is megnyilvánult egyfajta óvatos „antinacionalista” elmozdulás a szlovák emlékezetpolitikában. Csehszlovákia létrejöttének, majd különösen a trianoni békeszerződés aláírásának századik évfordulóján kifejezetten visszafogottak voltak az ilyen alkalmakkor többnyire felerősödő magyar-ellenes hangok. Mi több, Igor Matovič miniszterelnök egy váratlan gesztust is tett, amikor 2020. június 2-ra több száz szlovákiai magyar közéleti személyiséget hívott meg egy „baráti találkozóra” a pozsonyi várba, ahol empatikus beszédet mondott a közös múltról, de főképp a szlovák–magyar együttélésről.⁵ Gesztusával szimbolikus nyitás történt mind a szlovákiai magyarság, mind Magyarország felé, mégpedig a legmagasabb politikai szintről, ami Trianon összefüggésében mindenképpen úttörő fejleménynek számít. Jóllehet ez a változás pillanatnyi bel- és külpolitikai tényezőkkel egyaránt magyarázható, de talán mélyebb, a szlovák történetírásban is tükröződő okai is lehetnek.⁶

Romániában a nemzeti egyesülés századik évfordulójáról való megemlékezés legalább annyira szólt a román nemzetpolitika aktuális célkitűzéseiről, mint a száz évvel ezelőtti múltról. Ennek megfelelően már évekkel korábban nagy figyelem irányult a centenáriumba, komoly tervek születtek vele kapcsolatosan, és tartósan kiemelt témának számított a román nyilvánosságban.⁷ Az egységes román nemzetállam létrejöttének és építésének az ünneplése, a kisebbségek sikeres integrációjának népszerűsítése, valamint a román–moldovai egységtörekvések legitimálása egy kifejezetten diadalittas keretben zajlott több mint egy éven keresztül. Döntően az ennek megágyazó, hagyományos nemzeti műtszemlélet határozta meg az országszerte szervezett programok, kiadványok, emlékműállítások és -felújítások, illetve a jeles évfordulókon tartott megemlékezések – különösen pedig a december elsejei nagyszabású ünnepségek⁸ – nemzetépítő jellegét. A centenáriumot levezénylő politikai és értelmiségi elit szemléletmódját arra törekedett, hogy minél nagyobb mértékben megmozgassa a lakosságot, a kollektív emlékezetben pedig megerősítse az 1918-as év történelmi eredményeit, azok – vagy legalábbis nagyobb részük – megtartását, tudatosítva a még hátralévő nemzeti célkitűzéseket. Noha senki sem kérdőjelezte meg a „Nagy Egyesülés” korszakos jelentőségét és egyértelműen pozitív hozadékát a románság számára, több 1918 utáni jelenség vonatkozásában már jóval kriti-

Kšňan: Centenary (Slovakia). In: International Encyclopedia of the First World War. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/centenary_slovakia. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

5 A szlovák miniszterelnök beszédének magyar fordítását lásd Igor Matovič trianoni beszéde. Először magyar fordításban a Körkép. (*Körkép.sk* 2020. június 3.) <https://korkep.sk/cikkek/szemle/igor-matovic-trianoni-beszede-eloszor-magyar-forditasban-a-korkepen/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

6 A Matovič-gesztus. (*Országút.com* 2020. július 22.) <https://orszagut.com/orszagut/a-matovicgesztus-549>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

7 Lásd *Un centenar și mai multe teme pentru acasă. Ce au învățat și ce nu au învățat românii din ultimul secol de istorie*. Ed. Adrian Cioroianu. Iași, 2018.; Pászkan Zsolt: Centenáriumi Románia. Nemzetépítés és zárzavar. *Kisebbségi Szemle* 3 (2018) 1. sz. 7–24.; Főcze János – Zahorán Csaba: Mérlegen a „Nagy Egyesülés”. *Vita* 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 641–666.

8 Rostás Szabolcs: Szelfizve centenáriumoztak a románok Gyulafehérváron. *Krónika* 2018. december 3. 1., 6–7., illetve Alexandra Cheroiu: Reportaj Video. Centenarul bucureștenilor, între Hora Unirii și amarul dezbinării. (*Adevărul.ro* 2018. december 2.) <https://adevarul.ro/stiri-locale/bucuresti/reportaj-video-centenarul-bucurestenilor-intre-1908686.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

kusabb vélemények is megfogalmazódtak.⁹ Ezek azonban inkább a későbbi folyamatokról és az elitek vitatható teljesítményéről szóltak, illetve az évfordulós programok megvalósításának ellentmondásait érintették, vagyis magát a centenárium tárgyát – a nemzeti egység létrejöttét – tulajdonképpen konszenzus övezte Romániában. Felerősödni látszott az a törekvés is – az eredeti elképzelésekkel vélhetően összhangban –, hogy Nagy-Románia korszaka továbbra is pozitív és követésre méltó referenciaként maradjon meg a román kollektív tudatban. Ez az ünnepségek külsőségein és üzenetein túl a szimbolikus térhasználatban lezajlott „restaurációban” is megnyilvánult – Nagyváradtól Bukaresten át Iași-ig számos, a kommunista hatalomátvétel előtti korszakban emelt emlékmű került vissza a romániai közterekre.

A „centenárium ciklus” első fele Romániában is ígéretesen alakult abból a szempontból, hogy a magyar–román ellentétet még a történelmileg kényes 2018-as megemlékezések sem élezték ki túlságosan. Igaz, a romániai magyarság politikai képviselője sem ért el áttörést a „magyar” narratíva és a kisebbségi törekvések tematizálásában, ám erre a felfokozott légkörben eleve minimális esély nyílt. Annál nagyobb változást hozott a trianoni békeszerződés aláírásának századik évfordulója, amely során Romániában is intézményesült Trianon emlékezete, mégpedig a hagyományos román nemzeti narratíva szellemében. A bukaresti parlament által 2020 végén másodjára is elfogadott – az évfordulót Romániában emléknappá nyilvánító törvény – ugyanakkor kettős potenciállal rendelkezik.¹⁰ Nem csupán újabb keretet biztosít a legkülönbözőbb román emlékezet- és identitáspolitikai megmozdulások számára, amelyek könnyen kaphatnak akár magyarellenes színezetet is, hanem elvileg a helyi magyar programokat is legitimálja. Mindenesetre elősegítheti az évforduló beépülését a román történelmi tudatba, december elseje mellé.

A magyarországi emlékezetpolitika – kiváltképp északi és keleti szomszédjához képest – csekély figyelmet szentelt az első világháború befejezésének századik évfordulójának, és – folytatva a korábbi hagyományt – inkább a trianoni békeszerződés centenáriuma-ra koncentrált. Pedig sokáig nem volt egyértelmű – legalábbis a közvélemény számára –, hogy a kormányzat milyen módon szándékozik megemlékezni a magyar történelem e tragikus sorsfordulójáról. Az emlékezetpolitikában 2010-től folyamatosan erősödött, az évtized végére pedig kétségtelen dominanciára tett szert a nemzeti-konzervatív szemlélet, amely a történelmi Magyarország felbomlásával kapcsolatban alapvetően a sérelmi és áldozati diskurzust használja, integrálva az 1945 előtti beszédmód jó néhány alkotóelemét is. Ezt tükrözi például a „trianoni diktátum” szókapcsolat mintegy hivatalossá válása és megállíthatatlan terjedése, valamint a szimbolikus politika több díszletének felújítása, vagyis számos emlékmű és közterület második világháború előtti formájának

9 Lásd pl. Magda Grădinaru: 100 év mérlege: a gyulafehérvári nyilatkozat egy elpuskázott lehetőség maradt. [Interjú.] (*Főtér.ro* 2018. október 26.) https://foter.ro/cikk/20181026_100_ev_merlege_a_gyulafehervari_nyilatkozat_egy_elpuskazoott_lehetoseg_maradt_interju/. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.); Ioan Stanomir: La centenar. Recitind secolul Românii Mari. București, 2018.

10 Ezzel kapcsolatban lásd pl. Szócs Levente: Novák Csaba Zoltán a román Trianon-emléknapról. *Nacionalista versenyfutás rosszízű mellékterméke.* (*Maszol.ro* 2020. május 15.) <https://maszol.ro/belfold/126846-novak-csaba-zoltan-a-roman-trianon-emleknaprol-nacionalista-versenyfut-as-rossziz-mellektermeke>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

visszaállítása.¹¹ A 2010 óta hivatalban lévő magyar kormányok gyakorlatának megfelelően – azaz a folyamatos politikai mozgósítás szellemében – kifejezetten hangsúlyos volt a megemlékezések belpolitikai síkja is. Ezen pedig – a külső ellenségek bírálata és a nemzeti összefogásra való buzdítás mellett – nagy szerepet kapott a nemzeti szuverenitással szemben álló és a nemzeti egységet megzavaró csoportok kritikája. Mindezzel párhuzamosan – egyúttal részben mindezzel szembe is haladva – azonban megjelent egy újféle emlékezetpolitikai megközelítés is, amelynek gyökere ugyancsak visszavezethető a 2010-es évek legelejéig, sőt még az első Orbán-kormányig, de csak Trianon századik évfordulóján bontakozott ki teljes mértékben. A Nemzeti Összetartozás Napjának bevezetése, majd a 2020-as év „Nemzeti Összetartozás Événél” nyilvánítása ugyanis olyan új viszonyulást fejezett ki, amely az „össznemzeti gyászban” megtestesülő, a múltbéli veszteségekre koncentrááló hagyományos magyar sérelmi diskurzust kissé háttérbe szorítva a nemzeti szolidaritásra és a jövőre irányította a megemlékezések fókuszát.¹² A századik évfordulós rendezvényeken és beszédekben elsősorban ez a két szemlélet keveredett egymással, a gyász, a nemzeti mozgósítás és az optimista jövőkép sajátos egyvelegét eredményezve.¹³

Ez az emlékezetpolitikai (fél)fordulat a magyar–szomszéd viszonyt is érintette, mégpedig annyiban, hogy a történelmi Magyarország felosztása miatti felelősség javát a szomszédos nemzetekről a nagyhatalmakra helyezte át. Az új értelmezés szerint az első világháború végére nemcsak a Magyar Királyság, hanem régióink egésze a nagyhatalmak imperializmusának és ideológiai expanziójának áldozata lett, ami 1945 után még inkább érvényesült. A közép-európai sorsközösség hangsúlyozása pedig megalapozta a fő üzenetet: a vesztes pozícióból az erős nemzetállamokra építő regionális összefogás jelenthet kiutat.¹⁴

A három ország centenáriumi emlékezetpolitikájában látványosan közös motívumként jelent meg a siker és az optimista megközelítés. Míg 2018-ban Szlovákiában a nemzeti és állami függetlenséget, Romániában pedig az 1918-as eredmények részleges megőrzését ünnepelték, Magyarországon – 2020-ban – a pusztta túlélés mellett a kormányzat tízéves politikáját könyvelték el sikerként. Paradox módon így a magyar derűlátás nemcsak

11 Ezzel kapcsolatban lásd Mészáros Flóra gyűjtését a „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoport emlékmű-adatbázisában: <https://trianon100.hu/emlekmuevek>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.). Az Alkotmány utcai emlékmű körüli vitára lásd Valló Andor: „Ezernyi szégyenfolt”: tényleg történelemhamisítást idéző Trianon-emlékművet lepleznek le augusztus 20-án. (*Válaszonline.hu* 2020. augusztus 14.) <https://www.valaszonline.hu/2020/08/14/trianon-emlekmue-alkotmany-utca-helynevek-kritika/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.) A cikkre adott választ: Molnár Antal – Fodor Pál – Demeter Gábor: Ez a történelmi Magyarország emlékműve, nem a magyarosításé. Válaszolnak a Trianon-mementó szakértőik. (Uo. 2020. augusztus 19.) <https://www.valaszonline.hu/2020/08/19/trianon-emlekmue-valasz/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

12 Lásd pl. Pánczél Károly 2020. június 8-i felszólalását. *Országgyűlési Napló* 2020. június 8. 19118–19120. (<https://www.parlament.hu/documents/10181/1569934/ny200608.pdf/0c973209-432e-b861-ef77-aef1c089e8cc?t=1591939250927>). Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

13 Lásd pl. a *Magyar Nemzet* vagy a *Magyar Hírlap* 2020. június 4-i évfordulós összeállításait, illetve Orbán Viktor 2020. június 6-i sátoraljaújhelyi beszédét. Orbán Viktor: Csak az államnak van határa, a nemzetnek nincs. *Magyar Nemzet* 2020. június 8. 2., illetve Egry Gábor: The Greatest Catastrophe of (Post-)Colonial Central Europe? The 100th Years Anniversary of Trianon and Official Politics of Memory in Hungary. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe* 18 (2020) Nr. 2. 123–142.

14 Békés Márton: A Trianon-egyenlet feloldása. Trianon 101. (*Mandiner.hu* 2020. június 30.) https://mandiner.hu/cikk/20200630_a_trianon_egyenlet_feloldasa_trianon_101. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

a szlovák elégedettséggel, hanem a román triumfalizmussal is egy nevezőre került. A nemzeti emlékezetpolitikák a késő ipari társadalmakat globálisan sújtó válságok, valamint az Európai Unió keleti periferiáját érintő további sajátos problémák kontextusában részben a múltbéli győzelmekre irányították a figyelmet, részben pedig a nemzeti egységben és összefogásban találták meg a nehézségek kezelésének módját. Legalábbis diszkurzív szinten, miközben mindhárom államnak és társadalmaknak egyszerre kell megküzdenie a globális felmelegedés, a migráció, a járványok és a világgazdasági helyzet hektikus ingadozásainak következményeivel és a belpolitikai krízisekkel – igaz, ezek mértéke és jellege különbözik egymástól Szlovákiában, Romániában és Magyarországon –, továbbá a folyamatos változásokkal, az állami ellátórendszerek gyengülésével, a szociális gondokkal vagy például a romák társadalmi integrációjának hiányosságaival. Mindezt az ünneplések legalább az évfordulók idejére megpróbálták elfeledtetni, egyúttal perspektívát is nyújtva a boldogabb jövő reményével.

Közös volt a három ország megemlékezéseinek etnocentrizmusa is. Mindenhol alapvetően saját nemzeti nézőpontból, „a másikkal” alig – vagy egyáltalán nem – foglalkozva idézték fel az első világháború végét. 2018-ban Szlovákia és Románia kizárólag saját nemzeti teljesítményét ünnepelte, tekintet nélkül szomszédaira, illetve kisebbségi állampolgáraira, ez alól pedig csak részben jelentett kivételt a cseh–szlovák, illetve a román–moldovai viszonylat. A kisebbségi magyar közösségek – köztes helyzetükből adódóan – hiába figyeltek és kommunikáltak egyszerre többfelé is, a többség ezt alig – vagy egyáltalán nem – viszonyozta. Magyarországi politikusok részéről is csak elvétve esett szó a szomszédos nemzetekről,¹⁵ mint ahogy a magyarországi média is meglehetősen szelektíven foglalkozott a szomszédok centenáriumi ünnepségeivel – a csehek és szlovákok iránt minimális,¹⁶ a románok esetében valamivel nagyobb érdeklődést tanúsítva.¹⁷ Sőt, a budapesti nemzetpolitikai államtitkárság még „Mátyás-emlékévet” is hirdetett 2018-ra,¹⁸ amit akár úgy is lehet értelmezni, mint a román centenárium ellensúlyozására irányuló – igaz, kissé halovány – kísérletet. A trianoni békeszerződés aláírásának századik évfordulóján azonban egészen más volt a helyzet. 2020. június 4. környékén Szlovákiában és Romániá-

15 Százéves emlékeztető. Semjén Zsolt a gyulafehérvári ígéretek betartását szorgalmazta. *Krónika* 2018. július 30. 2.

16 Lásd pl. Nem lesz szlovák ünnep Csehszlovákia megalakulása. (*Mandiner.hu* 2017. szeptember 19.) https://mandiner.hu/cikk/20170919_nem_lesz_szlovak_unnep_csehszlovakia_megalakulasa. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.) Ugyanakkor a müncheni szerződés és az első bécsi döntés 80. évfordulójáról beszámolt a magyarországi média. Lásd pl. Pethő Tibor: Különböző értékű kisállamok. *Magyar Hang* 2018. október 5–11. 16. és Gali Máté: Az első bécsi döntés, visszatér a Felvidék. *Magyar Idők* 2018. november 2. 10. A szlovákiai magyar médiában természetesen más volt a helyzet, lásd pl. Simon Attila: Ünneplünk vagy nem? És ha igen, akkor mit? (*Újszó.hu* 2018. október 28.) <https://uj szo.com/kozelet/unneplunk-vagy-nem-es-ha-igen-akkor-mit>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

17 Lásd még a magyar külügyminisztérium „negatív érdeklődését” a román nemzeti ünnepkel kapcsolatban, illetve Semjén Zsolt tusványosi kijelentéseit 2018 nyarán (15. j.), valamint Bihari Dániel: Erdélyt már Trianon előtt elvették. (*24.hu* 2018. december 1.) <https://24.hu/belfold/2018/12/01/trianon-erdely-romania-gyulafehar-nepgyules/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.); Kolozsi Ádám: Románok vagyunk, itt örökre urak maradunk. (*Index.hu* 2018. december 2.) https://index.hu/kulfold/2018/12/02/erdely_100_ev_romaniaban_gyulafehar-riport/. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

18 Az igazságot ünnepelhetjük. Mátyás király emlékévé lesz 2018-ban. *Magyar Idők* 2017. december 12. 17.

ban egyaránt élénk figyelem irányult Magyarországra, pontosabban arra, hogy Budapest hogyan emlékezik meg arról a szimbolikus eseményről, amelynek ők mindmáig a haszonélvezői, a magyarok pedig az elszenvedői – legalábbis a nemzetállami paradigma szerint.¹⁹ Ezzel együtt feltűnően különbözött egymástól a két hozzáállás: bár szlovák részről sem hiányzott a nemzetépítő megközelítés, inkább a nyitottság és az egyenrangú partnerség hangsúlyozása volt a jellemző, különösen a román „Trianon-törvényben” is megtestesülő intranzigens nacionalizmushoz és gyanakváshoz képest.

Ami a magyar közbeszédet illeti, a trianoni évforduló ugyanolyan belterjes és etnocentrikus módon jelent meg benne 2020-ban, mint a történelmi Magyarország felbomlása két évvel korábban. A különféle beszédek, írások, nyilatkozatok és egyéb megnyilvánulások túlnyomó többsége – a közép-európai összefogás visszatérő motívuma ellenére – szinte kizárólag a magyar nézőpontot tükrözte, és a közbeszéd is összességében véve jóval „nemzetiesítettebb” volt, mint akár egy évtizeddel korábban.²⁰ Erre, illetve a szomszédos nemzetek nézőpontjai iránti magyar közönyre csak kevesen reflektáltak Magyarországon. Az utóbbiak közé tartozott az Erdélyből még az államszocializmus idején Magyarországra áttelepült Tamás Gáspár Miklós, aki az *Élet és Irodalomban* fejezte ki ezzel kapcsolatos értetlenségét – hiszen „a trianoni döntés a magyar nemzeten kívül még legalább nyolcat érint közvetlenül”. Ám – fogalmazott a neves baloldali filozófus – még a mai magyar értelmiség sem érdeklődik a nem magyar nemzeti törekvések iránt, ennek következtében pedig

„... egyszerűen nincs fölkészülve a trianoni dilemmaköteg megítélésére [...], a szükséges értelmező munkát nemzedékek nem végezték el (bár az adatgyűjtő és adatrendszerező történettudományi, szakmai munka csörgedezett a közismeretlenség fátyla mögött), az egykori Monarchia területéről szerzett szellemi élmények, történeti intuíciók értéke szinte észlelhetetlen...”²¹

A 2018–2020 közötti évfordulókhoz kapcsolódó emlékezetpolitikai diskurzusok etnocentrizmusával érdekes kontrasztot alkottak egyrészt az obligát, a „közös európai értékek-re” és a „történelmi megbékélésre” vonatkozó, főképp szlovák és román részről ismételt frázisok, valamint a Budapestről erőteljesen szorgalmazott közép-európai

19 Kiváló körképet közölt a 24.hu. Lásd Nagy Gergely Miklós: Trianon 100 a szomszédban: feszültséget, hallgatást, de történelmi gesztust is szült. (24.hu 2020. június 13.) <https://24.hu/belfold/2020/06/13/trianon100-megemlekezes-szlovakia-szerbia-romania-ukrajna/#>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.) Szlovákiában lásd pl. az SME és a Denník N összeállításait, Romániában pedig az Adevărul vagy a Contemporanul évfordulós cikkeit.

20 Lásd Zahorán Csaba: Egy nap – 2020. június 4. In: *A Different Look at Trianon. Discourse, Culture, History*. Ed. Karolina Kaczmarek et al. Poznań, 2022. 13–32.

21 Tamás Gáspár Miklós: Miért ne írjunk Trianonról? *Élet és Irodalom* 2020. május 29. (<https://www.es.hu/cikk/2020-05-29/tamas-gaspar-miklos/miert-ne-irjunk-trianonrol.html>). Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.), de a kivételek közé tartozik a *Mércén* megjelent beszélgetés is. Tóth Csaba Tibor – Papp Gábor: A híd, amin senki sem kel át: Trianon magyar és román szemmel. Marius Turda és Laczó Ferenc történészekkel beszélgettünk. (*Mércs* 2020. június 4.) <https://merce.hu/2020/06/04/a-hid-amin-senki-sem-kel-at-trianon-magyar-es-roman-szemmel/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

összefogás gondolata. Az Orbán-kormánynak az az elképzelése, hogy Trianon századik évfordulóját – a területi revíziót elutasító, békés nemzeti összetartozás hangoztatásával párhuzamosan – a regionális együttműködés ajánlatával „semlegesítse”, felülírva a szomszédokkal szemben ellenséges, százéves frusztrációból táplálkozó magyar sérelmi attitűdöt, nemcsak meglepő, hanem merész kezdeményezésnek is tűnhetett ebben az időszakban. Ám belföldön hiába bizonyult továbbra is sikeresnek az áldozatiságra építő nacionalista beszédmód, valamint a jól meghatározott, ezúttal „a nagyhatalmak” által megszemélyesített ellenségkép létrehozása és ostromozása, és hiába van erre fogékonyság a szomszédos országokban is, kérdés, hogy a magyar ajánlat mennyire tudta ellensúlyozni a szomszédok Magyarország iránti hagyományos bizalmatlanságát és a magyar revizionizmussal kapcsolatos – őszinte vagy számításból ébren tartott – aggályait. Ráadásul Budapest EU-szkepticizmusa és különutas, oroszbarát külpolitikája sem örvendett mindenhol osztatlan népszerűségnek, a megerősödő Magyarországról és a Kárpát-medencében betöltött vezető szerepéről szövögetett víziókról nem is beszélve.

Mindebből következően a centenáriumi megemlékezések általában csak szlovákul, románul és magyarul érthető – és értelmezhető – történetekké álltak össze 2018 és 2020 között. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek az emlékezetpolitikai narratívák minden elemükben tévesek vagy teljesen hamisak lettek volna. Az viszont kijelenthető, hogy mindhárom esetben hiányosak és többé-kevésbé egyoldalúak voltak, mert mesélőik alapvetően a mai nemzetállami ideológiákból indultak ki, azoknak rendelve alá a múlt értelmezését. Csakúgy, mint az 1918–1920 között tevékenykedő politikusok és nemzeti aktivisták, a maiak is a nemzeti nézőpont leegyszerűsítő optikáján keresztül láttatták, illetve a nemzeti érdek jelszavával fedték el mind a jelenlegi, mind a száz évvel korábbi valóság sokszínűségét és az akkori emberek rendkívül heterogén, gyakran ténylegesen is egymást keresztező, máskor viszont egymást kiegészítő törekvéseit.

Régióink politikai elitjei tehát a hagyományos, a 19. század óta már számtalanszor bevált módokon próbálták meg mozgósítani az embereket, folytatva nemzetük és nemzetállamuk építését. Az általuk ellenőrzött vagy legalábbis befolyásolt nemzeti nyilvánosságokat kétségkívül sikerrel uralták a vizsgált évfordulók időszakában. Legalábbis ezt tükrözi az utókorra hagyott rengeteg centenáriumi szöveg – legyen az avatáson vagy más rendezvényen elhangzott beszéd, napilapban megjelent riport vagy véleménycikk, folyóiratban közölt esszé, vaskos történeti kiadvány, televíziós beszélgetés, moziban bemutatott film, interneten terjesztett videó stb. A különféle fórumokon hosszasan taglalták az ünnepségek lefolyását, körülményeiket, a késlekedéseket és az eredményeket egyaránt. Különösen Romániában beszéltek sokat a centenáriumi évek költségeinek növekedéséről vagy az elmaradt beruházásokról,²² Magyarországon ezt a kérdést jóformán csak a kormányzattól független média emlegette.²³ Az is megfigyelhető volt, hogy bár az egyes tör-

22 Lásd pl. Vlad Odorescu – Răzvan Zamfira: Infografic. Centenarul cu de toate. (*Scena9.ro* 2018. november 16.) <https://www.scena9.ro/article/centenar-infografic>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

23 Lásd pl. Fazekas Zsuzsanna: Mire költötte a kormány a Trianon-emlékévé 10,3 milliárdját? (*MagyarNarancs.hu* 2020. június 11.) <https://magyarnarancs.hu/belpol/mire-koltotte-a-kormany-a-trianon-emlekeve-103-milliardjat-130580>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

ténelmi események felidézése során a történésekre is kiemelt figyelem irányult, a politikai diskurzus erőteljesebbnek tűnt a szakmainál.

A riportok tanúsága és a saját tapasztalatok szerint a fontosabb rendezvények viszonylag sok embert vonzottak – igaz, ehhez a hagyományos állami és nemzeti ünnepek megszokott rutinja is hozzájárulhatott, mint például október 28., december 1. vagy augusztus 20. esetében, de a budapesti Alkotmány utcai Trianon-emlékműnél azóta is szinte mindig látni érdeklődőket. Az is előfordult, hogy bizonyos programokat le kellett mondani, mégpedig az érdeklődés hiánya miatt – például ez lett a sorsa annak a centenáriumi különvonatnak, amit 2018. december 1-én Nagyváradról Gyulafehérvárra terveztek indítani. Hiába népszerűsítették már ősz óta, a járatot végül törölték, mert – a szervezők közleménye szerint – túl kevesen váltottak rá jegyet.²⁴ Olyan véleményt is lehetett hallani, hogy a centenáriumi ünnepségeket inkább övezte közöny és érdektelenség, mint valódi lelkesedés és érdeklődés. Ugyanakkor bizonyára rengetegen voltak, akiknek felejthetetlen élményt jelentett a „Nagy Egyesülés” gyulafehérvári újrarájátszása vagy a Moldovába tartó centenáriumi menetelés, mint ahogy kétségkívül sok cseh és szlovák is örült a két társadalom átmeneti egymásra találásának 2018 októbere végén. Az is biztos, hogy a századik évfordulón sok magyar megrendülten idézte fel a trianoni döntés máig érezhető következményeit, Magyarországon és a szomszédos államokban egyaránt.

A politikusi beszédek vagy szakértői nyilatkozatok tényleges súlya és hatása egy adott társadalomra nehezen mérhető. A – gyakran nem publikus – olvasottsági és nézettségi adatokon kívül erre sokszor csak olyan információkból lehet következtetni, mint például a kiállítások látogatottsága. Például a Pozsonyban, majd Prágában berendezett „Cseh–szlovák/Szlovák–cseh kiállítást” 76 683-an tekintették meg a szlovák fővárosban 2018. április 27. és szeptember 9. között,²⁵ míg a „Trianon 100 Összetartozunk – Összetartoztunk” című, 2021 ősze és 2022 nyara között Magyarország megyeszékhelyeit és nagyvárosait bejáró vándorkiállítást mintegy 70 000 fő nézte meg.²⁶

24 Dan Simai: Trenul Centenarului se anulează. Primăria Oradea restituie banii celor care și-au plătit drumul de Alba Iulia pentru 1 Decembrie. (*Ebihoreanul.ro* 2018. november 12.) <https://www.ebihoreanul.ro/stiri/trenul-centenarului-se-anuleaza-primaria-oradea-restituie-banii-ceilor-care-si-au-platit-drumul-de-alba-iulia-pentru-1-decembrie-145264.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

25 <https://www.culture.gov.sk/ministerstvo/medialny-servis/aktuality-ministerstva-kultury/cesko-slovenska-slovensko-ceska-vystava-v-cislach/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

26 <https://tortenelem.info.hu/hirek/lezarul-a-trianon-100-osszetartoztunk-osszetartozunk-cimu-vandorkiallitas.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

MÉRLEG

A MAGYAR GÖRÖGKATOLIKUS TÖRTÉNET(ÍRÁS) A KÁLVÁRIA-ÚTTÓL A SIKERTÖRTÉNETIG

Egy kiállítási katalógus tanulságai

MOLNÁR ANTAL

Orcád világossága. A görögkatolikusok Magyarországon. Szerk. Terdik Szilveszter. [Szerk. munkatársa Szabó Irén.] Debrecen, 2020. [2021.] 492 p.¹

A kötet műfaját, amely alkalmat adott arra, hogy gondolataimat kifejtsem, a könyvbemutatóra készített meghívó tanulmánykötetként és szakkatalógusként határozza meg. Valójában nem a szokásos évfordulós vagy alkalmi kiállítási katalógusról van szó, hanem egy hosszú és tervszerű munka eredményeit összefoglaló, gazdagon illusztrált, kollektív monográfiát vehetünk kézbe.² Kocsis Fülöp metropolita-érsek köszöntője múltba tekintő jövőépítésként határozza meg a kiállítás és a kötet hivatását, a feladat elvégzéséhez egyrészt a hagyományokhoz ragaszkodó hűséget, másrészt a jövőhöz szükséges bátorságot tekinti elsődlegesen fontosnak. Valójában minden közösség megmaradásának előfeltétele ez a kettős stratégia, de megfordítva a gondolatmenetet, a kötet nemcsak a jövőhöz nyújt bátorságot, hanem a saját történettel való szembesüléshez és a hagyományokhoz fűződő kapcsolat tisztázásához is. A múlttal való őszinte számvetéshez, az identitás alkotóelemeinek pontos számbavételéhez sokszor nagy bátorság, emellett komoly felkészültség és főleg kitartó kutatás szükségeltetik; ha bármelyik hiányzik, a vállalkozás eredménye felemás lesz.

A kötet legfontosabb tanúságtétele a (görögkatolikus egyházhoz tartozó vagy azon kívüli) olvasó számára, hogy a munkát a görögkatolikus egyház tudós értelmisége az elmúlt két évtizedben jórészt elvégezte, ennek a nagyon sok és fáradságos aprómunkának és lelki-szellemi erőfeszítésnek a szintézise ez a kötet. Az eredmény „társadalmi hasznossága” pedig kétszeresen is jelentkezik. Egyrészt a közösség identitása a korszerű tudományos ismereteken alapul, másrészt pedig a nemzeti historiográfia egy nagyon fontos elemmel gazdagodik, és olyan kép illeszkedik a nagy egészbe, amelynek megrajzolásához a legkiválóbb szakértők mégiscsak a helyi közegben teremnek. Ezek a tudósok a görögkatolikus egyház esetében

Molnár Antal, igazgató, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Kora újkori osztály.

- 1 Az ismertetés a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának dísztermében 2021. október 19-én elhangzott könyvbemutató szerkesztett változata.
- 2 A kötet előzménye a magyarországi görögkatolikus egyház 20. századi történetét bemutató szintézis: Véghseő Tamás – Terdik Szilveszter – Kocsis Fülöp: „... minden utamat már előre láttad.” *Görögkatolikusok Magyarországon*. Strasbourg, 2012.

lényegében a kötet szerzőgárdája, a Nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskolához kötődő szakemberek, illetve a Végheő Tamás által vezetett "Lendület" Görögkatolikus örökség kutatócsoport tagjai.³ A fiatal és középgenerációhoz tartozó történészek, művészettörténészek, kánonjogászok, liturgiátörténészek, néprajzosok szívós kutatómunkájának eredményeképp született meg a főiskola kiadványsorozata, a mintegy 40 kötetet számláló *Collectanea Athanasiana*. Az itt megjelent monográfiák, konferenciakötetek és vas-kos forráskiadványok követték ki a jelen szintézishez vezető utat.⁴ A mű végül szerencsésen kapcsolódott össze egy kiállítással, ami nagyobb láthatóságot és egyfajta műfaji tágulást is biztosított a nagyszabású összefoglalásnak.

A kötet a katalógusok két alapeleme, a tanulmányok és a tárgyleírások mellett három szempontot visz végig nagyon következetesen. Egyenrangú tematikai egységként tárgyalja a magyarországi görögkatolikus egyház intézmény- és társadalomtörténetét, liturgiáját és művészettörténetét. Az egyháztörténet szélesebb értelmezésével egyfajta belső víziót nyújt a görögkatolikusság történetéről, annak az egyháznak és közösségnek a múltjáról, amely számára a liturgikus hagyományok és a művészeti formavilág egyaránt meghatározóak voltak, másrészt – éppen az írott források hiányosságai miatt – a liturgia és a művészettörténet talán a többi egyházi közösségnél hangsúlyosabb támpontot jelentenek a múlt megismeréséhez.

A kötet a köszöntővel és az utószóval együtt (de a mellékletek és a katalógustételek nélkül) 17 szerző 25 írását tartalmazza, példás interdiszciplináris sokszínűséggel bemutatva ennek a nagyon kevésbé ismert közösségnek a múltját, egyházi életét és művészetét. A középkor századait Baán István és Kiss Etele ismertetik az írott és régészeti források alapján.⁵ A történeti írások közül a legtöbbet Végheő Tamás jegyzi, aki öt fejezetben lényegében a hazai görögkatolikusság történeti monográfiáját nyújtja a 16. századtól a 20. századig.⁶ Az egyházmegye sokszálú kapcsolódással rendelkező liturgikus életét Dobos András két dolgozata ismerteti.⁷ A görögkatolikus templomépítészetről és egyházművé-

3 Az MTA-SZAGKHF "Lendület" Görögkatolikus örökség kutatócsoport munkájáról és publikációiról beszámoló honlapok: <https://byzantinohungarica.com/>; <https://byzhun.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.)

4 A 2008-ban indult és hat alsorozatból álló *Collectanea Athanasiana* köteteinek bibliográfiája a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola honlapján található: <https://collectanea.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 8.) Valamennyi kötet pdf formátumban letölthető a főiskola honlapjáról.

5 Az *Orcád világossága. A görögkatolikusok Magyarországon* kötet tanulmányaira szerzővel, címmel és oldal számmal hivatkozom, a könyv címének megadása nélkül. Baán István: A bizánci egyház a középkori Magyar Királyságban, 12–19.; Kiss Etele: „Ut mos est grecorum”. Bizánci emlékek és az Árpád-kor, 20–35.

6 Végheő Tamás: Az ungvári unió előzményei, létrejötte, eredménye, 38–45.; Uő: A görögkatolikusok helyzete a 18. században, 162–168.; Uő: A hajdúdorogi mozgalomtól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1868–1912), 332–349.; Uő: Trianon-trauma: az egyházmegye veszteségei, küzdelem a fennmaradásért, 404–412.; Uő: A görögkatolikusok helyzete a szocializmustól a Hajdúdorogi Metrópólia megalapításáig, 420–435.

7 Dobos András: A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya, 54–60.; Uő: A magyar nyelvű liturgia emlékei, 386–391.

szetről Puskás Bernadett,⁸ Terdik Szilveszter⁹ és Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna¹⁰ írnak. Az utóbbi szerző, aki egyúttal a rendkívül igényes kötet szerkesztője is, hat tanulmánnyal szerepel, részben átfogó igényű írásokkal, részben egy-egy szimbolikus jelentőségű emlék bemutatásával. Négy restaurátor (Bakonyi Tímea, Erdős Alexandra, Imrik Zsófia és Kránitz Edina) az abaújszolnoki oltár és a magyarkomjádi ikonosztáz helyreállításának rejtelseibe avatják be az olvasót.¹¹ Sedlmayer Krisztina a Néprajzi Múzeum görögkatolikus emlékanyagát,¹² Szabó Irén a proszforakészítés hagyományát,¹³ Földvári Katalin pedig a pócsi kegykép bécsi kultuszát mutatja be.¹⁴ A kötet elsősorban kiállítási katalógus, ennek megfelelően a tanulmányok mellett 188 katalógustételt is tartalmaz, egyedülállóan gazdag és plasztikus válogatást nyújtva a hazai görögkatolikusság tárgyi kultúrájából. Az írások egyenkénti bemutatása helyett néhány olyan szempontra, megközelítési módra szeretném felhívni a figyelmet, amely az elmúlt évek, évtizedek kutatásainak köszönhetően vált a magyarországi görögkatolikusság történetének elidegeníthetetlen részévé.

A kötet első írásai a keleti keresztény közösségek identifikációjának, súlyának és kontinuitásának kérdéseit vizsgálják a középkori Magyar Királyságban. A történettudományban évszázados viták tárgya a keleti egyház magyarországi jelenlétének tényleges súlya a korai századokban, illetve a kora középkori keleti és az újkori ortodox és egyesült egyházi intézmények és közösségek közötti kontinuitás témája. A pontos kép kialakítását nem segíti elő a krónikus forráshiány, amely a korai magyar históriát, és azon belül különösen is a keleti egyházak történetét jellemzi. Az érzelmeiktől, politikai és kulturális szimpátiáktól sem mentes viták során meglehetősen eltérő narratívák fogalmazódtak meg, amelyek között a kötet írásai példás mértéktartással tesznek rendet. A bizánci egyház-szervezet nyugati végvidékén formálódó Magyar Királyság területén természetesen jelen voltak a keleti egyház intézményei, gyaníthatóan nagyobb súllyal, mint azt a ránk maradt írott forrásokból feltételezhetjük, hiszen a régészeti emlékanyag több erre utaló nyomot hagyományozott ránk. Ugyanakkor az Árpádok országának egyértelmű nyugati orientációja miatt ez a jelenlét nem vált meghatározóvá, a tatárjárás után nagyon meggyengült és a 14. századra lényegében el is tűnt. Ezt követően viszont, a 15. századtól kezdve, párhuzamosan a román, ruszin és szerb betelepüléssel, új ortodox egyházi központok alakultak ki az ország keleti és déli végein. A késő középkorban és az újkor hajnalán létrejött kolostorok és püspöki székhelyek teljesen függetlenek voltak a középkori bizánci intéz-

8 Puskás Bernadett: A fatemplomok építészete és művészete a 17–18. században a Munkácsi Egyházmegye-ben, 76–91.

9 Terdik Szilveszter: A mándoki fatemplom, 124–127.; Uő: A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században, 174–189.; Uő: Az abaújszolnoki oltár, 216–221.; Uő: A magyarkomjádi ikonosztáz, 244–255.; Uő: Nemzeti szentélyünk: Máriapócs, 294–303.; Uő: A 19–20. század művészeti tendenciái és a görögkatolikusok, 350–366.

10 Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna: A nyíregyházi püspöki székház, 414–419.

11 Bakonyi Tímea – Erdős Alexandra – Imrik Zsófia – Kránitz Edina: Az abaújszolnoki oltár restaurálása, 222–225.; Uők: A magyarkomjádi ikonosztáz restaurálása, 256–263.

12 Sedlmayer Krisztina: A Néprajzi Múzeum görögkatolikus emlékanyaga, 140–149.

13 Szabó Irén: Az Eucharisztia színei. A proszforakészítés hagyománya a magyar görögkatolikus egyházban, 278–286.

14 Földvári Katalin: A pócsi kegykép kultusza Béciben, 304–308.

ményektől, közöttük semmilyen folytonosság nem mutatható ki, ennek ellenére ez a kontinuitás-szemlélet évtizedeken át meghatározta a görögkatolikus egyház történetírását.¹⁵

A magyarországi görögkatolikus történeti tudományosság másik innovatív jellemzője az elmúlt két évtizedben a nagyon tudatos nemzetközi tájékozódás, elsősorban a szomszédos országok kutatásainak ismerete és integrációja. A keleti egyházak múltja, ezen egyházak sajátosságai miatt, sok szálon összefonódott a kelet-európai nemzeti historiográfiákkal, emiatt párhuzamos szerb, román, ukrán, szlovák és magyar történetírói hagyományokat és recens historiográfiákat regisztrálhatunk. Ezek a gyakran erőteljesen nacionalista színezetű kutatások sokszor nem ismerik egymást, párhuzamos vagy azonos jelenségeket eltérő módon interpretálnak, egymás mellé illesztésükkel is nagyon töredezett képet kapunk. A magyar görögkatolikus történetírás egyik legnagyobb eredménye, hogy tudatosan nyitott a régió történeti kutatásai felé, eredményeiket ismeri, kritikailag áttekinti és beépíti saját múltképebe, és ezt a szemléletet képviseli a nemzetközi tudományosság felé is. Különösen a római központokkal intenzív a kapcsolat, hiszen több görögkatolikus egyetemi tanár Rómában végzett és tanít is pápai egyetemen, emellett 2006 óta a Nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola a Pápai Keleti Intézet [Pontificio Istituto Orientale] aggregált intézményeként működik. A kötet valamennyi írásában nagyon hangsúlyosan jelen van ez a szemlélet, a három nagy téma területet (történelem, művészettörténet, liturgia) tárgyaló szerzők alaposan ismerik és értelmezik az ukrán, román és szerb kutatások eredményeit. A kötet végén található bibliográfia kiváló útmutató a téma valamennyi kutatója számára ebben a magyar történészek számára sokszor nehezen elérhető kelet-európai szakirodalomban. A magyar kutatómunka eredményeinek nemzetközi hasznosulását, és ezzel együtt a magyar görögkatolikus tudományosság regionális integratív szerepének erősítését az itt ismertetett kötet angol nyelvű változata nyilvánvalóan nagyban elő fogja segíteni.¹⁶

A magyarországi görögkatolikusok kora újkori múltját bemutató írások kreatív módon alkalmazzák a felekezetképződés és a konfesszionalizáció paradigmáját az egyházi uniók és az egyesült egyházak intézményeinek történetére. Bár ezt az elméleti keretet leginkább a három nagy nyugati egyházszervezet (katolikus, evangélikus, református) 16–18. századi fejlődésének értelmezésére szokták használni, teljesen világos, hogy az unitus egyházak ennek a struktúrának a részesei lettek, tehát az esetükben is értelmezhető modelltől beszélünk, ami a nemzetközi kutatás számára is érdekes szempontokat jelenthet.¹⁷ Az ungvári kezdetek (1646) után nagyon lassan meginduló felekezetszervezés

15 Részben még ebben a szemléletben fogant a magyarországi görögkatolikus történetírás előző generációjához tartozó Pirigy István máig forgatott szintézise. Pirigy István: *A magyarországi görögkatolikusok története*. I–II. Nyíregyháza, 1990.

16 *The Light of Thy Countenance. Greek Catholics in Hungary*. Ed. Szilveszter Terdik. Debrecen, 2020. [2021.]

17 A konfesszionalizáció modelljének keleti szláv területekre való alkalmazhatóságára lásd Alfons Brünig: *Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? Potential and Limits of a Western Historiographical Concept*. In: *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe. Encounters of Faiths*. Ed. Thomas Bremer. London, 2008. 65–96. A modelltől tudatosan eltávolodó, nagyon alapos és sokoldalú elemzésre lásd Laurent Tatarenko: *Une réforme orientale à l'âge baroque. Les Ruthènes de la grande-principauté de Lituanie et Rome au temps de l'Union de Brest (milieu du XVIe siècle – milieu du XVIIe siècle)*. Rome, 2021. (Bibliothèque des l'Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 392.)

és liturgikus útkeresés lépéseit bemutató, tág szemhatárú és elméletileg is megalapozott írásokból világosan kirajzolódnak a folyamatokat többszörösen gátló tényezők. A munkácsi püspökség kánoni helyzete még évtizedekig rendezetlen volt, 1715-től 1771-ig pedig az egri püspök rítusvikáriusaként működtek az egyesült főpásztorok, ami jelentős mértékben fékezte a felekezetszervezés folyamatát, és többirányú ellenállást generált a papság soraiban. A latinizációs törekvéseknek csak részben volt oka a konfesszionalizációs fegyelmezési szándék, Eger aspirációit sokkal inkább a felekezeti térnyerés/térvesztés kontextusában kell értelmezni, hiszen a keleti rítusú hívek ekkor már nem csekélyszámú kisebbséget alkottak az egyházmegye területén. A görögkatolikus felekezetszervezés lényegében csak 1771-től, Bacsinszky András püspökkel indult meg, ennek legfontosabb lépései a káptalan felállítása, a papnevelés, a kántorképzés és a népiskolák megszervezése, az ungvári püspöki székhely kialakítása, a könyvkiadási program, a katekizmusok és a ruszin bibliafordítás megjelentetése voltak. A folyamatban a keleti tradíció és az identitás megőrzése miatt kiemelt szerepet játszott a liturgia fejlődése, amelynek részleteit a legújabb filológiai kutatások tisztázták. A munkácsi püspökség liturgiájának legősibb rétege balkáni-szerb gyökerekre tekint vissza, amelyet csak a 18. század elejétől ért el a latinizáció. Az 1771 utáni purifikációs törekvéseket a 19–20. században teljesen ellentétes eredetű és irányú folyamatok váltották fel. Az egyházmegye liturgiáját egyrészt az ukrán latinizációval szembeni ruszsofil keletre fordulás, másrészt az ortodox politikai nyomás hatására ismét beszívargó nyugati szertartási tendenciák keveredése jellemezte.¹⁸

A Habsburg Monarchiában a 19. század folyamán a nemzeti ideológiák kialakításában a konfesszionális tényezőnek (a nyelvi és etnikai kötődéseken túl) nagyon erős szerepe volt. Különösen is fontos szerep jutott ebben a folyamatban a szerb ortodox, a román és a rutén görögkatolikus egyházaknak,¹⁹ és ebben a nacionálkonfesszionális térben lett egészen különleges sorsa a magyar görögkatolikus egyháznak. A folyamat állomásait a nemzeti identitások küzdelmeibe ágyazva mutatják be a történeti, művészettörténeti és liturgiátörténeti tanulmányok. A hazai megosztott vallási és politikai térben, a protestáns–katolikus (kuruc–labanc) konfliktusok között a felekezetek magyar identitásának és érdemeinek bizonyítási kényszere – éppen származása és rítusa miatt – többszörösen érintette a magyar görögkatolikusságot. Emiatt magyar identitásuk a reformkortól fogva fokozatosan erősödött, kialakult közöttük az ősi magyar származás mítosza, és egyre erősebbé vált a közösség igénye a magyar liturgikus nyelvhasználatra, és ezzel összefüggésben az önálló egyházmegye megalapításának vágya. Törekvéseiket (különböző okokból) valamennyi egyházi tényező (a görögkatolikus és a latin hierarchia, sőt maga a Szent-szék is) ellenezte, így kialakult az a paradox helyzet, hogy a híres „magyarosítás” korában

18 A Munkácsi Egyházmegye liturgiájának alakulását Dobos András 2022-ben megjelent monográfiája mutatja be minden korábbinál nagyobb forrásbázison és alaposabb elemzéssel. András Dobos: *Prassi e teologia circa l'eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo. Dall'unione di Užhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*. Münster, 2021. (Studies in Eastern Christian Liturgies 3.)

19 Erre a folyamatra alapvető, sajnos a hazai kutatásban kevésbé hasznosított monográfia: Andreas Gottsmann: *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914*. Wien, 2010. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom. Abhandlungen 16.)

a magyar görögkatolikusok – a románoktól eltérően – nem használhatták saját nyelvüket a liturgiában. A teljesen politikai térbe került küzdelem megoldása is felemás lett, az 1912-ben megalakult önálló magyar egyházmegyének a görög liturgikus nyelvet kellett használnia.

A görögkatolikus történészeknek is a legnagyobb próbatételt a 20. századi múlt bemutatása jelenti, hiszen a levéltárak nehezebb hozzáférhetősége és a máig erő terhek súlya komoly kísértést jelentenek az elnagyolt tárgyalásmódra, a problémák elhallgatására vagy a hagiografikus ábrázolásra. A tanulmányokat jegyző Végheő Tamás azonban egyik csapdába sem esett bele. A század első felére vonatkozóan bőségesen kiaknázza a fokozatosan elérhetővé váló vatikáni forrásokat, ennek köszönhetően nagyon árnyaltan tudta bemutatni az 1945-ig terjedő időszak „fényeit és árnyait”, a magyar egyház–magyar állam–utódállamok–Szentszék összefüggérendszerben. Igazán példaértékű az utolsó fejezet, mégpedig azért, mert egyedülálló módon, nagyon őszintén néz szembe a görögkatolikus egyház történeti viszonytásaival a szocializmus évtizedei alatt. Józanul, tudományos távolságtartással és nem ítélezve, számot vetve a nagyon szűk lehetőségekkel mutatja be az 1945–1990 közötti történéseket, az egyház teljes kiszolgáltatottságát, az ukrainai és csehszlovákiai sorstól való rettegés légkörét, és azokat a kompromisszumokat, amelyeket az állammal való együttműködés terén az egyház vezetői megtettek. Beszámol a nehézségek ellenére elért eredményekről, az új intézmények alapításáról, emellett viszont nem hallgatja el sem a papság körében történt ügynöki beszervezéseket, a békepapi mozgalom romboló hatását, sem pedig a püspökök érintettségét. Az elbeszélés legfőbb értéke kiegyensúlyozottságában van: úgy tud szembenézni a múlt árnyaival, hogy nem ítélik, hanem belülről próbálja megérteni és értékelni ennek a nehéz időszaknak a történelmét. Ezzel a megközelítésmóddal és narratívával a szerző fontos lépést tesz és példát ad az 1945 utáni egyháztörténelem hiteles, belülről való feldolgozása és megértése felé.

Tanulmányomat azzal kezdtem, hogy bátorság kell a jövőhöz, de bátorság, intellektuális és morális erő kell a múlt feltárásához, a szembenézéshez is. A magyar görögkatolikus egyház történetírói reflexiójában ez a bátorság és felkészültség megvan: az elmúlt évtizedekben újra tudták értelmezni régmúltjukat, multietnikus és multikulturális gyökereiket, a magyarországi katolikus konfesszionalizációhoz való viszonyukat, sajátos nemzeti egyház jellegüket a 19–20. század fordulóján, végül a 20. század traumái során elszenvedett mártíriumukat és elkövetett botlásait is. Ha kicsit nagyobb távlatokban nézzük ezt az akár ezeréves, de mindenesetre legalábbis 375 éves történetet, akkor a legnagyobb tanulságot számomra a Seszták István írásában²⁰ idézett János evangéliumi szakasz hordozza: „a Szentlélek ott fúj, ahol akar”. A magyarság 1526 óta egy rövid 19. századi időszakot leszámítva lényegében folyamatosan defenzívában van, a kereszténység a 20. század közepe óta úgyszintén, de mégis van egy olyan magyar katolikus közösség, amelyre ez a főszabály mintha nem lenne igaz. A kicsiny ruszin kezdetekből, egy olyan elhagyatott, perifériális kisebbségből, amelyről 1642-ben azt írják: senki sem viseli szívén a sorsukat, 2015-re három egyházmegyéből álló, kiterjedt és erős intézményrendszerrel bíró metro-

20 Seszták István: A Görögkatolikus Metropólia születése. Az Istenszülő csodája? 454–459.

politai egyház lett. Ennek a fejlődésnek, amely a hosszú „kálvária-úttól”²¹ a mai kétség-telen virágzásig vezetett, a magyarázatát nyilvánvalóan mélyebben kell keresnünk, és nem tudjuk pusztán történelmi ok-okozati viszonyokkal megmagyarázni. Ha hívő emberként az Istenszülő csodáját is látjuk ebben a kiteljesedésben, ahogyan arra Seszták István gondolatai buzdítanak minket, a születésnap lelkismeret-vizsgálathoz nagyon hasznos segítség, sorvezető, lelkitükör, amellel felemelő és lelket-szemet gyönyörködtető kalauzunk és kísérőnk ez a kötet.

21 A kálvária-út kifejezést a magyar liturgikus nyelv bevezetéséért és a magyar görögkatolikus püspökség felállításáért való küzdelem dokumentumait bemutató kötet címéből kölcsönöztem. Szabó Jenő: *A görögkatolikus magyarság utolsó kálvária-útja*. [Összeáll. Sztipszky Hiador.] Bp., 1913.

